

Дніпровський національний
університет ім. Олесея Гончара

Центр соціально-політичних
досліджень

Дніпропетровський регіональний
інститут державного управління
Національної академії державного
управління при Президентіві України

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2021 ТОМ 24 № 2

Видається з вересня 1998 року

12 разів на рік

Дніпро

Видавництво «Грані»

2021

Науково-теоретичний альманах

ГРАНІ

Том 24 № 2 2021

Засновники:
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара,
Дніпропетровський регіональний
інститут державного управління
Національної академії державного
управління при Президентіві України,
ГО «Центр соціально-політичних
досліджень»

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказу Міністерства
освіти і науки України від 02.07.2020
№ 886 журналу надано статус
фахового видання категорії «Б»
з філософських, політичних та
соціологічних наук.

Друкується за рішенням Вченої
ради Дніпровського національного
університету імені Олеся Гончара
(протокол № 7 від 18.02.21).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
Ulrichs web
WorldCat
та інші.

Видавець:
Видавництво «Грані»
+38(050)258-83-86
grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Передплатний індекс – 41703
Відповідальність за достовірність
фактів, цитат, власних імен,
географічних назв, підприємств,
організацій, установ та ін. інформації
несуть автори статей.
Висловлені у цих статтях думки
можуть не збігатися з точкою зору
редакційної колегії і не покладають
на неї ніяких зобов'язань.
Передруки і переклади дозволяються
лише за згодою автора та редакції.

© «Грані» 2021

Редакційна колегія

Квітка С.А.	головний редактор д.держ.упр., проф. (Україна)
Аяган Б.Г.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Бородін Є.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Вятр Єжі	д.п.н., проф. (Польща)
Гао Тяньмін	д. екон. н., доц. (КНР)
Городяненко В.Г.	д.і.н., проф. (Україна)
Іваненко В.В.	д.і.н., проф., акад.Укр. академії іст. наук (Україна)
Іванова С.А.	к. філол.н., доцент (Україна)
Ісетті Дж.	д. філос. н. старший науковий співробітник (Італія)
Жук С.І.	д.і.н., проф. (США)
Журба С.М.	д.і.н., проф. (Україна)
Казакевич Г.М.	д.і.н., проф. (Україна)
Кривошеїн В.В.	д.п.н., проф. (Україна)
Кузнецовене Й.	д.філос.н., проф. (Литва)
Литвинова Т.Ф.	д.і.н., проф. (Україна)
Окороков В.Б.	д.філос.н., проф.(Україна)
Плохій С.М.	д.і.н., проф. (США)
Рагімлі Р.	к.і.н.,доц. (Азербайджан)
Ружевічус Юзас	д.н. із соц. ком., проф. (Литва)
Робертс Кен	д.соціол.н., проф. (Великобританія)
Світленко С.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Сидиков Е.Б.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Сорокіна Л.М.	к.соціол.н., доц. (Україна)
Схюрман Паул	д.філос.н. (Нідерланди)
Токовенко О.С.	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)
Хейнемаа Сара	д.філос.н., проф. (Фінляндія)
Шевцов С.В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шляхов О.Б.	д.і.н., проф. (Україна)

Редакція

Головний редактор: Квітка С.А.
Заступники головного редактора: Іванова С.А.,
Колесников К.М., Кривошеїн В.В., Шевцов С.В., Шляхов О.Б.
Технічний редактор: Лобода Р.С.
Коректор української та російської мов: Левшанова О.О.
Коректор англійської мови: Комлева Ю.В.

Контакти:

+30(050)258-83-86; +38(097)269-55-13
granidp@gmail.com
www.grani.org.ua

Scientific and theoretical almanac

GRAN/

24 (2) 2021

Founders:

Oles Honchar Dnipro national university,
Dnipropetrovsk regional institute for public administration
National academy for public administration under the President of Ukraine,
Centre of social and political researches

Registration license

KB № 19758 – 9558 ПП issued 19.03.13

By Decree № 886 of 02 July 2020 issued by the Ministry of Education and Science of Ukraine the status of specialized publication category "B" on philosophical, political and sociological sciences was given.

Published by the decision of the Academic council of Oles Honchar Dnipro national university (protocol № 7 dated 18.02.21).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:

DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
Ulrichs web
WorldCat
and other.

Publisher:

Publishing house «Grani»
+38(050)258-83-86
www.grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Publishing license
ДК № 2131 dated 23.05.2005

Subscription index in Ukraine – 41703

Responsibility for facts, quotations, private names, enterprises and organizations titles, geographical locations etc. to be bared by the authors.

The editorial office and board do not always share the views and thoughts expressed in published articles.

Reprints and translations are allowed on the written consent with the editorial office and the author.

© «Grani» 2021

Editorial board

Kvitka S.A.	Editor in Chief Full Prof. Dr. (Ukraine)
Ayahan B.H.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Borodin Ye.I.	Full Prof., Dr. (Ukraine)
Vyatr Ezhi	Full Prof. Dr. (Poland)
Gao Tianming	Assoc. Prof. Dr. (PRC)
Gorodyanenko V.G.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Ivanenko V.V.	Full Prof. Dr., Academician of the Ukrainian Academy of Historical Science (Ukraine)
Ivanova S.A.	Assoc. Prof. PhD (Ukraine)
Isetti G.	PhD., Senior Researcher (Italy)
Zhuk S.I.	Full Prof. Dr. (USA)
Zhurba O.I.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kazakevych G.M.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kryvoshein V.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kuznecoviene J.	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Lytvynova	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Okorokov V.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Plokhii S.M.	Full Prof. Dr. (USA)
Rahimli Ruslan	Assoc. Prof. Phd (Azerbaijan)
Ruzhevichus Yuzas	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Roberts Ken	Full Prof. Dr. (United Kingdom)
Svitlenko S.I.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Sydykov E.B.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Sorokina L.M.	Assoc. Prof. Phd (Ukraine)
Schuurman Paul	Full Prof. Dr. (Netherlands)
Tokovenko O.S.	Full Prof. Dr., Academician of the Ukrainian Academy of Political Science (Ukraine)
Heinamaa Sara	Full Prof. Dr. (Finland)
Shevtsov S.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Shlyakhov O.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.A.

Deputies Chief Editor: Ivanova S.A., Kolesnikov K.M., Krivoshein V.V., Shevtsov S.V., Shlyakhov O.B.

Technical Editor: Loboda R.S.

Corrector of Ukrainian and Russian languages: Levshchanova O.O.

Corrector of English language: Komleva Y.V.

Contacts:

+30(050)258-83-86; +38(097)269-55-13

granidp@gmail.com

www.grani.org.ua

Зміст

Політологія

С. 5
Віталій Кривошеїн
Зміст та співвідношення основних категорій сучасного безпекового середовища

С. 13
Олександр Висоцький
Політична безпека держави в умовах нестабільності міжнародно-політичного середовища

Соціологія

С. 24
Наталія Варга, Богданна Гвоздецька
Соціальні практики неформальної зайнятості населення: концептуалізація поняття

С. 31
Тетяна Власова, Олександр Пшінько, Ольга Власова
Конфліктологія в постмодерні: теоретичні проблеми та методологічні підходи

Історія

С. 41
Абдуллаєва Севда, Гасімова Саміра
Азербайджанська культура XVII століття очима європейських подорожніх

С. 46
Олександр Нікілев
Україна у контексті мовної політики держави середини 1940-х – кінця 1980-х рр. (на прикладі Дніпропетровщини)

Філософія

С. 65
Андрій Квік
Праксеологічний вимір екуменізму та його основні діалогічні форми

С. 74
Тетяна Мурга
Свобода й вольність: вплив ідеології польського повстання 1830 року на російську філософію і літературу

С. 85
Іва Павленко
Гене́за соціально-філософського розуміння відносин миру та війни у розвитку соціального світу

С. 101
Лада Прокопович
Театральна складова протестів проти Covid-карантинів: соціально-філософська рефлексія

С. 110
Людмила Облова
Філософське розуміння філософії. Вища школа без філософії

Contents

Politology

P. 5
Vitaliy Kryvoshein
Content and relationship between the main categories of the modern security environment

P. 13
Oleksandr Vysotskyi
Political security of the state in the conditions of instability of the international political environment

Sociology

P. 24
Nataliia Varha, Bohdanna Hvozdetzka
Conceptualization of the concept social practices of informal employment of the population

P. 31
Tetiana Vlasova, Oleksandr Pshinko, Olha Vlasova
Postmodern conflictology: issues of theory and approaches to methodology

History

P. 41
Abdullayeva Sevda, Gasimova Samira
XVII century azerbaijani culture through the eyes of european travelers

P. 46
Oleksandr Nikiliev
Ukraine at the context of the language politics in the middle of the 1940-s - the end of the 1980-s (on the example of Dnipropetrovs'k region)

Philosophy

P. 65
Andrii Kyik
Practexological dimension of ecumenism and its main dialogue form

P. 74
Tetiana Murha
Freedom and liberty: the influence of the ideology of the polish uprising of 1830 on Russian philosophy and literature

P. 85
Iva Pavlenko
The Genesis of Socio-Philosophical Understanding of the Peace and War Relationship in the Social World Development

P. 101
Lada Prokopovych
Theatrical component of protests against Covid-quarantines: socio-philosophical reflection

P. 110
Liudmyla Oblova
Philosophical understanding of philosophy. Higher school without philosophy

Vitaliy Kryvoshein

Dniprovskiy naцiональний університет імені Олеса Гончара

Зміст та співвідношення основних категорій сучасного безпекового середовища

Мета. Аналіз співвідношення типів небезпек: загроз, викликів, вразливостей та ризиків безпеці, встановлення взаємозв'язку між національною та глобальною небезпекою, перегляд ключових проблем безпекового середовища.

Актуальність. В умовах сучасних змін глобального безпекового контексту, разом із появою все більшої кількості та різноманіття загроз, поняття безпеки потребує актуалізації у відповідності до трансформацій, що відбуваються.

Результати. Показано, як наприкінці ХХ століття на реконцептуалізацію безпеки вплинули глобальні контекстуальні зміни, пов'язані із закінченням Холодної війни разом з використанням конструктивістських підходів у соціальних науках. Встановлено як ця дуальна зміна вплинула на переосмислення безпекових викликів у другому десятилітті ХХІ століття, що зумовило збільшення інтересу до даного дослідження. Виявлено, що поняття вразливості та ризиків використовуються не тільки в контексті зовнішньої та оборонної політики, а також і щодо викликів екологічної безпеці, спричинених глобальними змінами навколишнього середовища, зміною клімату, небезпеками та катастрофами, де бракує консенсусу щодо значення вразливості та ризиків.

Висновки. Доведено, що концептуальне мислення щодо загроз безпеці зумовило 1) необхідність більш точного визначення та консенсусу щодо цих концепцій, особливо щодо практичних політичних заходів для досягнення узгоджених цілей та 2) систематизацію видів загроз для усіх видів безпеки і життєзабезпечення. Визначено, що деградація традиційних політичних інститутів, на тлі виродження усталеної системи міжнародно-правового порядку зумовлюють появу нових загроз національній безпеці держави і відповідно політичній, як її підкатегорії. Наголошується, що сучасними дослідниками мало уваги приділено вивченню співвідношенню понять політичної безпеки, безпеки держави і загроз державній безпеці. З'ясовано, що в умовах появи нових глобалізаційних загроз держави стикаються зі зміною безпекового контексту і потребують перегляду стратегій забезпечення безпеки, оновлення дискурсу щодо політичної та національної безпеки.

Ключевые слова: безпека держави, безпековий ризик, загроза безпеці, виклики безпеці, вразливості, політична безпека, національна безпека, глобальна безпека

Vitaliy Kryvoshein

Oles Honchar Dnipro National University

Content and relationship between the main categories of the modern security environment

The study aims to analyse the connection among types of security intimidations: threats, challenges, vulnerabilities, and security risks, to establish the rapport between national and global threats, to review critical issues of the security environment.

The study's relevance is that the concept of security needs to be updated in the current changes in the global security context and the emergence of an increasing number and variety of threats under the transformations that are taking place.

The research shows how the reconceptualization of security in the late twentieth century was influenced by global contextual changes associated with the end of the Cold War and the use of constructivist approaches in the social sciences. This dual change has led to a rethinking of security challenges in the second decade of the 21st century, leading to increased interest in this study. It is exposed that the concepts of vulnerability and risk are used not only in the context of foreign and defence policy, but also concerning ecologic security challenges caused by global environmental change, climate change and dangers and disasters, where there is no consensus within and among the community on vulnerability, and risks.

In conclusion, it is proved that conceptual thinking on security threats has necessitated precise definition and consensus on these concepts, especially on practical policy measures to achieve agreed goals, and systematization of types of threats to all types of security and life support. It is determined that the degradation of traditional

political institutions, against the background of the degeneration of the established international law system and order, cause the emergence of new threats to national security and, accordingly, political, as its subcategories. It is noted that modern researchers have paid little attention to studying the connection between the concepts of political security, state security and threats to state security. In the context of new globalization threats, states are facing a change in the security context and need to review security strategies and update the discourse on political and national security.

Keywords: *state security, security risk, security threat, security challenges, vulnerabilities, political security, national security, global security*

Вступ

Взаємозв'язок між безпекою держави та глобальною безпекою, абстрактно, є досить простою артикуляцією. Спираючись на визначення Звіту ООН про людський розвиток 1994 року: «Одним з найважливіших аспектів безпеки людини є те, що люди повинні мати можливість жити в суспільстві, яке поважає їх основні права» (Human Development Report, 1994, р. 32). Незважаючи на те, що в дослідження безпеки прийшли до розуміння того, що дану категорію важко визначити, її підкатегорія політична безпека на базовому рівні стала означати запобігання урядовим репресіям, систематичне порушення прав людини та загрози з боку мілітаризації.

Розуміння концепції безпеці сьогодні давно вийшло за межі військового контексту і виживання держави в анархічних умовах, включивши інші сфери: екологічну (загрози біосфері), соціальну (загрози поняттям спільноти), економічну (загрози добробуту громадян) та політичні (загрози певним національним ідентичностям). Більше того, у критичному конструктивістському викладі, загрози безпеці не трактуються як об'єктивний набір умов, що існують незалежно від наших знань та уявлень про них, а скоріше як політизована категорія. Сприйняття загроз безпеці створюється перформативно, шляхом актів сек'юритизації, в яких конкретна проблема сприймається як екзистенційна загроза, наприклад, у політичних виступах та презентаціях ЗМІ, і приймається як така, шляхом легітимізації аудиторії. Враховуючи появу нових загроз категорія безпеки на всіх рівнях потребує переосмислення.

Нажаль, оновлені концепція безпеки і поняття ризику мало вивчені на теренах України, а також потребують більш чіткого формулювання серед світових науковців, як

і взаємозв'язок між концептами політичної безпеки, безпеки держави і глобальної безпеки. Спираючись на напрацювання зарубіжних дослідників, можна сказати, що політичний ризик детермінується виключно як ризик держави. Зазвичай дослідники зупиняються на визначенні політичного ризику як негативних наслідків, спричинених негативними і небажаними політичними факторами, що потребує уточнення. Сучасна держава має розглядати власну безпеку відразу в кількох вимірах: безпека громадян як мета існування держави, політична безпека як основоположний принцип, економічна безпека як основа, військова, культурна та соціальна безпека як гарантії і сприяння міжнародній або глобальній безпеці як джерелу підтримки.

Отже, метою даного дослідження є аналіз співвідношення типів небезпек: загроз, викликів, вразливостей та ризиків безпеці, встановлення взаємозв'язку між національною та глобальною небезпекою, перегляд ключових проблем безпекового середовища.

Результати дослідження.

Загальна характеристика безпекового середовища. Питання безпеки сьогодні набуває все більшої актуальності, оскільки традиційні загрози все тісніше пов'язані з транснаціональними загрозами, що в свою чергу породжує нетрадиційні загрози безпеці держав на різних рівнях. Важливими тенденціями, що характеризують і формують нове середовище безпеки можна назвати такі чинники:

1) Ідея «нового середньовіччя», тобто занепаду Вестфальської системи та зростання кількості видів міжнародних суб'єктів – період та званого «тривалого стійкого розладу».

2) «Простори безпорядку», території, де управління є слабким або де існують

альтернативи державному управлінню. Сюди входять зони соціального та економічного відчуження, як інкубатори злочинності, тероризму та хвороб.

3) Глобалізаційні потоки (наприклад, небезпечні потоки незаконних товарів та капіталу) та посилення зв'язків і залежностей.

4) Збільшення кількості акторів «без суверенітету», що формує нове середовище безпеки. Безсуверенні суб'єкти є як продуктами, так і експлуаторами глобалізації, але не обмежуються суверенітетом, вони краще встановлюють зв'язки, ніж уряди, і функціонують як розподілені адаптивні навчальні мережі, до їх числа належать транснаціональні актори, терористичні мережі тощо (Buzan, Waever, & de Wilde, 1998, p. 12–13).

5) Сітьові організації та вбудовані мережі.

б) Контекстна складність нового безпекового середовища, в якому немає незалежних та залежних змінних, при чому в цій системі все взаємозалежно. Оскільки такі складні системи, якою є безпека, перебувають у просторі між хаосом і порядком, виявлення закономірностей є важливим кроком до їх розуміння та управління. У дослідженні безпеки важливо визнавати динамізм, трансформацію та постійну еволюцію системи, саме тому потрібні постійне вдосконалення та спостереження за змінами і загрозами безпеці.

Визначення загроз не має об'єктивного вимірювання питань на основі загальних критеріїв. Те, як політичні спільноти визначають загрози своїй безпеці відображає, які цінності потребують захисту. Що стосується порядку денного безпеки національних держав важливим залишається визначення власне політичного співтовариства, пріоритети, що надаються певним питанням, і потенційно надзвичайні заходи для вирішення загроз (Browning, & McDonald, 2013, p. 240).

Для забезпечення безпеки сьогодні важливо розуміти що саме визначається під загрозами, небезпеками та ризиками, які є відображеннями цінностей (Stevens, & Vaughan-Williams, 2016, p. 28–29). Рівень безпеки також є важливим: національні держави, індивідууми чи біосфері визначають які те від яких видів загроз

необхідно захищатись. Часовий масштаб дозволяє окреслити коло загроз: безпосередні чи довгострокові, що дозволяє якісніше визначати підходити до розв'язання проблем безпеки. Класифікація загроз дозволяє забезпечити безпеку більш якісно, адже існує величезна різниця між середньостроковою загрозою національній безпеці, спричиненій, наприклад, пандемією CoVid-19 та можливим релігійним конфліктом у цілому регіоні або глобальними змінами клімату.

Співвідношення національної та глобальної безпеки. Безпека, подібно миру та ідентичності є багатозначними поняттями. Внаслідок відсутності концептуальних кордонів, безпека, використовується у багатьох політичних проектах як на державному, так і на міжнародному рівнях. Отже, «безпека є потужним політичним інструментом для привернення уваги до пріоритетних питань у змаганні за увагу до уряду» (Williams, 2008, p. 95). Також безпека визначається «збереження норм, правил, інститутів та цінностей суспільства», всі інститути, принципи та структури, пов'язані із суспільством, включаючи людей, повинні бути захищені від військових та невійськових загроз (Makinda, 1998, p. 283). Хоча теоретично між цими концепціями національної та глобальної безпеки існує межа, її недостатньо для підтримання чіткого розмежування між ними, вони мають скоріше симбіотичний взаємозв'язок, обмежений локальною сферою безпеки, що не може розглядатись державами одноосібною. Крім того, у міжнародній сфері існують проблеми, які потребують вирішення внутрішнім апаратом безпеки.

Національна безпека описується як здатність держави забезпечити безпеку та захист свого населення. Водночас глобальна безпека еволюціонувала внаслідок необхідності, яку природа та глобалізація надали державам: це вимоги, з якими не здатна самостійно впоратись жодна система національної безпеки і що потребує міждержавної співпраці. Глобальний взаємозв'язок і взаємозалежність між державами, які світ переживав і переживає після закінчення Холодної війни, обумовлюють необхідність тіснішого співробітництва та співпраці. Одним з основних викликів

у сфері глобальної безпеки, є концепція комплексності безпеки, коли загрози безпеки країн глибоко взаємопов'язані, настільки, що потреби безпеки однієї держави неможливо реалістично розглянути, не враховуючи потреби безпеки інших держав, що одночасно породжує суперництво між державами (McSweeney, 2009, р. 102). Засіб проти такого суперництва полягає у співпраці, яку можна знайти лише в ініціативах глобальної безпеки, втіленої усіма державами одночасно. Розширене визначення Управління ООН з координації гуманітарних справ щодо безпеки розрізняє наступні її сфери:

1) економічна – створення робочих місць та заходи проти бідності;

2) харчування – заходи проти голоду та недоїдання;

3) здоров'я – запобігання хворобам, відсутності доступу до базової медичної допомоги;

4) екологія – заходи проти погіршення стану довкілля, виснаження ресурсів, стихійних лих та забруднення;

5) особиста – заходи проти фізичного насильства, злочинності, тероризму, домашнього насильства та дитячої праці;

6) суспільна – заходи проти міжетнічної та релігійної напруженості;

7) політична – протидія політичним репресіям та порушенням прав людини (Human Development Report, 2020).

Сьогоднішній світ відрізняється тим, що все більше національних проблем вимагають поглибленого співробітництва між державами, що виводить їх з національного рівня на глобальний. Вислів «Світові лідери продовжують діяти так, ніби безпека їхніх держав базується на національній військовій потужності» залишається актуальним і сьогодні (Beres, 2016, р. 2). Сьогодні існує нагальна потреба переоцінити твердження про те, що єдиним безпечним курсом розвитку є той, в якому добробут та безпека кожного визначається з позиції того, що найкраще для системи в цілому, звідси глобальної безпеки – сукупність найкращого для всіх. Таким чином, насправді глобальне співтовариство отримає значні переваги від розширення внутрішньодержавної співпраці і переоцінки загроз і викликів, розуміння того які з ним можуть бути вирішені на

внутрішньому рівні, а які потребують інтегрованої міжнародної співпраці, адже проблеми національної та регіональної безпеки рано чи пізно стають проблемою глобальної безпеки. Тому можна сказати, що загальним інтересом буде, щоб жоден виклик національній безпеці не переростав у глобальну проблему.

Реконцептуалізація основних категорій безпеки. Сьогодні безпека як політична цінність не має самостійного визначення і пов'язана з індивідуальними або суспільними системами цінностей. Безпека в об'єктивному сенсі вимірює відсутність загроз набутих цінностям, у суб'єктивному сенсі – відсутність страху перед такими цінностями (Wolfers, 1962, р. 151). Отже, у своєму дуальному значенні безпека означає відсутність об'єктивних небезпек, тобто загроз, викликів, вразливостей та ризиків, а також суб'єктивних страхів, а суб'єктивно – їх сприйняття такими. Об'єктивна безпека досягається внаслідок запобігання, управління ризиками, адаптації до небезпек, спричинених появою все нових видів загроз для ще більшої кількості суб'єктів від індивідуумів до глобальних чи міжнародних організацій. Сьогодні світ переживає трансформацію концепту безпеки, що пов'язане з виділенням чотирьох типів небезпек (загрози, виклики, вразливості та ризики) для п'яти аспектів безпеки (військовий, дипломатичний, економічний, соціальний та екологічний).

Міжнародна політична реальність, а разом з нею загрози, виклики, вразливості та ризики миру та безпеці залежать від світогляду, концептуальних моделей, теоретичних концепцій, в той же час існуюче мислення, традиції, досвід, ЗМІ та факти інтерпретують образи світу, які створюють реальність у певному суспільстві. Таким чином, наукові концепції, що використовуються, разом із реальністю, сформовані під впливом світогляду та теорій, побудованих соціально. Для переосмислення «концепції безпеки» та пов'язаних з нею категорій (загрози, виклики, вразливості та ризики системи безпеки) важливими залишаються наступні явища: 1) зміна міжнародного порядку, викликана завершенням Холодної війни та подіями 11 вересня, а також 2) парадигмальний перехід у соціальних науках від позитивізму

до конструктивізму, а також концепцій суспільства (світового) ризику (Beck, 1998).

По завершенню Холодної війни глобальний поворот змінив біполярний світовий порядок, заснований на концепціях ядерного стримування гарантованого взаємного знищення. Завершення Холодної війни та супутні структурні зміни монументальної системи внесли революційні зміни в мислення безпеки, що призвело як до змін у баченні традиційних загроз безпеці, так і до низки внутрішньодержавних конфліктів, масштабних конфліктів та геноцидів (Abdur, & Sabur, 2011, p. 156). Віднині безпека сприймається як фундаментальні зміни в міжнародному політичному порядку, що призвели до появи нових жорстких загроз безпеці, разом із поширенням м'яких викликів безпеці (екзогенних), появи нових вразливостей та ризиків, які сприймаються та інтерпретуються по-різному, а також зростаюче сприйняття нових викликів, спричинених глобальними змінами навколишнього середовища та процесами глобалізації, які можуть призвести до летальних наслідків та перерости в політичні кризи та жорстокі конфлікти.

Дедалі частіше проблеми зміни клімату, забезпечення сталого розвитку та захисту від кліматичних змін, гідрометеорологічна небезпека стають частиною декларативних політичних заяв, таких як Порядок денний XXI або Цілі тисячоліття, та Йоганнесбурзький план дій. Багато із цих невійськових викликів м'якої безпеки, потребують невійськової оборони, що підтверджує твердження про те, що безпека сьогодні явище, що далеко виходить за межі звичного сприйняття військової оборони. Реконцептуалізація безпеки була спровокована не лише глобальними контекстуальними змінами, але й фундаментальними змінами в підходах соціальних наук від позитивізму до конструктивізму (ідеї матерія, реальність і знання соціально конструюються) в політичній науці та міжнародних відносинах до «рефлексивної сучасності» в соціології (Beck, 2015, 2016). Поєднання впливу зміни міжнародного порядку на об'єкт аналізу безпеки та нових теоретичних підходів у соціальних науках об'єдналися у нових концепціях та теоретичних підходах щодо загроз безпеці, появи оновлених викликів

та ризиків, що призвело до наукового різноманіття.

Збільшення політичного фокусу від військових загроз до нових викликів, спричинених глобальним змінам навколишнього середовища та глобалізації, а також до різноманітних екологічних потрясінь вимагає основних змін у мисленні політиків та наукової спільноти. Названі події призвели до розширення поняття безпеки від політичного та військового вимірів до економічного, соціального та екологічного, а також поглиблення від вузького фокусу національної безпеки до інших референтів сек'юритизації від особистості до глобальної та міжпланетної системи. У європейських дискурсах з безпекових питань розширена концепція безпеки застосовується урядами та в наукових дискусіях, що поєднує п'ять вимірів безпеки з п'ятьма рівнями аналізу. Національна безпека є головним референтом держави, людська безпека – людини. Відповіді на питання безпеки: для кого, від кого, ким, якими є основні цінності, які загрози і якими засобами забезпечується принципово відрізняються для обох концепцій. Сьогодні часто використовується таке розуміння безпеки за якого безпека людини зосереджується на екологічному вимірі, на взаємодії між людиною чи людством як причини та жертви чинників глобальних змін навколишнього середовища як в контексті антропогенної, так і природної мінливості (Feketa, & Bogardi, 2019, p. 3).

Етимологічні витоки поняття «загроза». За визначенням Оксфордського словника загроза трактується як загрозливє зауваження, попередження, ультиматум, або небезпека, загроза, ризик. Разом із цим, загроза може ототожнюватись із залякуванням, шантажем. В будь-якому разі загроза – це фактичний намір нашкодити, заподіяти збитки, настрашити, залякати, погрожувати, таким чином поняття загрози нерозривно пов'язане із забезпеченням безпеки. У політиці безпеки та дослідженнях безпеки термін «загроза» широкоживаний саме як політичний термін і як наукове поняття.

Згідно з концепцією Беррі Бузана, державні інституції зіштовхуються з двома видами загроз: силові (можливості) та ідейні (ідеологія). Територія держави може

опинитись під загрозою захоплення або нанесення збитків, внаслідок внутрішній та зовнішніх небезпек. Різні «компоненти» держави вразливі до різних типів загроз, в той час як сильним державам в першу чергу загрожують зовнішні сили, слабкі можуть бути скомпрометовані як зсередини, так і ззовні. З точки зору класичних теорій військовими загрозами можна вважати захоплення території, вторгнення, окупація, зміна влади, маніпуляції політикою, економічними – обмеження імпорту, санкції, дефолт, валютний контроль тощо, екологічні загрози – шкода безпосередньо фізичній базі держави (Buzan, 1983, p. 57). Ці загрози визначають незахищеність і встановлюють порядок денний національної безпеки як проблему безпеки. Розуміння загроз вимагає розуміння вразливостей держави. Розглядаючи конкретні загрози, міжнародна стратегія безпеки фокусується на джерелах та причинах загроз, метою яких є не блокування або компенсація загроз, а їх зменшення або усунення завдяки політичними діями. Провідні міжнародні актори відображають зміни у стратегічному контексті безпеки у своїх національних документах, що дозволяє говорити про стійкий зв'язок між глобальною безпекою і безпекою держави.

Ключові виклики середовища безпеки. Основними загрозами безпеці сьогодні визнано швидкий прогрес військових технологій, збільшення розповсюдження різновидів озброєння, поява нових просторів конкуренції (космос та кіберпростір), збільшення можливостей для прорахунку, внаслідок появи значної кількості змінних у системі безпеки. В сучасному середовищі безпеки держави мають не тільки швидко адаптуватись до нових змін, загроз, небезпек та викликів, але й постійно трансформувати стиль політичної культури, що в свою чергу впливає на розуміння політичної безпеки кожною окремою державою. В цьому випадку демократія демонструє здатність діяти на благо людей, для стабільності в країні, в інтересах нації. Глобальна безпека в сучасному світі повинна бути прямо пов'язана із силою та єдністю між державами, вільний світ сильний своїми цінностями та переконаннями, запорукою безпеки в сучасному світі дійсно стають спільні цінності і бачення стратегії розвитку, єднання.

Сорок років тому Гельсінський заключний акт встановив принципи кращих відносин між Сходом та Заходом. Ними стали повага до суверенітету націй, недоторканість кордонів та прагнення врегулювати розбіжності мирними способами. Демократії сьогодні мають розбудовувати відкрите, процвітаюче та плюралістичне суспільство, засноване на глобальних цінностях. Проблеми безпеки в країні залежать насамперед від двох факторів: внутрішнього та зовнішнього (Cohen, 2017).

Зовнішній фактор – це фактор агресії із застосуванням усіх гібридних механізмів. Внутрішній фактор – це фактор довіри населення владі, впевненість в економічній стабільності, безпеці, захищеності, довіри до сфери охорони здоров'я, освіти, довіри політикам, гарантії добробуту. Цей шлях однаковий для всіх держав світу. В цей же час сьогодні до найбільших загроз, пов'язаних із зовнішнім фактором, є міжнародний тероризм, імміграція та пандемія коронавірусної хвороби. Міграція залежить від зростання тероризму і стає справжнім викликом безпеці для європейської та євроатлантичної безпеки, враховуючи те, що ІДІЛ не є класичною терористичною організацією, адже контролює територію, має риси держави, відновляє халіфат і поводить як держава. Значна кількість мусульман в Європі навіть за кілька поколінь не інтегрувалися в європейське суспільство, а ізолювалися. З іншого боку, слабкі європейські економіки породили диспропорцію, що створило високий рівень безробіття. В той же час пандемія CoVid-19 призвела до зміни економічної ситуації у світі, зменшила не тільки міграційні потоки, враховуючи трудову міграцію, але і сприяла дезінтеграційним настроям, внаслідок закриття державних кордонів, навіть у межах існуючих міждержавних альянсів.

Сьогодні ми розуміємо справжню цінність безпеки, як ніколи раніше. Систему безпеки потрібно змінювати відповідно до сучасних викликів та загроз безпеки. Світ ХХІ століття – це світ повсюдних перетворень і трансформацій пов'язаних зі змінами традиційних структур системи. Однією з тенденцій формування нового глобального порядку є розвиток процесу глобалізації та його вплив. Сучасне середовище

безпеки також має сильний взаємозв'язок з глобалізацією, як всеохоплюючою концепцією. Незважаючи на те, що сьогодні світ глобалізований та єдиний як ніколи раніше, ми повинні поважати та оцінювати ідею меж, суверенітету та незалежності держави, права держави вести власну гуманну політику. Отже, по-перше, ми повинні реалізувати концепцію єдності у різноманітті, система має функціонувати так, щоб кожен елемент, тобто держава була незалежною частиною цілого. Це один із найскладніших викликів для безпеки адже він пов'язаний із світоглядом, саме це практично, а не суто теоретично дозволить досягти рівності, поваги і уникати конфліктів та воєн, що і досі становлять найбільшу загрозу миру та стабільності у світі, а значить глобальній і національній безпеці.

Наступною важливою складовою забезпечення безпеки держав, в сучасних умовах залишається знаходження інструменту реального впливу на агресора, що найважливіше, бажано це має відбуватись у мирний спосіб, оскільки накопичення зброї не є рішенням. Для забезпечення справжньої безпеки конфлікти слід вирішувати без зброї, світ має перестати змагатись у силі і потужностей армій та озброєнь, адже найсильнішим насправді є наймудріший. Зважаючи на високий рівень інтеграції міжнародних акторів для забезпечення збалансованого світового порядку потрібні ефективні міжнародні організації. Таку роль і досі може виконувати ООН, але за умов значних змін і перетворень, що відповідають потребам часу, розумінню того, що з моменту її заснування світ став іншим. Сьогодні система колективної безпеки є визначальною рисою ХХІ століття, втім зараз система важелів тиску на кожному континенті диспропорційна та не сучасна, як і система постійного членства і переваг. Перед подібним викликом постає і найбільший сучасний військовий Альянс, адже НАТО так само потребує змін, можливо, через розширення, НАТО повинна розуміти цінність своїх сусідів і не повинна недооцінювати силу агресора.

Висновки

Сьогодні безпека ще більш багатовимірною, вона не є тотожною обороні або військовій спроможності, вона багатокomпонентна

і багатогранна. Окрім традиційних загроз і викликів, проаналізованих вченими впродовж ХХ століття, перші два десятиліття ХХІ століття додали нові виклики і загрози. Так, окрім класичного підтримування безпеки вкрай важливим став контроль фінансової системи, на яку чи не найсильніше вплинула глобалізація. Сьогодні розрив між «багатими і бідними», «заходом та сходом», «північчю і півднем» величезний і продовжує збільшуватись, що призводить до збільшення міграційних потоків, посилення відчуття незахищеності, часто призводить до «революції босих», мова йде не тільки про безпеку людей, і розбіжності в зарплатах, а й про вичерпання ресурсів планети. Сьогодні, можливо вперше за довгий період часу, людство починає розуміти важливість охорони здоров'я, порятунку життя, подолання голоду, лікування захворювань: СНІДу, раку та багатьох інших з них, які особливо процвітають у бідних країнах. Внаслідок пандемії коронавірусу суспільство нарешті усвідомило, що система безпеки здоров'я є глобальною і її неможливо вирішувати виключно на національному рівні. Однією з найважливіших проблем сучасного середовища безпеки є проблема екології, яка нерозривно поєднана з охороною здоров'я: забруднення навколишнього середовища, парниковий ефект, виснаження озонового шару, смог, деградація ґрунту, вирубка лісів – все це не тільки шкодить екосистемі, але і загрожує життю людства в цьому єдиному, універсальному, інтегрованому світі. Не меншій увазі потребує і безпека соціальних потреб із якісним забезпеченням захисту прав людини та верховенства закону, а також рівністю і однаковим доступом до благ, адже в іншому випадку людство може постати перед ситуацією, коли найбільшою проблемою стане гуманітарна безпека. У сучасному світі важко переоцінити роль освіти і освіченості. Тільки раціонально налаштоване суспільство може захистити світ від самознищення, внаслідок розвитку уміння аналізувати, захищаючи себе, в тому числі, і від агресії в інформаційних війнах, подолати неписьменність. Високоосвічене суспільство – вакцина від кібервійни, вірусу сучасного життя і двигун прогресу, запорука еволюції. Зрештою, безпека – це не зброя, це

здатність продовжувати життя на планеті, придатні умови для цього, безпека – це відчуття захищеності в кожному куточку світу, це повсюдна рівність прав. Отже, у XXI столітті, нові тенденції сучасного світу погіршили загрози: війни з новітньою зброєю, оновленими збройними силами та ядерною зброєю. Сьогодні потрібно захищати не тільки класичні простори, але

й інформаційний простір, адже суспільство вже стикнулось із революціями розпочатими у кіберпросторі, а також інформаційною війною. Кожного дня необхідно знаходити слабкі місця сучасного середовища безпеки і намагатись протистояти новим загрозам, тому що безпека подібна до карткового будиночку вона гарантується кожним суб'єктом і об'єктом, що є в ній.

REFERENCES

- Abdur, R. K., & Sabur, A. (2011). *Human Security Index for South Asia: Exploring Relevant Issues*. Dhaka, The University Press Limited.
- Beck, U. (1998). *World Risk Society*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. (2015). Emancipatory catastrophism: What does it mean to climate change and risk society? *Current Sociology*, 63 (1), 75–88.
- Beck, U. (2016). *The Metamorphosis of the World*. Cambridge: Polity.
- Beres, L. R. (2016). *Surviving Amid Chaos: Israel's Nuclear Strategy*. New York.
- Browning, C., & McDonald, M. (2013). The Future of Critical Security Studies: Ethics and the Politics of Security. *European Journal of International Relations*, 235–55.
- Buzan, B. (1983). *People, States and Fear: The National Security Problem in International Relations*. Chapel Hill, N.C.: University of North Carolina Press.
- Buzan, B., Waever, O., & de Wilde, J. (1998). *Security: A New Framework for Analysis*. Boulder, Col.: Lynne Rienner.
- Cohen, M. (2017). *The Phantom Threat of Terrorism*. *The Boston Globe*. February 2. Retrieved from <https://www.bostonglobe.com>.
- Feketa, A., & Bogardi, J. (2019). Introduction. *Intergrative Risk and Security Research*, 3. Resilience and Vulnerability: Conceptual revolution(s) or only revolving around words? A collection of essays, working papers and think pieces from the period 2008–2018. A. Fekete, J. Bogardi (Eds.). (p. 3).
- Makinda, M. (1998). Sovereignty and Global Security, *Security Dialogue*. *Sage Publications*, 29 (3), 281–92.
- McSweeney, B. (2009). *Security, Identity and Interests: A Sociology of International Relations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stevens, D., & Vaughan-Williams, N. (2016). *Everyday Security Threats: Perceptions, experiences and consequences*. Manchester: Manchester University Press.
- UNDP. (1994). Human Development Report. Retrieved from http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/255/hdr_1994_en_complete_nostats.pdf.
- UNDP. (2020). Human Development Report 2020. Retrieved from <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2020.pdf>.
- Williams, P. D. (2008). *Security Studies: An Introduction*. London: Routledge.
- Wolfers, A. (1962). National Security as an Ambiguous Symbol. *Discord and Collaboration. Essays on International Politics*. (p. 147–65). Baltimore: John Hopkins University Press.

Kryvoshein Vitaliy

Dr. Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0002-3380-7850>, 1-704@i.ua

Стаття надійшла / Article arrived: 15.01.2021

Схвалено до друку / Accepted: 13.02.2021

Олександр Висоцький

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Політична безпека держави в умовах нестабільності міжнародно-політичного середовища

Мета роботи полягає у визначенні поняття політична безпека в умовах сучасних загроз міжнародній безпеці. Актуальність дослідження питання політичної безпеки підтверджується недостатністю концептуалізації даного поняття як соціальними, так і політичними науками. В умовах сучасності відчувається необхідність дефініціювання зазначеного концепту у зв'язку зі змінами, що відбуваються у світі, зокрема на політичній арені. Політична безпека стосується організаційної стабільності держав, їх систем управління та ідеологій, що надають їм легітимності. У результаті дослідження виявлено, що поняття політичної безпеки досі залишається малодослідженим, підходи до його визначення змінюються відповідно до трансформації загальних поглядів на політичну науку і потребують уточнень та доповнень. За висновками встановлено, що питання взаємозв'язку між забезпеченням політичної безпеки і гуманітарної інтервенції тісно пов'язані між собою. Визначено, що сьогодні однією з ключових загроз міжнародній безпеці залишаються державні репресії, систематичне порушення прав людини та мілітаризація, що зумовлює необхідність зосередити увагу на політичній безпеці. Обґрунтовано, що характер цієї дискусії як у теоретичному, так і в практичному вимірі змінився внаслідок зміни політичного середовища безпеки. Доводиться, що політична безпека, гуманітарна інтервенція та право на захист залишаються важливою частиною дискурсу та практики міжнародної спільноти. Нова політика захисту від гуманітарних криз пронизана розбіжностями щодо права на втручання та захист. Трансформації загроз, що відбуваються на міжнародно-політичній арені, а також зміна характеру поняття безпеки демонструють анахронічність визначення поняття політичної безпеки, адже фактично кожного дня з'являються нові виклики глобальній світовій безпеці.

Ключевые слова: *політична безпека, гуманітарна інтервенція, право на захист, демократія, ООН, безпековий дискурс, баланс сил.*

Oleksandr Vysotskyi

Oles Honchar Dnipro National University

Political security of the state in the conditions of instability of the international political environment

The purpose of the research is to define the political security concept in conditions of modern threats to international security. The relevance of political security study is confirmed by the lack of conceptualisation of this concept by social and political sciences. There is a need to define this concept in today's conditions in connection with the changes taking place in the world, particularly in the political arena. Political security concerns the organisational stability of public administration, their systemic governance and the ideology that legitimises. The research results found that the concept of political security is still poorly understood; approaches to its definition are changing following the transformation of general views on political science and need clarification and additions. The findings found that the relationship between political security and humanitarian intervention was closely linked. It has been identified that one of the critical threats to international security today remains state repression, systematic human rights abuses and militarization, which necessitates a focus on political security. It is substantiated that this discussion's nature has changed in both theoretical and practical dimensions due to the changing political environment of security. It is argued that political security, humanitarian intervention, and the right to protection remain a vital part of the international community's discourse and practice. The new policy of protection against humanitarian crises is permeated by differences over the right to intervene and protect. The transformations of threats in the international political arena and the changing nature of the concept of security demonstrate the anachronism of the definition of political security, as new challenges to global security are emerging every day.

Keywords: *political security, humanitarian intervention, right to protect, democracy, UN, security discourse, balance of power*

Вступ.

Згідно з Доповіддю ООН про стан людського розвитку, оприлюдненому у 1994 році, політична безпека являє собою одну з семи категорій, що відображають основні потреби безпеки людини. Якщо ще на початку 90-х років поняття політичної безпеки було пов'язане з ліберальним утопічним прагненням до миру у світі після Холодної війни, з часом вона була визначена вужче, як дискусія навколо природи та законності гуманітарної допомоги. І лише друге десятиліття двадцять першого століття виявило необхідність набагато більш складної та тонкої дискусії про те, як слід трактувати і визначати дану концепцію (ПРООН, 1994). Вищезгадана Доповідь викладає визначення та параметри політичної безпеки менш ніж 400 словами. Політична безпека визначається як запобігання урядовим репресіям, систематичним порушенням прав людини та загрози мілітаризації. Це мало на меті встановити порядок денний, який би захищав людей від держав, які продовжували практикувати політичні репресії, систематичні тортури, жорстоке поводження та знищення. Втім, концепція політичної безпеки еволюціонувала як у теорії, так і на практиці, завдяки постійним дебатам, внаслідок криз та розвитку міжнародних відносин, змінивши параметри, викладені у Доповіді ПРООН 1994 року. Досягнення амбіцій порядку денного політичної безпеки стало пов'язаним з питаннями гуманітарної допомоги та втручання. Впродовж 90-х років минулого століття це тлумачилось як дискусія навколо природи та законності гуманітарного втручання. Однак, вихід у світ Доповіді про людський розвиток фактично відкрила дебати стосовно визначення політичної безпеки серед науковців та політиків, що пов'язані з забезпеченням безпеки. Взаємозв'язок між безпекою людини та політичною безпекою, абстрактно, є досить простою артикуляцією. Як зазначається у Доповіді 1994 року: «Одним з найважливіших аспектів безпеки людини є те, що люди повинні мати можливість жити в суспільстві, яке поважає їх основоположні права» (ПРООН, 1994). Таким чином, хоча створити чітке визначення безпеки важко, її підкатегорія, або іншими словами – рівень,

себто політична безпека визначається як запобігання урядовим репресіям, систематичному порушенню прав людини та загрози з боку мілітаризації.

Результати дослідження.

Згідно до визначення, викладеного у Доповіді ПРООН про людський розвиток 1994 року, виходячи зі своєї природи більшість людей інстинктивно розуміють, що означає безпека – зменшення голоду, хвороб, злочинності та репресій». Однак, спираючись на аналітичний підхід, цей термін потребує уточнень, оскільки чітко або консенсусно визначити безпеку людини неможливо. Сьогодні ж більшість політиків і науковців розуміють міжнародну безпеку як «щось більше, ніж військовий захист державних інтересів та території» (Періс, 2001, с. 87). З іншого боку є категорія дослідників, яка трактує міжнародну політичну безпеку як «життєво важливу частину міжнародного порядку денного», яка доповнює більш традиційні уявлення про національну безпеку і викликає серйозне переосмислення багатьох традиційних заповідей державного управління, забезпечуючи при цьому інший підхід до розуміння та реалізації політики (Екворті, 2004, с. 348).

Очевидно, що в основі такого погляду лежала спроба перенесення традиційних підходів до визначення безпеки від цілісності держави та державного суверенітету до спільноти та особистості. Цим самим концепція загрози модифікується, не зважаючи на міжнародні війни, розповсюдження ядерної зброї та революції, що торкається більш широких проблем, пов'язаних із захворюваннями, бідністю, стихійними лихами, насильством, порушеннями прав людини та геноцидом (Оуен, 2010, с. 39). Такий підхід склався внаслідок проведення дебатів і функціонування незалежних комісій, такими як Комісія Брандта, Комісія Брундтланда та Комісія з глобального управління (Ачарія, 2001). Додана вартість оприлюднення Доповіді ПРООН 1994 року полягала не тільки у визначенні терміну «безпека людини», але й в обґрунтуванні цієї концепції приналежно до людської гідності. Це було результатом, по-перше, зростаючого визнання того, що громадянські війни та внутрішньодержавні конфлікти переважають

звичайні міждержавні конфлікти і стають дедалі більшим джерелом людських страждань; по-друге, поширення процесів демократизації у всій міжнародній системі; по-третє, появи гуманітарного втручання та по-четверте, зростаючому усвідомленню того, що динаміка глобалізації сприяє розповсюдженню бідності, безробіття та соціальному викривленню, спричиненими економічними кризами (2001, с. 450).

Спираючись на визначення Всесвітньої соціальної хартії – безпека та гідність особистості повинні бути закріплені, шляхом постійного розвитку політичних систем, орієнтованих на права людини, демократію та глобальне управління, що дозволяло б ефективніший захист основоположних права людини (ПРООН, 1994). Заклик до розширення можливостей людей підкреслив емансипаційну привабливість порядку денного з питань безпеки людини. Автори Доповіді не просто прагнули розповісти про стан міжнародної системи, але визначили шлях прогресу та окреслили архітектуру для більш мирного світу. Проте, будуючи це утопічне бачення того, як рухатись вперед, було ясно, що вони вкорінюють свою концепцію політичної безпеки в традиціях ліберальної політичної думки. Для деяких, погоня за досягненням політичної безпеки, на засадах Доповіді про права людини 1994 року, сприймалося як завуальована спроба продовжити кампанію «Заходу» за права людини та ліберальну демократію. Легітимність таких заяв стає ще більш очевидною в «універсалізмі життєвих вимог», який можна трактувати як підкреслення індивідуалістичної суті ліберальної демократії, на протипагу охопленню культурного релятивізму та більш широким уявленням про забезпечення безпеки громади перед індивідом. (Ачарія, 2001, с. 449).

Визначивши політичну безпеку в ліберальних термінах, внаслідок так званої «демократичної революції», універсальність західної ліберальної демократії стає єдиним життєздатним рішенням для створення міжнародного миру. Стійкий розвиток, орієнтований на людей, став основою, на якій будувалась економічна, продовольча, медична, екологічна, особиста, безпека громад та політична безпека. Водночас

визначення того, що становить політичну безпеку твердо гуртувався на ліберальних переконаннях, що вимагали поширення прав людини та демократії. Політична безпека мала будуватися на заздалегідь створених західних «цінностях» та «інтересах». На практиці – політична безпека зазнала процесу реіфікації, оскільки західні уряди, як правило, переосмислюють її в політичному плані, підкреслюючи «свободу від страху». Так, канадські дослідники визначаються безпеку людини як «звільнення від всезагальних загроз правам, безпеці чи життю людей з акцентом на підвищення безпеки людей від загрози насильства» (Свобода від страху, 2002). У той же час, як японські колеги приділили більшу увагу «свободі від нужди», визначивши порядок денний з питань безпеки людини як всеохоплююче поняття, що стосується всіх загроз, які загрожують виживанню, буденному життю і гідності людей та посиленню зусиль для протистояти загрозам.

Обидва підходи слід вважати взаємодоповнюючими, а не протилежними. Тим не менш, слід звернути увагу на те, що визначаючи поняття політичної безпеки Доповідь ПРООН ключовою категорією вбачає саме поняття «страху загрози». Політична безпека розумілася як запобігання урядовим репресіям, запобігання систематичному порушенню прав людини та усуненню загроз мілітаризації (окупація, заперечення прав на самовизначення) (ПРООН, 1994, с. 57). Це проклало дискурсивні напрямки до Доповіді, підкреслюючи конкретні рекомендації ліберальної інтервенціоністської політики. Документ вимагав «недискримінації між усіма людьми, незалежно від статі, релігії, раси чи етнічного походження». Обґрунтування цього впливало з емпіричного опису того, як змінювався характер війни: на початку двадцятого століття близько 90% жертв війни були військові, на протипагу такі ж кількості цивільних зараз. Відтак, міжнародне втручання виправдовувалось у чотирьох випадках: 1) масові вбивства, виправдані державою; 2) знищення голодом або відмова від охорони здоров'я чи інших послуг; 3) примусова втеча та 4) окупація і заперечення права на самовизначення (ПРООН, 1994, с. 57).

Відповідаючи на дії Іраку, після війни у Перській Затоці США, Велика Британія та Франція створили заборонені для польоту зони над Північним та Південним Іраком для захисту курдського та шіїтського населення відповідно. Обґрунтування цього було викладено в гуманітарному дискурсі, який аргументував необхідне порушення суверенітету Іраку, відтак держави прийшли до виправдання інтервенціоністських дій для забезпечення безпеки. Хоча Резолюція Ради Безпеки ООН 688, прийнята 5 квітня 1991 року чітко визначала військову кампанію з вислання іракських військ з Кувейту, зона заборони польотів не була санкціонована ООН. Натомість зона заборони польотів стала частиною «нового світового порядку», проголошеного президентом Бушем, що своєю чергою підштовхнуло світ до відмови від традиційної концепції балансу сил до більш універсалістської альтернативи, активізованої міжнародно-правовою підтримкою ООН. Відтак міжнародна гуманітарна відповідальність поклала на ООН та ЄС, значні надії при цьому покладались на розбудову спільної зовнішньої політики та політики безпеки, що впливало з Маастрихтського договору 1992 року. З 82 збройних конфліктів у період з 1989 по 1992 роки лише три були міждержавними, Доповідь про людський розвиток представив емпіричні докази того, що Статут ООН був застарілим і не допомагав у вирішенні питання «Яким чином можна впливати на країну-агресора?», «Коли втручатися? Яким чином? І як довго?». Статут мав би бути переглянутий та адаптований для вирішення конфліктів у країнах і впливу на антидемократичні уряди, милітаризацію, тощо (Белламі, 2006).

Гуманітарна інтервенція та право на захист. Джеймс Гюстав Спет підписав передмову до Доповіді ПРООН 16 березня 1994 року, аргументуючи даний крок тим, що саме зараз ПРООН готові перейти до конкретної операціоналізації заявлених дій. 1994 року міжнародне співтовариство повільно реагувало на події у Руанді, де майже мільйон жителів загинуло під час геноциду. Гуманітарна криза в Руанді акцентувала увагу на неефективності міжнародного співтовариства щодо питань політичної безпеки. Через побоювання щодо

безпеки спостерігачів за миротворчими місіями ООН, організація зменшила свою присутність під час геноциду. Як запевнив Генеральний секретар ООН Бутрос Бутрос-Галі, «міжнародна спільнота мало, якщо не сказати нічого не зробила, під час вбивств у Руанді» (Йанг, & Кент, 2004). Таким чином, навіть коли Доповідь прямо вказувала на необхідність більшої уваги до своєї концепції політичної безпеки, міжнародне співтовариство не реагувало на найгірший геноцид з часів Голокосту. Пізніше, у звіті Міжнародної комісії з питань втручання й державного суверенітету 2001 року зазначалося, що це стало провалом міжнародної волі на найвищому рівні. Його наслідком стала не просто гуманітарна катастрофа для Руанди: геноцид дестабілізував весь район Великих озер. Як наслідок, багато африканських народів дійшли висновку, що, попри всю риторіку про універсальність прав людини, деякі людські життя, в кінцевому підсумку мають для міжнародного співтовариства значення менше, ніж інші (Еванс, & Санун, 2001). Так чи інакше, але геноцид у Руанді допоміг змінити міжнародний дискурс щодо політичної безпеки.

Ця зміна у міжнародному дискурсі допомогла виявити напруженість та бездіяльність у рамках Доповіді ПРООН 1994 року. «Універсалізм життєвих вимог» у ній базувався на концепції природних прав, в той же час там же вказано, що натомість він має базуватись на побудові та нормах міжнародного права. Однак у доповіді також викладено гуманітарний порядок денний, заснований на етичних міркуваннях. В той же час, в нормативному полі існував певний конфлікт: з одного боку лише РБ ООН могла б виступити ініціатором інтервенції, перенаправляючи дії в русло міжнародного права, останнє цілком може бути витлумачено як виключно моральний імператив, який може включати роботу поза міжнародно-правовими нормами. Згідно Доповіді, превентивні заходи забезпечують безпеку краще за пізніше втручання (ПРООН, 1994, с. 22). Не дивлячись на те, що «системи раннього попередження» та «превентивна дипломатія» мають являти собою бажаний інструментарій міжнародних спільнот, питання ліберального

інтернаціоналістського порядку денного, під егідою політичної безпеки у Доповіді не порушувалось.

Перспективи роботи поза міжнародно-правовими нормами втілювалися в життя в Косовській кампанії 1999 року. Маючи все більші докази того, що проти албанців відбуваються «етнічні чистки», НАТО розпочало операцію об'єднаних сил. Незважаючи на те, що такі дії суперечать статті 2 (4), яка забороняє загрозу чи застосування сили, крім випадків самооборони або з дозволу РБ ООН, можливість втручання Росії в Косово, підкріплена статтею 2 (7) Статуту ООН, яка забороняє втручання ООН у внутрішні справи держав, посилює бажання провести кампанію Альянсу з бомбардування. Військово-повітряна операція розпочалася 24 березня 1999 року і стала прямим випробуванням законності гуманітарного втручання, оскільки вона діяла поза рамками ООН. Справді, Незалежна міжнародна комісія з питань Косово 2000 року згодом визначить цю дію як «незаконну, але легальну». Ці дії були незаконними, оскільки не отримали попереднього схвалення від Ради Безпеки ООН. Однак Комісія вважає, що втручання було виправданим, оскільки всі дипломатичні шляхи були вичерпані і внаслідок чого було звільнено більшість населення Косово від тривалого гніту сербської влади (Незалежна міжнародна комісія, 2000).

Однак, косовська кампанія продемонструвала те, що впродовж 90-х років існувала нова норма щодо існування політичної безпеки. Це завершилось тим, що Річард Фальк називав «золотим віком гуманітарної дипломатії», а тодішній прем'єр-міністр Великої Британії Тоні Блер називав «доктриною міжнародного співтовариства» (Беллами, 2010). Незважаючи на глибоку непослідовність на практиці, РБ ООН адаптувала своє визначення міжнародного миру та безпеки, дозволяючи втручання в Боснію, Сомалі та Гаїті. Основним питанням, яке підняла косовська кампанія, було не стільки прийнятність гуманітарної інтервенції, скільки питання щодо того, «хто має право втручатись та за яких обставин» (Беллами, 2010, с. 430–431).

Фундаментальна напруга, яку Доповіді про людський розвиток не вдалося

подолати, до кінця 1990-х років залишалась центральним питанням політичної безпеки. Генеральний секретар ООН Кофі Аннан у своєму зверненні до Генеральної Асамблеї ООН у 1999 році стверджував, що найбільшою загрозою для майбутнього міжнародного порядку є застосування сили за відсутності мандату Ради Безпеки. Ситуація, що склалась у Косово фактично продемонструвала можливість проведення військових дій поза встановленими механізмами забезпечення міжнародного права, але поставила на порядок денний питання: «Чи не створить це небезпеку підризу недосконалої, проте стійкої існуючої системи безпеки система, створена після Другої світової війни?» (Кофі, 1999). Політика гуманітарного втручання не була послідовною впродовж останнього десятиліття ХХ століття, але від захисту в Північному Іраку 1991 року до Косово в 1999 році все частіше визнавали, що держави зобов'язані захищати своїх громадян, і якщо цього не буде здійснено, право на захист буде передано міжнародному співтовариству, що в свою чергу розширювало визначення поняття безпеки. Однак це не підкреслювало верховенство міжнародного права, а закликала поважати «національний суверенітет, поки національні держави поважають права власного народу» (ПРООН, 1994).

З'являється тенденція до того, що військове втручання виправдовується порушенням прав людини і стає законним інструментом гуманітарного втручання. В межах дискурсивного простору, обґрунтування політичної безпеки, представлене вагомими міжнародними суб'єктами наприкінці 90-х років, знаходилось у полі між бомбардуванням або етнічними чистками. До кінця 90-х, коли бажана політика превентивних заходів зазнала краху, політична безпека переросла в те, що стало широко відомим як доктрина «Обов'язок захищати». Не дивлячись на те, що центральною тематикою Доповіді про людський розвиток були права людини, кількість збройних конфліктів на початку десятиріччя досягла показника у 55, а наприкінці знизилась до 36 (Фукуда-Парр, 2003). Характер суперечок про політичну безпеку принципово змінювався, що відображалось у звітах, наприклад,

«Міжнародної амністії», яка тепер формувала свої аргументи щодо того, як реагувати на міжнародні дії, вжиті в Косово (Міжнародна амністія, 1999). Вже Доповідь про людський розвиток 2000 року визначав, що стосовно Косово – форма втручання через Організацію Північноатлантичного договору порушила нові складні питання міжнародного права та суверенітету, що стосувались прав меншин та міжнародної спільноти. Більше того, що помітно, що вже в новішій Доповіді термін «політична безпека» вже не використовувався як частина вернакуляру (Джарвіс, 2019). У Доповіді увага, як і раніше, зосереджувалася на запобіганні урядовим репресіям, систематичному порушенні прав людини та загрозам мілітаризації, що явно стало кроком назад, порівняно до Доповіді 1994 року.

Інституціоналізація права на захист. На початку 2000-х дискусія про гуманітарне втручання була «проблемою-блискавичником» для тих, хто хотів продовжувати дискусію про політичну безпеку. Тільки Куба, Іран, Венесуела та Зімбабве дотримувались думки про те, що гуманітарне втручання не може бути виправданим ні за яких обставин. Водночас Китай і Росія були готові публічно визнати, що порушення політичної безпеки у формі масових гуманітарних криз є законним питанням міжнародної спільноти. Однак вони підтримували кваліфікацію, згідно з якою лише РБ ООН може мати право вжити заходів, що, звичайно, забезпечувало б їм можливість схвалити або накласти вето на будь-які дії через їх особливий статус там. Неможливо переоцінити важливість цього для міжнародних відносин, оскільки визнання законності гуманітарного втручання руйнує норму Вестфальського суверенітету. Це уособлює розрив з уявленнями Гоббса про те, що суверени мають право керувати своїми громадянами так, як вони вважають за потрібне, і що це було найкращим способом підтримки міжнародного порядку. На його місце прийшла «нечітка норма» суверенітету як відповідальності, коли політична безпека людей суперечить логіці суверенітету. Як визнав Кофі Аннан, у своєму виступі 1999 року: «Державний суверенітет у своєму найосновнішому значенні переосмислюється силами глобалізації та

міжнародного співробітництва» (Белламі, 2013).

Саме у відповідь на зростаючі виклики законного гуманітарного втручання у вересні 2000 року Генеральна Асамблея ООН створила Міжнародну комісію з питань втручання й державного суверенітету. За часткового фінансування урядом Канади, під керівництвом науковців та політичних лідерів, а також групи фондів, Комісії було доручено вирішити юридичні, моральні, оперативні та політичні питання, пов'язані з гуманітарним втручанням, щоб мову (Еванс, & Санун, 2001). У назві документа «право/обов'язок захищати», який зараз прийнято називати «право на захист», стверджується, що суверенні держави несуть відповідальність за захист власних громадян від катастрофи, якої можна уникнути – від масових вбивств, насильства, голоду – але коли вони не бажають або не можуть цього зробити, цю відповідальність має нести ширше співтовариство держав.

Примітно, що основи цього були окреслені в чотирьох галузях: по-перше, в зобов'язаннях, властивих концепції суверенітету; по-друге, у відповідальності Ради Безпеки відповідно до статті 24 Статуту ООН про підтримку міжнародного миру та безпеки; по-третє, конкретними юридичними зобов'язаннями, передбаченими деклараціями прав людини та захисту людини, пактами та договорами, міжнародним гуманітарним правом та національним законодавством; по-четверте, у розвитку діяльності держав, регіональних організацій та самої РБ ООН. Важливим у цьому є те, що Комісія не лише знайшла правову основу для права на захист, але й те, що доповідь запропонувала більше, ніж лише примусове втручання. Комісія окреслила три конкретні обов'язки, які передбачає використання обов'язку захищати: 1) «відповідальність за запобігання», яка вимагає усунення глибинних і прямих причин внутрішніх конфліктів та інших антропогенних криз, що піддають населення ризику; 2) «обов'язок реагувати», який може включати заходи примусу, такі як санкції та міжнародне переслідування, а в крайніх випадках військове втручання; 3) «відповідальність за відбудову», яка вимагає повної допомоги у відновленні,

реконструкції та примиренні, усуненні причин шкоди, спричиненої втручанням (Еванс, & Санун, 2001).

Крім того, для вирішення ситуацій, коли Раді Безпеки заважає вето, Комісія наголошувала на альтернативі – інших законних джерелах влади, як то Надзвичайна спеціальна сесія та регіональні або субрегіональні організації, за умови ними отримання подальшого дозволу від РБ ООН. Примітно, що це рухало дискусію про політичну безпеку вперед більш стійким і конкретним чином, демонструючи, як міжнародне співтовариство переорієнтувалось у цьому питанні. Події 11 вересня 2001 року відвернули увагу від нової Доповіді. Зважаючи на відсутність консолідованої думки стосовно Доповіді – жодного умовного прогресу щодо політичної безпеки у світовій спільноті не було. Тому лише завдяки обережній дипломатії на Всесвітньому саміті 2005 року Генеральна Асамблея ООН одноголосно взяла на себе Принцип «права на захист». У розділах 138–139 підсумків саміту зазначено, що кожна окрема держава несе відповідальність за захист свого населення від геноциду, військових злочинів, етнічних чисток та злочинів проти людства, що передбачає і попередження таких злочинів. За необхідності, міжнародне співтовариство має заохочувати та допомагати державам дотримуватись взятих на себе зобов'язань та підтримувати Організацію Об'єднаних Націй у створенні системи раннього попередження (Самміт, 2005).

Міжнародне співтовариство, шляхом участі в Організації Об'єднаних Націй несе відповідальність за використання відповідних дипломатичних, гуманітарних та інших мирних засобів, відповідно до розділів VI та VIII Статуту ООН, з метою захисту населення від воєнних злочинів, етнічних чисток та злочинів проти людства. У цьому контексті держави мають бути готові вживати колективних заходів своєчасно та рішуче через Раду Безпеки відповідно до Хартії, включаючи Розділ VII, у кожному конкретному випадку та у співпраці з відповідними регіональними організаціями, що буди доцільним у випадку, якщо мирні засоби будуть неадекватними, а національна влада буде не в змозі захистити

своє населення від геноциду, військових злочинів, етнічних чисток та злочинів проти людства. Міжнародне співтовариство поділилось на два табори: для деякого це означало занурення у міжнародні відносини, для інших – детериторіалізація політичної безпеки з рівня держави до рівня особистості. Однак, відповідальність за захист мало зросла для того, щоб збільшити ймовірність запобігання майбутнім Руандам і Косово. Можливо, більш тривожним є те, що для забезпечення консенсусу прихильники концепції відмовились від багатьох її основних положень, значно зменшивши ймовірність прогресу найближчим часом (Беллами, 2006, с. 145–146).

Незважаючи на те, що право на захист не було підтримане усіма представниками міжнародної спільноти, РБ ООН одноголосно прийняла Резолюцію 1674, яка підтверджувала зобов'язання Всесвітнього саміту 2005 року, а в 2009 році підтвердила це в РБ ООН 1894. Характерно, однак, що ці дії часто підтримувались не власне ООН, а іншими міжнародними суб'єктами, це було 2008 року у Грузії, коли Росія прагнула відстоювати право на захист, але міжнародна спільнота не знайшла порушень зі сторони Грузії. До 2009 року, стало зрозуміло що питання політичної безпеки та права на захист, якщо і не оформились до кінця, але стало зрозумілим як саме вони можуть бути операціоналізовані. Право на захист продемонструвало, що нова правова норма застосовується вибірково та довільно. Застосування норм політичної безпеки в такий спосіб таким чином, через ООН, чи в односторонньому порядку, зводить її до політичної волі або готовності держав діяти (Гассан, 2015). Це не тільки зменшує нормативну силу та законність дій, але й компрометує сам інструмент, а також підриває довіру до міжнародного права і його можливості впливу на державне свавілля. Ця вибірковість робить право на захист відкритим для «законотворчості елітною групою західних держав, які судитимуть власні дії» (Чендлер, 2003). Справді, заклики до гуманітарного втручання (серед ряду інших аргументів) напередодні війни в Іраку 2003 року, а також дій Росії у Грузії в 2008 році яскраво демонструють це. Внаслідок гуманітарних інтервенцій та права на захист,

2009 року, у документі про впровадження «Відповідальності за захист» було визнано проблематичність існуючої системи та рекомендовано найкращий спосіб стримування держави або групи держав від зловживання відповідальністю захисту для невідповідних цілей, необхідність розробки повноцінної стратегії ООН, стандартів, процесів, інструментів та практик відповідальності за захист. (ООН, 2009).

Важливість цього для другого десятиліття двадцять першого століття не можна переоцінити, оскільки Арабська весна відновила дискусію щодо права на захист, що призвело не лише до нової дискусії щодо підтримки перехідного періоду та державного будівництва, але, оскільки деякі переходи набували дедалі більш жорстокого характеру, також відбувалися суперечки щодо права на захист.

Політична безпека і Арабська весна. Починаючи з грудня 2010 року, туніській революції знадобилося всього 28 днів, щоб скинути 23-річне диктаторське правління президента Бен Алі. Туніський народ домогся демонстрації нових політичних можливостей на Близькому Сході та в Північній Африці (Північно-Африканська Республіка). Цей демонстраційний ефект незабаром завершився в Єгипті усуненням президента Мубарака, який 11 лютого 2011 року пішов з влади, закінчивши своє майже тридцятирічне самодержавне правління. Менше ніж за два місяці статус-кво в країнах Великого Близького Сходу непоправно змінився, і народні акції протесту почали поширюватися в більшій і меншій мірі в Алжирі, Бахреїні, Ірані, Іраку, Йорданії, Кувейті, Лівані, Марокко, Омані, Пакистані, Саудівській Аравії та Ємені. У Лівії розпочалася громадянська війна проти режиму полковника Каддафі, і погрози геноциду змусили РБ ООН прийняти Резолюцію 1973, підтримавши втручання НАТО та забезпечення Зон заборон та обмежень використання повітряного простору. Однак у Сирії в березні 2011 року почалося повстання, яке набуло ще більш жорстокого характеру та переросло в довшу громадянську війну. Різниця між туніською та єгипетською революціями та тими, що переживали більш жорсткі переходи, зрештою зводилася до ролі військових у самих

революціях. Туніські та єгипетські військові вирішили не застосовувати силу проти демонстрантів у перші хвили революцій. Це усунуло структурні перешкоди, з якими стикались протестуючі, і зрештою призвело до відсторонення від влади Ель-Абідіна Бен-Алі та Хосні Мубарака. Дійсно, коли Бен Алі наказав військовим обстрілювати протестуючих, вони відмовились. Подібним чином, в Єгипті військові вирішили не втручатися проти повстань у 2011 році, і замість цього здійснили тиск на Мубарака, щоб він пішов з посади. Альтернативна військова модель була продемонстрована в Лівії та Сирії. На відміну від Єгипту та Тунісу, лівійські та сирійські військові не були самостійні в своїх рішеннях, вони стали фундаментальною частиною правлячих режимів. Дійсно, син полковника Каддафі очолював найважливіші військові підрозділи, що брали участь у ранніх спробах придушити заколот. У Сирії сім'я Аль-Асада та члени їх племені аль-Матавіра домінували у вищих чинах військових, спецслужб та служб безпеки з єдиною метою захисту сім'ї та релігійної секти алавітів. Отже, ці військові стали проявом жорсткої влади режимів безпосередньо, уособлюючи в собі інститути, вбудовані в їхні державні структури. Виживання цих режимів було явно пов'язане з виживанням військових (Крофт і Гассан, 2015). Таким чином, не дивно, що саме ці заколоти стали найжорстокішими і стали безпосереднім викликом уявленню міжнародної спільноти про політичну безпеку.

Випадки з Лівією та Сирією суттєво контрастують із тим, як міжнародне співтовариство прагнуло забезпечити політичну безпеку в сучасну епоху. У перші дні повстання в Лівії виникла озброєна опозиційна група, яка кинула виклик режиму полковника Каддафі, давши зрозуміти, що будь-який процес переходу, швидше за все, не буде мирним. Тимчасова перехідна національна рада незабаром змогла встановити свою владу над містами Бенгазі та Тобрук, заявляючи, що взяла під контроль багато інших великих міст по всій країні, а її зустріли сили полковника Каддафі. До кінця лютого та початку березня сили Каддафі в контрнаступі відкинули повстанців до Бенгазі, а до середини березня погрожували

взяти місто. Примітно, що Каддафі погрожував «очистити» країну і стратити «будь-якого лівійця, який візьме зброю проти Лівії», підкреслюючи загрозу політичного насильства проти демонстрантів. Оскільки європейські уряди, Арабська ліга та Рада з питань співробітництва в Перській затоці закликали створити Зону заборон повітряного простору, у відповідь на погрози Каддафі придушити повстання. Разом з активними діями Секретаріату ООН було сформульовано характер дискусії було сформовано, а також прийнято Резолюцію РБ ООН 1970, спрямованої на припинення насильства та надання гуманітарної допомоги в Лівію, що було відхилено режимом. Разом зі зростаючим страхом перед масовими вбивствами в Бенгазі та дедалі більшим визнанням того, що дипломатія сама по собі не зможе запобігти цьому, міжнародні та регіональні суб'єкти почали закликати до дій (Белламі, & Вільямс, 2011, с. 861). 17 березня 2011 року була прийнята Резолюція 1973, яка санкціонувала втручання НАТО для захисту цивільного населення: під керівництвом Великої Британії та Франції, поряд з регіональними організаціями, адміністрація Обама прийняла обережне рішення втрутитися, щоб запобігти гуманітарній катастрофі. До 19 березня адміністрація Обама долучилась до інтервенції НАТО, що тривала сім місяців і сприяла перемозі повстанців (Ліза, 2011). Примітно, що Резолюція 1973 була прийнята десятьма голосами «за», але Бразилія, Китай, Німеччина, Індія та Росія утримались. Більше того, щойно було прийнято Резолюцію 1973, виникли суперечки щодо того, як слід її трактувати, втручання НАТО в Лівію означало фактичну зміну режиму. Факт того, що РБ ООН вперше в своїй історії дозволила застосування сили для цілей гуманітарного захисту, і всупереч бажанню держави, якої це прямо стосувалось ознаменувало початок «нової політики захисту» (2011, с. 865).

Уявлення про те, що гуманітарна місія була використана для фактичного перевороту в Лівії, серйозно вплинуло на здатність міжнародного співтовариства ефективно мобілізуватися для вирішення конфлікту в Сирії. Дійсно, Росія та Китай були стійкими захисниками режиму Асада, накладаючи вето на спроби засудити

сирійський режим. Отже, можливість повторення резолюції, подібної до Резолюції 1973, залишається малоімовірною. Неefективність міжнародної спільноти щодо запобігання та припинення цієї кризи були очевидними через те що РБ ООН не схвалила мирний план. Прийнятий урядом Сирійської Арабської Республіки 2012 року, план передбачав припинення вогню, необмежений доступ до гуманітарних послуг та виведення військовослужбовців з населених районів, однак оскільки він так і не став реальністю – відбулись порушення політичної безпеки, внаслідок використання хімічної зброї проти цивільного населення (Гі Мун, 2013).

Різний характер відповідей на кризи у Сирії і Лівії відкривається у дискусіях щодо політичної безпеки у 2010-х роках. По-перше, у випадку з Лівією, хоча й далеко не досконале, міжнародне втручання, санкціоноване РБ ООН, було досяжним на основі права на захист і було відносно успішним щодо попередження геноциду. Проте після усунення Каддафі міжнародне співтовариство відвернулося від Лівії та зросла «відповідальність за відновлення». Як наслідок, ситуація з політичною безпекою погіршилася, оскільки озброєні ополченці стали головними суб'єктами безпеки в країні. Проте в Сирії резолюції ООН та існуючі міжнародні правові рамки не спрацювали. Це не лише демонстрація неefективності ООН, яка досі не вирішила виклик, поставлений Кофі Аннаном у 1999 році, але і свідчення того, як міжнародна політика змінює дискусію про політичну безпеку.

Без США, готових очолити одностороннє гуманітарне втручання в Сирію, політичну безпеку установити неможливо. Проте небажання США взяти на себе таку роль є симптомом не лише втоми від війни на Близькому Сході, але і визнанням того, що такі дії можуть стати каталізатором для подальшої нестабільності. Такі недоліки чітко підкреслюють труднощі дотримання порядку денного політичної безпеки. Поняття «кінця історії», яке було настільки відчутним у Доповіді 1994 року, згасло разом із відчуттям необмеженої американської надмірності. Більше того, стримуюча дія Росії та Китаю на рівні РБ ООН та наполягання на повільному політичному

процесі, який станом на кінець січня 2014 року не показував жодного прогресу, стали свідченням відновлення нових потужних політичних акторів.

Можливо, 90-ті роки були «золотим століттям гуманітарної дипломатії», але вони були сформовані навколо дебатів про «бомбардування або етнічні чистки». В свою чергу дебати щодо політичної безпеки у 2000-х роках склалися навколо того, хто може законно втручання і за яких обставин, оскільки право на захист було інституціоналізовано. Однак пізніше дебати про політичну безпеку стали відображати набагато ширший набір обмежень. Друге десятиліття двадцять першого століття показало, що в таких ситуаціях, як сирійська громадянська війна, необхідні набагато складніші та вужчі дискусії щодо політичної безпеки. Впродовж 20 років після оприлюднення Доповіді 1994 року стало очевидним, що міжнародне середовище змінилося, на практиці результатом цього став перегляд поняття політичної безпеки.

Висновки. Двадцять років по виходу Доповіді ПРООН про людський розвиток 1994 року стало очевидним, що державні репресії, систематичне порушення прав людини та мілітаризація тривають. Отже, необхідність зосередити увагу на політичній безпеці залишається актуальною у сучасному міжнародному середовищі. Однак характер цієї дискусії як у теоретичному, так і в практичному вимірі змінився внаслідок подій на міжнародній арені. Стає очевидним, що після завершення Холодної війни міжнародне середовище відкрите для розвитку теорії та практики політичної безпеки. У цьому

контексті Доповідь 1994 року має важливе значення для сприяння розширенню дискусії про гуманітарне втручання та права на захист. З огляду на зростаючі загрози політичній безпеці, починаючи від Руанди і закінчуючи Сирією, міжнародне співтовариство намагалося принаймні вирішити теоретичні та практичні завдання. Поточна дискусія, що стосується порядку денного політичної безпеки, стосується не того, чи існує право на втручання чи захист, а вже того хто може законно дозволити втручання та за яких обставин. Саме в цьому контексті політична безпека, гуманітарна інтервенція та право на захист стали частиною дискурсу та практики міжнародної спільноти. Нова політика захисту пронизана розбіжностями щодо права на втручання, як і коли його можна реалізовувати та у чийх повноваженнях. Крім того, досі не існує чіткого визначення політичної безпеки. Так чи інакше, забезпечення політичної безпеки залишається актуальною проблемою міжнародної спільноти, етично доречною дискусією в інтересах міжнародного співтовариства, оскільки, голод, хвороби, забруднення, торгівля наркотиками, тероризм, етнічні суперечки та соціальна дезінтеграція не обмежуються виключно національними кордонами, носять міжнародний характер і є загальносвітовими проблемами. Трансформації загроз, що відбуваються на міжнародно-політичній арені, а також зміна характеру поняття безпеки демонструють анахронічність визначення поняття політичної безпеки, адже фактично кожного дня з'являються нові виклики глобальній світовій безпеці.

REFERENCES

- Acharya, A. (2001). Human security: East versus west. *International Journal*, 56, 442–460.
- Amnesty International report 2000. *Amnesty International*. Retrieved from <https://www.amnesty.org/en/documents/pol10/0001/2000/en/>.
- Axworthy, L. (2004). A new scientific field and policy lens. *Security Dialogue*, 35, 348–349.
- Bellamy, A. (2013). J. The responsibility to protect. In Paul D. Williams, *Security studies*, (pp. 486–502). London.
- Bellamy, A. J. (2006). Whither the responsibility to protect? Humanitarian intervention and the 2005 world summit. *Ethics & International Affairs*, 20(2), 143–169.
- Bellamy, A. J. (2010). *Humanitarian intervention. The Routledge handbook of security studies*. (pp. 428–438). London.
- Bellamy, A. J., & Williams, P. D. (2011). The new politics of protection? *Côte d'Ivoire, Libya and the Responsibility to Protect*, 87 (4), 825–850.
- Chandler, D. (2003). Cosmopolitan Paradox. *CSD Bulletin*, 10(2), 12–14.
- Croft, S., & Hassan, O. (2015). Understanding the Arab Spring. *Why the Social Sciences Matter*. (pp. 161–175). London.
- Department for Foreign Affairs and International Trade. (2002). *Freedom from fear: Canada's foreign policy for human security*. (p. 32). Ottawa.

- Evans, G., & Sahnoun, M. (2001). The responsibility to protect: Report of the international commission on intervention and state Sovereignty. *International Development Research Centre*. (p. 32). Ottawa.
- Fukuda-Parr, S. (2003). The Human Development Paradigm: Operationalizing Sen's Ideas on Capabilities. *Feminist Economics*, 9 (2–3), 301–317.
- Hassan, O. (2015). Political security: from the 1990s to the Arab Spring. *Contemporary Politics*, 21 (1), p. 86–99.
- UNDP. (1994). *Human Development Report 1994*. (p. 226). New York.
- Jarvis, L. (2019). Toward a Vernacular Security Studies: Origins, Interlocutors, Contributions, and Challenges. *International Studies Review*, 21 (1), 107–126.
- Ki-moon, B. (2013, September 16). Report on the alleged use of chemical weapons in the Ghouta area of Damascus. *United Nations Secretary General*. Retrieved from <https://www.un.org/sg/en/content/sg/statement/2013-09-16/secretary-generals-remarks-security-council-report-united-nations>.
- Lizza, R. (2011). The consequentialist: How the Arab Spring remade Obama's foreign policy. *The New Yorker*, pp. 5–6.
- Owen, T. (2010). Human security: A contested concept. *The Routledge handbook of new security studies*. (pp. 39–49). London.
- Paris, R. (2001). Human security: Paradigm shift or hot air? *International Security, Cambridge*, 26(2), 87–102.
- Secretary-general presents his annual report to general assembly. United Nations. Retrieved from <https://www.un.org/press/en/1999/19990920.sgsm7136.html>.
- The International Independent Commission on Kosovo. (2000). *The Kosovo report: Conflict, international response and lessons learned*. (p. 193). Oxford.
- United Nations. *Implementing the responsibility to protect*. Retrieved from <https://www.un.org/ruleoflaw/blog/document/report-of-the-secretary-general-implementing-the-responsibility-to-protect/>.
- United Nations *World Summit 2005*. *Global Issues*. Retrieved from <https://www.globalissues.org/article/559/united-nations-world-summit-2005>.
- Young, J. W., & Kent, J. (2004). *International relations since 1945*. (p. 792). Oxford.

Vysotskyi Oleksandr

Dr. Sc., Assoc. Professor, <https://orcid.org/0000-0003-0712-8499>, vysalek@gmail.com

Стаття надійшла / Article arrived: 08.01.2021

Схвалено до друку / Accepted: 14.02.2021

Наталія Варга¹, Богданна Гвоздецька²

¹ ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

² Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка

Соціальні практики неформальної зайнятості населення: концептуалізація поняття

В статті представлено соціологічну концептуалізацію соціальних практик неформальної зайнятості населення. Відзначено, компенсаційний компонент неформальної зайнятості (зменшення соціальної напруги в умовах безробіття), початкову соціалізацію (перше робоче місце), диференційований характер зайнятості, функцію внутрішньої конкуренції та пошук шляхів виживання в умовах перехідного суспільства. Показано, що жодний підхід не бере до уваги нематеріальний прибуток та соціальні аспекти функціонування неформальної зайнятості. Метою статті є представлення соціологічної концепції соціальних практик неформальної зайнятості населення. Звернуто увагу, що зайнятість не слід розглядати виключно як робоче місце, а здебільшого як місце для взаємності та обміну, яке базується на соціальному капіталі, що має характер усних домовленостей. Досліджено, що неформальні правила можуть бути розширенням, продовженням, доповненням формальних правил, оскільки останні визначають вибір альтернатив без урахування обставин тієї чи тієї разової угоди. Визначено наслідки поширення неформальної зайнятості в якості вимушеної форми адаптації населення в умовах несприятливої соціально-економічної ситуації. Доведено, що сфера зайнятості сьогодні здійснюється за допомогою як формальних, так і неформальних практик діяльності. Кордони між ними є досить розмитими: робітники дрейфують у ринковому просторі. Дослідження неформальної зайнятості стикається з багатьма проблемами: від точності у визначенні феномену і вибору адекватних методик до інтерпретації отриманих результатів. Відзначається, що неформальні практики зайнятості формуються спадково, вона є більш інерційною та стабільною. Саме тому знаходяться на перехресті соціокультурних та інституційних умов, відображаючи певні цінності та норми суспільства. Досліджено, що неформальні практики – це діяльність акторів у рамках сформованих у суспільстві формальних інститутів для створення необхідних умов свого існування і розвитку. Взагалі, неформальну зайнятість через її масовість варто розглядати як альтернативний варіант господарювання, що володіє рядом своїх характеристик і якостей.

Ключові слова: неформальна зайнятість, ринок праці, соціальні практики, гнучкість, самозабезпечення

Nataliia Varha¹, Bohdanna Hvozdetka²

¹ Uzhgorod National University

² Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

Conceptualization of the concept social practices of informal employment of the population

The article deals with examination of the process of formation and development of the concept informal employment, that originated in the 1970s in poor regions of the Third World countries, which has acquired the status of the universal subject matter of the research. We have noted the compensatory component of informal employment (reduction of social tension as a result of joblessness), the initial socialization (the first workplace), the differential character of employment; the function of internal competition and search for the ways of survival under the conditions of a transition society. It is displayed that none of the schools takes immaterial profit and social aspects of informal employment functioning into account. The purpose of the article is to present a social conditions, informal employment practices are likely to arise and spread to satisfy the needs of a family or a community, without expecting to gain direct material income. It is revealed that employment should not be considered as a workplace solely, but mostly as a place for reciprocity and exchange, which is based on social capital, that has the character of verbal contracts. The activity that brings material or immaterial income and profit but not the official status of the employment is determinant in this case. It is mentioned that informal social employment practices are based on heritage, they are more inertial and stable. It is them that are located at the crossroads of sociocultural and institutional outlines, reflecting certain values and norms of a society. It is indicated that a simple dichotomic classification by the principle “formal — informal” employment simplifies the situation excessively. We are of the

opinion that the employment market can be described due to the continuum of workplaces, workers are able to move inside the formal as well as the informal sector depending on conditions. It is singled out that the behaviour of the majority of population, that forms real practices is defined by traditions on the one hand, and on the other hand, by dissemination of new ways of social activity, located beyond the generated formal legal space. The issue is the mass-scale spread of informal employment practices.

Keywords: *informal employment, labor market, social practices, flexibility, self-sufficiency*

Постановка проблеми

У сучасних умовах виникає зацікавленість проблемою неформальної зайнятості через швидке поширення різних нових форм зайнятості, які не вписуються у сформовані уявлення про офіційну, стандартну зайнятість. Тож можна стверджувати, що предмет дослідження розвивається і ускладнюється. Неформальну зайнятість, яку спочатку визначали як ознаку відсталості країни «третього світу», почали сприймати як певну модель господарювання, що має свою специфіку залежно від типу суспільства, у межах якого вона функціонує.

У перехідних пострадянських суспільства відбулося повне перезавантаження і трансформація всіх соціальних інститутів, що змусило населення конструктивно адаптуватися до нових умов існування. Усе це призвело до масового і стійкого поширення неформальних практик зайнятості (підробітків, «калімів», «халтур»), які у процесі реформування і проголошення принципів ринкової економіки не тільки не зникли, а набули масштабів паралельного неформального суспільства, що є страховим батутом виживання і функціонування для значної частини населення. Водночас через свою масштабність і масовість поширення неформальний сектор зайнятості є однією з перешкод реалізації демократичного варіанту трансформації українського суспільства. Виникненню такої ситуації сприяє характерний для нашого суспільства розрив між формально-правовою і культурно-історичною стратегіями, елементами функціонування сучасного ринку праці.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблемам ринку праці, відтворення трудового потенціалу приділено багато уваги в роботах С. Вільямса М. Армстронга,

Д. Гелбрейта, Р. Еренбурга, Дж. Кейнса, К. Макконнелла, А. Оукена, П. Самуельсона, В. Марцинкевича, А. Рофе, А. Сміта, а також у працях українських вчених: О. Амоші, А. Базиліюк, Д. Богині, І. Бондар, О. Грішної, Т. Заяць, А. Колота, О. Кузнецової, Е. Лібанової, О. Новикової та ін.

Теоретичні і практичні аспекти самозайнятості, неформальної зайнятості населення висвітлюються у роботах В. Гімпельсона, Р. Капелюшнікова, Т. Базиленко, Д. Стребкова, П. Петракова. Серед українських вчених, що зробили вагомий внесок у дослідження причин неформальної зайнятості, Е. Лібанова, М. Лукашевич, О. Малиновська, Ю. Маршавін, Ю. Пачковський, Т. Петрушина, Є. Пилипенко, О. Позняк, Н. Толстих, М. Туленков, Л. Хижняк, Г. Чепурко та ін.

Метою дослідження є аналіз соціально-економічних показників поширеності неформальної зайнятості в Україні.

Виклад основного матеріалу.

Тіньові практики, що виникли в радянській економіці, до теперішнього часу поширюються і активно реалізуються в політиці, соціальній сфері, зокрема сфері зайнятості. Закон утратив свою обов'язкову силу, а практика його використання не реалізується. Це означає, що в Україні, як і в усіх трансформаційних суспільствах, період ослаблення інституційних систем не просто затягнувся, а, навпаки, набув стійкої, стабільної форми і що наше суспільство опинилось у стані стаціонарної інституційної нерівноваги. Важливо зазначити, що з точки зору аналізу неформальності у сфері трудових відносин неформальні правила можуть бути розширенням, продовженням, доповненням формальних правил, оскільки останні визначають вибір альтернатив без урахування обставин тієї чи тієї разової

угоди. Цей вид відносин між двома типами правил найбільш поширений у суспільних системах, що розвиваються еволюційним шляхом, у яких налагоджений процес відбору найбільш життєздатних норм поведінки.

Зазначимо, що сфера зайнятості сьогодні здійснюється за допомогою як формальних, так і неформальних практик діяльності. Кордони між ними є досить розмитими: робітники дрейфують у ринковому просторі. Дослідження неформальної зайнятості стикається з багатьма проблемами: від точності у визначенні феномену і вибору адекватних методик до інтерпретації отриманих результатів.

Отже, неформальна зайнятість є ширшою, комплекснішою, ніж система раціонально організованих, автономно діючих інструментів виробництва і отримання прямої корисності, прибутковості. У цьому контексті неформальну зайнятість розглянуто як в аспекті матеріального забезпечення, так і інституційного. У першому випадку неформальна зайнятість є сферою, де використовуються обмежені ресурси, виробляються товари і послуги для задоволення потреб. З іншого боку, у процесі свого функціонування і реалізації в суспільстві формуються певні неформальні економічні практики. Ними закріплюється і відтворюється соціальна практика взаємодії суб'єктів неформальної зайнятості в умовах конкретної матеріально-технологічної і соціально-культурної сфери. При такому підході неформальна економіка розглядається як система норм і стратегій економічної поведінки, що формує плацдарм для поширення неформальних практик зайнятості. Неформальна економіка включає більше явищ, ніж неформальна зайнятість. У широкому значенні неформальна економіка – це вся господарська діяльність учасників економічного життя, що приносить їм прибуток, яку в рамках нормативної бази або всупереч її вимогам можуть не регулювати або регулювати не повною мірою офіційні норми (самозайнятість у домашньому господарстві). Крім того, неформальна економіка включає в себе також і повністю або частково неформальну діяльність на формальних робочих місцях («заробітна плата в конвертах»).

За межами економічного мейнстріму все більш поширеними є уявлення про множинність типів економік, які існують і взаємодіють у часі і просторі.

Однією з важливих складових сучасного перехідного суспільства є інституційні зміни, перетворення, що, зокрема, стосуються і неформальних соціальних практик зайнятості. У формуванні українського суспільства варто враховувати поширення певних економічних, політичних і соціокультурних практик.

Поширеність різних форм соціальних практик чинить організаційний вплив на соціальне життя. Про безособистісність повсякденних практик пише також і П. Штомпка. Він наголошує на тому, що практики є синтезом того, що відбувається в суспільстві, і того, що роблять люди. Суспільство не розчиняється в особистості, й особистості не поглинаються суспільством. Отже, практики є синтетичним продуктом, що виникає в результаті злиття суспільних обставин, з одного боку, і здібностей людей, які діють – з іншого (Штомпка, 1996).

До того ж рано чи пізно абсолютно всі практики незалежно від сфери належності проходять цей процес, адже безінституалізації практика не може стати традиційною, а відтак закріпитися, розповсюдитися і бути означеною як практика, адже практика є явищем колективним, масовим, не одиничним, не індивідуальним.

Причому якщо соціальний інститут тут буде позиціонуватися як загальне, тоді інституція – як часткове. Т. Заславська (2000) зазначає: «Соціальні практики становлять собою конкретні форми функціонування громадських інститутів, загальної ж формою реалізації кожного інституту служить ... сукупність відповідних соціальних практик». На нашу думку, практика є структурованою дією – автоматичною, звичною, повторюваною сукупністю дій, які тривають у певній послідовності і мають конкретну (утилітарну, прикладу) мету.

Далі часто повторювана соціальна дія проходить стадію узвичаєння і стає соціальною практикою (узвичаєні дії і зразки поведінки закріплюються в соціальних практиках), на останній стадії виходить на вищий, інституційний рівень і стає соціальним інститутом (Латов, 2001).

При цьому фундатор феноменологічної соціології А. Шюц описує цей процес так: «Те, що спочатку було лише результатом повторюваних дій групи, наступним поколінням сприймається вже як даність, яка підлягає лише повторенню, настільки ж природна для індивіда в навколишньому просторі, як і фізичні об'єкти, присутні в ньому» (Portes, Sassen–Koob, 1987).

Варто розглядати функціонування соціальних практик через їх дуальність: як певні сформовані людьми обмеження, які структурують людську взаємодію, та як рутинізовані довгострокові патерни людської поведінки (Современная западная социология, 190).

Акцентуємо на пластичності соціальних практик як форми взаємодії, які сконструйовані соціальними акторами (прикладом є дослідження П. Бергера і Т. Лукмана «Соціальне конструювання реальності») (Бергер & Лукман, 1995).

На думку П. Бурдьє (2005), соціальні практики мають подвійну структуру: з одного боку, вони детерміновані соціальним середовищем, тобто існують об'єктивні структури, що впливають на практики; а з іншого – впливають на соціальне середовище, змінюючи його структуру, тобто соціальні агенти впливають на соціальну дійсність через практики і трансформують структури.

Як приклад, неформальні соціальні практики зайнятості населення завжди мають певну історію розвитку і формування, наслідком якої вони і є. Повне розуміння їх функціонування неможливе без історичного аналізу, у процесі якого відбувається їх конструювання.

Власне, і зміст їх функціонування має цільову природу, зокрема вирішення певної проблеми, задоволення певної потреби конкретної спільноти (наприклад, отримання прибутку). Стереотипний, шаблонний характер їх реалізації особою у сфері праці і гарантує їх запам'ятовування і рутинізацію як на індивідуальному, так і на суспільному рівні (Бергер & Лукман, 1995).

На наш погляд, неформальні практики – це діяльність акторів у рамках сформованих у суспільстві формальних інститутів для створення необхідних умов свого існування і розвитку. Співвідношення формальних інститутів з неформальними практиками не

викликає ускладнень – цілком зрозуміло, що формальні інститути створюють поля невизначеності, де розвиваються і діють неформальні практики. Також немає труднощів у розумінні співвідношення формальних і неформальних інститутів. Однак залишається відкритим питання про співвідношення неформальних практик і неформальних інститутів. На думку О. Чаусовського (2008), неформальні інститути структурно включають у себе неформальні практики, генеровані системою формальних інститутів, і сукупність соціальних норм, джерелом яких є культура.

Практики, на відміну від інститутів, діють невеликий проміжок часу, можуть мати ситуативний характер. Це передусім пов'язано з їх націленістю на вирішення певного питання, після вирішення якого актори вже не вдаються до цієї практики. Другою ознакою практик є те, що їх сприймають як зразок не всі актори, а лише ті, які зацікавлені у вирішенні певного завдання. Через сприйняття не всіма акторами практики носять несистемний характер прояви. Мережі взаємозв'язків між зацікавленими в застосуванні конкретної практики акторами обумовлюють мережевий характер практик. Виконання практик контролюють тільки актори, які застосовують ці практики. Крім того, зазначимо, що основою неформальних практик є гравці, актори, які творять мережі з низкою характерних особливостей.

Величезну роль тут відіграють і соціокультурні чинники, включаючи історично сформовану практику вирішення певної проблеми. Можна зробити висновок, що неформальні практики є типізованою формою взаємодії, які сприймає більшість акторів, можуть носити ситуативний характер і спрямовані на отримання прибутку. Подібний висновок підтверджують П. Бергер і Т. Лукман: інституціоналізація має місце всюди, де здійснюється взаємна типізація певних практик діячами різного роду. Інакше кажучи, будь-яка така типізація є інститут. Акцентуємо на взаємності інституційної типізації та типовості не тільки дій, але і діячів в інститутах (Бергер & Лукман, 1995). Отже, не тільки постійно використовувані практики можуть породжувати неформальні інститути, а й неформальні інститути можуть породжувати неформальні практики.

Зокрема, при наявності неформальних інститутів у акторів з'являються досить широкі можливості вибору – вони можуть вдаватися до використання формальних інститутів і породжуваних ними формальних і неформальних практик або використовувати неформальні інститути, а в разі, коли актора жоден із варіантів не влаштовує, він може вольовим зусиллям обійти інститути, у результаті чого можуть з'явитися нові практики.

Як ми зазначали, соціальні практики неформальної зайнятості мають просторово-часову локалізацію. Категорії простору і часу «працюють» на соціальні практики як такі, що володіють і фізичним, і соціальним смислом. Маємо на увазі таке: по-перше, соціальні практики як форми соціальних інститутів відрізняються в різні історичні періоди: індивід протягом свого життя може використовувати як формальні, так і неформальні соціальні практики в рамках одного інституту залежно від економічної доцільності; по-друге, місце проживання індивіда (регіон, державний устрій, менталітет) впливає на його соціальні практики у сфері зайнятості; практики можуть відрізнятися і в просторі соціальних статусів і ролей. При цьому акторами (суб'єктами) соціальних практик є як соціальні організації, так і індивіди та соціальні групи, які повністю або частково можуть мати неформальний статус діяльності.

Соціальна реальність функціонування ринку праці в перехідному українському суспільстві становить собою переплетення формальних і неформальних практик неформальної зайнятості. Вивчення діяльності людей у контексті неформальних соціальних практик зайнятості є взаємозв'язком теоретичних та емпіричних досліджень їх узвичаєних (рутинних) дій у рамках тих або інших інститутів та організацій.

Пояснювати і досліджувати практики зайнятості означає досліджувати взаємодію між людьми. Для нашої подальшої роботи важливо показати, що економічна взаємодія (відносини) між людьми є причиною виникнення неформальних практик у сфері зайнятості.

Основною складовою процесу

становлення інститутів є «рутина» – повторювана діяльність осіб для найкращого використання наявних ресурсів. За П. Штомпкою, «коли взаємовідносини повторюються між людьми, то формуються певні «інституції», які далі ширяться і відображаються у сформованих нормах і правилах взаємодії. Рутини (франц. routine, от route – дорога) – це несвідоме слідування звичаям, пристрасть до шаблону. Рутини – структуровані сукупності «типових реакцій», що пов'язують індивідів між собою і навколишнім середовищем» (Штомпка, 1996).

Частота повторювальної діяльності із часом стає рутинною. Коли одиничні, випадкові практики зайнятості часто відтворюються, то з часом така взаємодія стає узгодженою і формуються інституції неформальної зайнятості. Злокалізації певної форми неформальної зайнятості формується коло учасників і певні обмеження, правила і норми, які сприяють досягненню цілей найбільш ефективним способом. Отже, неформальна інституціоналізація становить собою цілісний процес: від рутини через інституцію – до неформальної норми взаємодії.

Процес функціонування неформальної соціальних практик неформальної зайнятості, на нашу думку, може мати такий вигляд: виникнення потреби у сфері праці; повторення певної діяльності, що задовольняє потребу – рутинізація процесу; цільова природа діяльності; формування «інституцій» неформальних практик зайнятості; поява неформальних норм і правил у ході реалізації неформальних трудових відносин; формування системи неформальних санкцій у сфері зайнятості; статусно-рольова система у сфері неформальної зайнятості (Бергер & Лукман, 1995).

Узагальнюючи основні положення концепції поняття «соціальна практика», визначаємо її як сукупність конкретних узвичаєних (рутинних) повторюваних дій індивідів, груп, спільнот, організацій у реальному часі і просторі, яка забезпечує стійке функціонування соціальних інститутів (Шугальский, 2012). Соціальна практика – вид практики, у ході якої суб'єкт у певних конкретно-історичних

умовах, використовуючи соціальні інститути, організації та установи, впливаючи на систему суспільних відносин, змінює суспільство і розвивається сам. Водночас соціальні практики є формами функціонування соціальних інститутів.

Ми будемо дотримуватися думки, що функціонування або утворення соціальних практик неформальної зайнятості пов'язано з усталеною соціальною взаємодією або узвичаєними чи унормованими взаємовідносинами між людьми на ринку праці. Відповідно, визначальною ознакою соціальних практик неформальної зайнятості є певні суспільні зв'язки, взаємодії між особами в конкретних сформованих історичних умовах при вирішенні конкретних соціальних проблем. Практики неформальної зайнятості виникають і формуються у процесі повторення та затвердження соціальних взаємодій у сфері зайнятості, які водночас знаходяться повністю або частково поза межами офіційного інституту ринку праці.

Ми дотримуємося думки, що неформальні соціальні практики зайнятості ґрунтуються на спадковості, вони більш інерційні і стійкі. Саме вони лежать на перехресті соціокультурних та інституційних схем, відображаючи певні цінності та норми суспільства. Неформальні практики зайнятості задають «внутрішню» імперативність поведінки, а формальні – «зовнішню», визначаючи внутрішню та зовнішню регуляцію, мотиваційні і стимуляційні аспекти поведінки. Незважаючи на зовнішню м'якість неформальних практик, вони за своєю дією на поведінку людини можуть бути жорсткішими і впливовішими за формальні правила. Також неформальні правила, які пронизують усе наше життя, важко відслідкувати, тим паче виміряти. Формальні правила, які у свою ієрархію включають сукупність законодавчих форм, від конституції до статутів, описати простіше, ніж неформальні.

З теоретико-методологічного боку виокремлення і протиставлення двох соціальних просторів у сучасному перехідному суспільстві пов'язане з конфліктністю офіційно існуючої інституційної системи зайнятості. Масове існування неформальних соціальних практик

зайнятості можна розглядати як відповідь на невідповідність у розвитку легального інституту ринку праці і поширеність реальних суспільних відносин, потреб та інтересів працівників. Домінування неформальних відносин у рамках офіційних норм можемо розглядати також однією з причин недієздатності ряду реформ і взагалі характеристикою країн пострадянського простору (Капелюшников, 2001; Варга та Афанасьєв, 2012).

У низці сфер суспільного життя неформальні практики зайнятості розширюються, набувають різних форм, закріплюючись у масовому досвіді соціальної взаємодії. У підсумку вони нерідко стають органічною частиною нових суспільних інститутів, визначаючи їх «мутацію», переродження порівняно з легальними закордонними зразками розвитку ринкової економіки.

Постійне відтворення цього процесу свідчить про те, що в його основі лежить певний соціальний механізм, знання про який носить визначальний практичний і теоретичний зміст. Він включає в себе три основні елементи: формально-правові і адміністративні норми, що встановлює і контролює держава; соціокультурні норми, які контролює громадянське суспільство, та інституціалізовані соціальні практики неформальної взаємодії.

Як ми зазначали, неформальні практики зайнятості – це трудова діяльність, виконувана виключно на рівні усних домовленостей, яка регулюється методами соціального контролю без повного або часткового використання адміністративних чинників. У цьому контексті неформальну зайнятість розглядаємо як форму трудової активності, не передбачену нормами адміністративного (або іншого) права та укладеними офіційними трудовими контрактами або частковим їх укладанням. Відповідно, до неформальної зайнятості залучаються працівники, які офіційно зайняті, однак поряд з офіційно регламентованою роботою можуть виконувати низку соціальних практик неформальної зайнятості. Факт масштабності поширення цих форм зайнятості свідчить про складність соціальних процесів у трудовому середовищі, що актуалізує соціологічний інструментарій дослідження цієї проблеми.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Штомпка П. Социология социальных изменений. Москва : АспектПресс, 1996. 416 с.
- Заславская Т. И. Поведение массовых общественных групп как фактор трансформационного процесса. Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. ВЦИМ, 2000. № 6. С. 13–18.
- Латов Ю. В. Экономика вне закона: Очерки по теории и истории теневой экономики. Москва : Московский общественный научный фонд, 2001. 284 с.
- Portes A., Sassen-Koob S. Making It Underground: Comparative Material on the Informal Sector in Western Market Economies. *American Journal of Sociology*. 1987. Vol. 38. № 1. P. 30–58.
- Давыдов Ю. Н. (Ред.). Современная западная социология. Москва : Политиздат, 1990. 432 с.
- Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. Москва : Медиум, 1995. 323 с.
- Бурдьё П. Формы капитала. *Экономическая социология*, 2005. Том 6. № 3. С. 60–74 .
- Чаусовский А. М. Формальное и неформальное в экономике : монография. Донецк : Донецкий национальный университет, 2001. 356 с.
- Шугальский С. С. Социальные практики: интерпретация понятия. Знание. Понимание. Умение. 2012. № 2. 278 с. URL: http://www.zpu-journal.ru/zpu/contents/2012/2/Shugalskiy_Social-Practices/45_2012_2.pdf
- Капелюшников Р. Институциональная природа переходных экономик: российский опыт современного. Кто и когда стремится вести Россию. Актеры макро-, мезо- и микроуровней современного трансформационного процесса. Т. И. Заславская (Ред.). Москва : МВШСЭН, 2001. С. 89–98.
- Варга Н., Афанасьев Д. Регулювання неформальної зайнятості в умовах перехідної економіки. Науково-теоретичний альманах «Грані». 2019. Т. 22. № 4. С. 100–106.

REFERENCES

- Shtompka, P. (1996). *Sotsiologiya sotsialnyih izmeneniy [Sociology of social change]*. Moskva : AspektPress [in Russian].
- Zaslavskaya, T. I. (2000). Povedenie massovyih obschestvennyih grupp kak faktor transformatsionnogo protsessa [Behavior of mass social groups as a factor in the transformation process]. *Monitoring Public Opinion: Economic and Social Change*, (6), 13–18 [in Russian].
- Latov, Yu. V. (2001). *Ekonomika vne zakona: Ocherki po teorii i istorii tenevoy ekonomiki [Economy outside the law: Essays on the theory and history of the shadow economy]*. Moskva : Moskovskiy obschestvennyiy nauchnyiy fond [in Russian].
- Portes, A., & Sassen–Koob, S. (1987). Making It Underground: Comparative Material on the Informal Sector in Western Market Economies. *American Journal of Sociology*, 38 (1), 30–58.
- Davydov, Yu. N. (Ed.). (1990). *Sovremennaya zapadnaya sotsiologiya [Contemporary Western Sociology]*. Moskva : Politizdat [in Russian].
- Berger, P., & Lukman, T. (1995). *Sotsialnoe konstruirovaniye realnosti. Traktat po sotsiologii znaniya [Social construction of reality. A treatise on the sociology of knowledge]*. Moskva : Medium [in Russian].
- Burdyo, P. (2005). Formyi kapitala [Forms of capital]. *Ekonomicheskaya sotsiologiya*, 6 (3), 60–74 [in Russian].
- Chausovskiy, A. M. (2001). *Formalnoe i neformalnoe v ekonomike: monografiya [Formal and informal in economics: monograph]*. Donetsk : Donetskii natsionalnyiy universitet [in Russian].
- Shugalskiy, S. S. (2012). Sotsialnye praktiki: interpretatsiya ponyatiya. Znanie. Ponimanie. Umenie – Social practices: interpretation of the concept. Knowledge. Understanding. Skill, (2), 278 p. URL: http://www.zpu-journal.ru/zpu/contents/2012/2/Shugalskiy_Social-Practices/45_2012_2.pdf [in Russian].
- Kapelyushnikov, R. (2001). *Institutsionalnaya priroda perehodnyih ekonomik: rossiyskiy opyt sovremennogo. Kto i kogda stremitsya vesti Rossiyu. Aktoryi makro-, mezo- i mikrourovney sovremennogo transformatsionnogo protsessa [Institutional nature of transitional economies: Russian experience of modern. Who and when seeks to lead Russia. Actors of the macro, meso and micro levels of the modern transformation process]*. T. I. Zaslavskaya (Ed.). Moskva : MVShSEN [in Russian].
- Varga, N., & Afanasev, D. (2019). Regulyuvannya neformalnoyi zaynyatosti v umovah perehidnoyi ekonomiky [Regulation of informal employment in the minds of the transitional economy]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 2, (4), 100–106 [in Ukrainian].

Varha Nataliia

PhD., Assoc Prof., <http://orcid.org/0000-0002-6607-2969>, Ignatola23@gmail.com

Hvozdetzka Bohdanna

PhD., Assoc Prof., bogdankauafm@gmail.com

Tetiana Vlasova, Oleksandr Pshinko, Olha Vlasova

Dnipropetrovsk National University of Railway Transport named after academician V. Lazaryan

Postmodern conflictology: issues of theory and approaches to methodology

The problematization of the classical concepts in the postmodern philosophy has created some definite challenges that stipulate the development of the “Theory” in its interdisciplinary conceptual meanings and practical applications. The latter demands a certain “list” of the new notions and implies requirements for theorists to reflect the scientific diversity without reducing it to any kind of “theoretical unity”. For these reasons the purpose of this article is the conceptual reconstruction of the notion of the conflict in the specific postmodern context of its sociocultural, political and ethical meanings and senses. The methods of the research are mainly based on the principle of the anthropocentric paradigm, which stipulates the use of the interdisciplinary comparative-critical approaches and social construction methods in the general problematic field of postmodernism. While analysing conflict theories such schools of philosophy as existentialism, phenomenology and pragmatism are considered to be valid in the descriptions of both the actual conditions of the individual human existence and abstract human qualities. The practical aspects of this paper involve the empirical representation of the principles of the value and the sense in the problematic aspects of conflict resolution with the stress on the concepts of the discursive communication. The obtained results allow to come to the conclusion that the most influential transformations are connected with such postmodern conflict problems as asymmetrical threats and unstable security architecture. The latter proves that the methodological approaches to conflictology should be evaluated from the point of presumably successful resolutions against the background of different spatial and temporal factors, which, in its turn, means creating new administrative modalities of conflict management. It should be stressed that in the context of the conflictological tendencies of the globalizing societies the special place should be occupied by the principles of

K.- O. Apel’s discursive ethics and M. M. Bakhtin’s doctrine of the “responsible dialogism”. Nowadays political approaches cannot be effective in the conflict resolutions without the classical ideals and the absolutes, without the impact of the Pathos, which means implied significance of the “relatively Utopian” ideas and their application in the conflict resolution, the potential possibilities of their realization in the conflict situations.

Keywords: *anthropocentric paradigm, asymmetrical threats, security architecture, moral responsibility*

Тетяна Власова, Олександр Пшінько, Ольга Власова

Дніпропетровський національний університет залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна

Конфліктологія в постмодерні: теоретичні проблеми та методологічні підходи

Оскільки фундаментальні проблеми філософії розглядаються в постсучасній гуманітарній науці в руслі міждисциплінарної «Теорії», у цій статті актуалізується проблема недостатньої розробленості концептуальної сфери проблемного поля «конфлікту» як культурного і політичного феномена в аспектах динаміки теоретичних і прикладних досліджень останніх років. Мета статті – концептуальна реконструкція поняття конфлікту в специфіці його соціокультурного, політичного і морального змісту. Методи дослідження базуються на структурі антропоцентричної парадигми, що зумовлює використання методологічних принципів системного компаративно-критичного та міждисциплінарного аналізу із супутніми прийомами феноменології та соціального конструктивізму в загальному полі філософії постмодернізму. Практичне значення роботи полягає в емпіричній репрезентації ціннісно-сміслових принципів вирішення конфлікту в проблематиці різних сфер дискурсивної комунікації. Отримані результати дослідження дозволяють зробити висновок про те, що найбільш значні трансформації в розвитку конфліктології як нової галузі науки пов’язані з проблемами асиметричних загроз і нестабільною архітектурою безпеки із загальним акцентом на питаннях репрезентації та легітимації конфлікту як концепту та феномена в його просторово-часових вимірах. У межах відходу від нездоланності конфлікту класичних бінарних опозицій стверджується значення принципів дискурсивної етики К.-О. Апеля і доктрини «відповідального діалогізму» М. М. Бахтіна. Відзначається особливе місце категорії «вчинку» як в раціональному, так і утопічному мисленні з подальшим висновком про те, що «відносно» утопічні ідеї та ідеали вирішення конфліктів мають потенційну можливість реалізації.

Ключові слова: *антропоцентрична парадигма, асиметричні загрози, архітектура безпеки, моральна відповідальність*

The definition of the problem.

The postmodernization of the traditional concepts and classical notions creates challenges for individuals and societies, for professionals and laymen, who, while being in the different social positions, understand that they have to think differently and reflect in various ways if they want to have any- whatever - vision of tomorrow. The “Theory” in its interdisciplinary scope has been recently going through a period of painful transformations of the “old school” scientific trends and the developments of the new problematic fields of research, disciplines and branches of science. Nowadays it seem incapable of consensus, however the researchers still claim to be consolidated in the generalized field of the science, the arts, the humanities, – in that what is called the “Theory”. In fact, it is a “curious” situation as it demands to examine new subdisciplinary fields of knowledge simultaneously in accordance with its apparently generalized character. It demands a new list of the “conceptual personages”, which is open to the development and transformation in philosophy; moreover it demands the task for a theorist to comprehend the scientific diversity without reducing it to the theoretical unity (Deleuz, & Guattari, 2000). Nowadays philosophers as a rule seem to agree with G. Deleuze and F. Guattary that they are “friends of the concepts”, that search, fixation and retention of the meanings for the legitimization of the human’s existence is an objective of the philosophers’ work, that philosophy being diverse and ambivalent, deals with notions and concepts, which per se must have universal meanings for the human beings, – in the final analysis.

At present the fundamental problems of the political aspects of philosophy are analyzed by the scientists with the accent on the applied research, with the focus on the “conflict” as a political and sociocultural phenomenon, as a factor of the dynamics of the social and political actions and actors. With this kind of the social and political interrelation the conflict paradigm is included in the basic comprehension of the categories and concepts of the postmodern theory. On the other hand, it is evident that the nature of conflicts, which nowadays is often taking the form of radicalization, is deeply rooted in the individuals’ nature, his/her

psychology influenced by ideological factors.

In the conflict theory the prominent position is occupied by the mainstream narrative: there are evil forces waiting for their time to act, and when time comes, the evil is labelled as “violence” (Galtung, 2010). It is obvious that the scientific analysis should be done not only at the level of the political processes, but also at the level of the individuals’ lives, their identities and identifications: it should be noted that at present much attention is paid to the Man’s ‘nature’, human beings’ genetics in the study of various kinds of conflicts, which is connected with the significance of such postmodern characteristics as individuation, segregation and pluralism. By all means, this does not mean that strong collective identities do not play significant social roles, but rather to say that these identities are interwoven into a number of others, and they act as a kind of “attachment” to some definite collective identities, still this kind of the definite “membership” is under the question in many cases: no doubt, collective identities are losing their “permanent character”. As J. Ortega y Gasset mentioned, social roles we played were not natural and fixed representations of identities (Ortega y Gasset, 1994). Nowadays those roles are extremely optional, and the need for the management of “Self”, for the empowering of “Self,” accentuates the significance of the psychological processes in the study of conflicts and their resolutions. In this context the questions of text narratives and discourses seem quite an important preoccupation in the analysis of the given theme: could we outline what relations there are between problems of textuality, narratology, discourses and the field of the political science? Of course, nowadays scientists do not seem to research them as distinctly separate domains, however there exists a tendency to define textuality and narratology in the sphere of theory, though political/conflict issues are mainly associated with practice. Scientists arise the questions: if an individual is a part of the predetermined scenario, what the relationship is between an individual in the “scenario” of conflicts and the role of discourses and narratives. The conflict paradigm is integrally connected with the recognition of the discourse character of the theoretical knowledge. Taking this as a fact, it is necessary to maintain that people always deal with the “unfinished narratives”, with

the ‘incomplete histories’. Each new event, every new actor opens new possibilities in the ‘conflict narrative’, which, in its turn, opens the ‘door’ to analyzing conflicts and ‘constructs’, to the methodology of constructivism in its general meaning. As it seems, the comparative-historical approaches are not fully adequate in understanding conflict evolution and distribution. The radically new impact of conflictology criticism is to be found not only at the level of classical political teachings in philosophy, but also at the level of some ‘unconventional’ methodological approaches, moreover, – at the level of politics with its specific features and aspects.

It should be mentioned that postmodern scientists have politicized existing critical methods greatly. As a result, conflict analysts are considered to be tolerantly pluralistic in their choices of methods and approaches, because any approach should be evaluated not from the point of its ‘neutral’ or ‘objective’ character, but from the point of its successful ‘appropriateness’ to the given aims, tasks and ends.

The analysis of the research and publications. During the past decades, – concerning our country, since the beginning of the third millennium, scientists and ‘policy-makers’, engaged into the investigation of the conflictology issues, have studied mostly the problematization of the conflict resolution and the conflict management. In large part the growing interest to conflictological theories has been a consequence of the globalistic tendencies, which might have had the opposite aims, – in each case the underlying problem was the same: the shifts in the political, social and cultural world’s ‘landscape’ seemed to represent a more everchanging time than the entire world had ever known. As W. Simon writes, we now increasingly live our lives in ways that are ‘different from any others that humanity has previously known’. The ‘postmodern conditions’ are unanimously characterized by scientists with the accent on the intense pluralization, individuation and multiplicity of choices that were simply unknown in any other era (Simon, 1997, p. X–XI). Since then and up to now the politological studies have tended to reflect a recurrent pattern. In most cases they not only reflect the problematic universalizing tendencies of academic schools, – in general,

they tend to revise the specific types of theorizing, found in the particular schools of thought. As for the subject areas, the political studies are also clearly allied: political teachings in philosophy (world processes, political conflicts and national security), business management (organizational issues), conflict management and resolution (the wide sociocultural context), conflictology as a discipline (pedagogical content and representation of the subject). However, the correlation between the strict disciplinary approach and the interdisciplinary methods has been changed lately in the general context of the postmodern ‘Theory’. The latter is well-represented in one of a few fundamental works on the issue of conflictology published recently (Onditi, 2020). In the book ‘Conflictology: Systems, Institutions, and Mechanisms in Africa’ F. Onditi initiated a substantial discussion on how extensively the interdisciplinary approach could contribute to the comprehension of conflict. His analysis covers both cultural systems and socio-biological mechanisms; hence the importance of the conflictology as a discipline, claims the author. He asks an important question we should answer in order to realize scientific approaches to the discipline ‘Conflictology’, to present scientific methods and prescriptions to resolutions of conflicts: does individual genes influence human behavior? How then should neurological factors and systems be altered in order to prevent extremism and radicalization? It is evident that F. Onditi pays great attention to the psychology and human genetics in his research of war conflicts and their resolution against the background of the political situation in Africa, and it is clear that he renders the traditional macro-level studies as outdated and not valid under the present condition.

F. Onditi stresses the significance of studying the conflict patterns and process at the different spatial and temporal levels: local, national, regional and global scales; and within this scope different typologies and approaches exist, the various strategies outline the methods of conflict prevention, which means creating new institutional structures, coordination mechanism, capacity-building initiatives as well as administrative modalities of conflict management, which enhance structures for cooperation by building resilience based on principles of self-reliance, mutual respect and

solidarity. Those principles have to sustain appropriate social context through post-conflict reconstruction and fostering sustainable development (Onditi, 2020, p. 1).

The brief account of tendencies and directions that are represented in the universities throughout the world demonstrate as a rule the following approaches to the theme: Conflict Resolutions, Conflict Transformation, Peace Studies, etc. The business and personal conflict situations are under analyses in the manuals for university students, where the problems of conflicts and the subsequent original concepts are given not only as a the science over decisions of conflicts, but also as a kind of art and practical experience of preventive maintenance and decisions in business and personal conflict situations (Vishnyakova, 2010). Organizational issues are, in general, a widely-used topic in such kind of manuals, either comprehensive or brief (Love, 2016). Role-playing as a teaching method is preferred by many university instructors dealing with the discipline of conflictology. While claiming that the conflict is unavoidable, they propose possible reactions to conflicts: accommodation, compromise, collaboration, confrontation/ competition (Lechman, 2007, p. 5–6). In their books scientists accentuate the idea that successful management of conflicts in organizations depends on the ability to quickly and effectively manage conflicts. To this end they give some guides for effectively communicating with the employers, understanding and using organizational politics (Dana, 2001).

With the fundamental view in the perspective, it is worth mentioning the book by H.-W. Jeong “Conflict Management and Resolution: An Introduction”, in which the author presents an overview of the main conflict theories. The book covers the following four concepts in detail: negotiation, mediation, facilitation, reconciliation. The “anatomy” of conflicts and their management are analyzed as conflict evolution, conflict transformation and dimensions of conflict management. In covering various kinds of conflict management and corresponding activities, the key focus of the book is on linking negotiation, mediation and facilitation methods to different stages of the conflict. The author stresses the multiple facets of conflicts – behavioral and psychological aspects of conflicts - and accentuates the statement that conflicts over matters of values

are closely connected with the “life meaning” (Jeong, 2019, p. 8).

Another influential trend in conflictology deals with world’s processes, political conflicts and national security. The authors analyze methodological approaches to the investigation of geopolitics under the conditions of globalization, conflictological problems of transformations of the contemporary societies (power and opposition, power resources, distribution, the national idea and national security, ideology and conflict-discursive communication, the role of mass media, ethnic-political conflicts, factors and tendencies in the current global and national political situations etc.) (Mirovye protsessy, politicheskie konflikty i bezopasnost, 2007). The Ukrainian scientists pay significant attention to the problems of conflictology as a response to the hybrid war actions in the Eastern part of Ukraine (Hrabovs'ka, 2020), to the interpretation of this Russian-Ukrainian conflict in the Western analytical studies (Kulyk, 2020). It is worth mentioning that the issues of gender conflicts are also extensively analyzed by the Ukrainian researchers (Vlasova, 2020).

In the sphere of university education some scientists have been engaged in publishing textbooks and manuals for students, – mainly of law and business administration. In this kind of textbooks the issues of the logical character are presented as a rule parallel with the analysis of the problems of conflict management and conflict resolution (Herasina, & Trebina, 2012; Lukin, 2007; Tsyurupa, 2004). At this point it is again necessary to note that quite a fundamental corpus of literature is not taken into consideration here on purpose, mainly, because of the limitations of the format of the article, – we mean feminist and gender theorizing around the demand for the woman’s access to the public sphere and power operations, which includes an immense field of conflicts represented mostly in the classical oppositions of rational/irrational, private/public, etc. Moreover recently the appeal to the intersection between gender, race, class and sexuality has caused a number of conflicts, which are well known thanks to the great attention of mass media, – however, this theme is not under analysis in this particular paper.

The purpose of the article is the conceptual reconstruction of the notion of the conflict with

the bias on the specific features of the postmodern conflict problematization and its representation in the communicative discourses of different school and trends in the contemporary science.

The main material.

Nowadays “conflict” as a term seems to be a word belonging to metalanguage as a kind of “technical word”. When scientists claim that conflictology is meta-science, they in fact claim that it occupies some privileged position. Taking this into consideration it is necessary to mention that there are three main problems in any “meta” position: representation, reproduction and legitimation (Arnesen, & Peters, 2018); in other words: Who are the representatives? How are they selected? What is the outcome of the decision making process? Of great interest is also the question to what extent these three aspects matter for decision acceptance among ordinary citizens. All mentioned above is closely connected with the subject of “general values”; sociocultural values, in particular, with the issues of difference and heterogeneity, identity and identification. Excepting the economic problems of conflicts, which are beyond the scope of this research, conflicts over matters of sociocultural, religious and ethnic principles; matters, which stay in the domain of identities and identification, are posed by many scientists as a total concern with survival and new meanings in life (Jeong, 2019, p. 8).

Concerning the definitions of the “conflict”, it is important to stress that they differ to some extent – more or less –, still the most significant ones are the meanings, which are attached to this term in the individual interpretation, “working understanding” of the relevant concepts, which are used in the conflict discourse. Here it is important to note that “the dictionary is merely a snap -short of our vocabulary at one point in time” (Jarn, 1999, p. 3). However it is worth to mention how H.-W. Jeong accentuates the ways of conflict “manifestations”: “Conflict is manifested through adversarial social action, involving two or more actors with the expression of differences often accompanied by intense hostilities” (Jeong, 2019, p. 3). As political and social conflict relations are, as a rule, embedded in structures related to power “share-holders”, the key postmodernity conflicts, based on the dichotomy “globalization-nationalism”, has been in the focus of mass-media attention all over the world since 90s of the last century,

and the related term “global threats” has been one of the most used ones since that time and up to now. On the other hand, some related dichotomies of “globalism-nationalism” and “patriotism-extremism”, “dominant culture VS minor cultural group” represent sociocultural mutations, which demand the thorough and accurate “anatomy” of the conflicts, which are unavoidable in the contemporary situation of global contradictions and local catastrophes. As researcher point cut, in all conflicts there is a mainstream narrative and several local narratives, which differ in different conflict situations. The narrative as a concept is of paramount importance as culture is determined and exists due to some definite “histories”, and people – subjects and objects of “History” (in its ontological meanings) identify themselves with certain “narratives. In fact, culture is ` histories, which people tell`. From the phenomenological point of view any theory is – and has to be – history. As G. Wheeler puts it, everything begins with some definite “picture of the world”, then some conditions are provided and the “event” has taken place, individuals obtain some “result”. So the construction is as follows: a situation – an event –a result (Galtung, 2010, p. 398).

Thus the culture represents a concrete narrative, which is put in the local context, the contexts are different in a great number of ` signs” – both signifiers and signified: an event is a real problem too, because in postmodernism it is sure to be the new and highly-contested concept (Zizek, 2014). It is evident that in the narrative structure, given above, an event represents a conflict. The social nature of the “conflict” is perfectly expressed in the famous words by E. Durkheim: “Since the world expressed by the total systems of concepts is the world as society represents it to itself, only society can furnish the generalized notions according to which such a world must be represented” (Jameson, 1996, p. 8). It is generally acknowledged that postmodernism is “ahistorical”, and it puts to the question the entire notion of historical knowledge. On the other hand, F. Jameson, one of the postmodern “titans”, writes as a slogan: “Always historicize!”. He accentuates his idea that in the cultural sphere we are confronted with a choice between analysis of the “objective” structures of a given cultural text (the historicity of its forms and contexts)

and something rather different, which stipulates the interpretative codes by means of which we read and understand the texts in question (Jameson, 1996, p. 9). The problem of social “heterogeneity” here in its connection with the problem of the “Other” as a potential source of social and psychological conflicts. In the postmodern conditions there is not a social-philosophic theory so far, which might exactly correspond to the realities of the contemporary heterogeneous society. The limits, the borderlines have not been established yet within which the life strategies, the modes of social behavior can be turned into social practices. Moreover, in the heterogeneous society the very principles of the “society” are open to criticism, any new theory might be rejected as not being adequate. The research of the heterogeneous society needs new methodological approaches, this demand is of great significance now, because the lack of the effective theoretical and methodological tools of research shows that nowadays philosophy – in its broad meaning – is approaching its limits (Kerimov, 2007, p. 5). ...In the binary opposition “globalism – nationalism” the second number is in fact used as a synonym of “patriotism” and it signifies the features of hating or showing love of one’s country and readiness to defend it, thus it accentuates the heterogeneity of “We”, and the difference of the “Other”. It should not be right to stress the “collective identity”, we, citizens and compatriots, are not identical in all the respects, in any case, there are differences among us; but when it comes to defending our common position – whatever it could be – it is usually clear, that the “Other” difference is more important, and it outbalances all the “pros” (Barash, Vlasova, Martseniuk, & Charkina, 2020). As Z. Bauman puts it, the borderlines, which separate “us” from “them”, are clearly stated, defined and understood by all the “actors”: both subjects and objects of the social actions. First of all, there is a “conflict”, a desperate attempt to differentiate the “members” in the opposition, then to separate them to the extremes because the characteristics of the antagonist groups are given as undisputable proofs of the differences, which do not permit any reconciliation per se (Bauman, 2008, p. 190). Unfortunately, in the processes of conflicts, which are taking place all over the world now, we do not see all the steps outlined by theorists; in fact, some very important stages

are as a rule missing, such as principles of settlement and resolution management (H.–W. Jeong), or social-constructive assemblage of peacekeepers (F. Onditi).

The “dialogue” as means of the intercultural (in the broadest possible meaning) communication, the “dialogism” of the interpersonal relationship as the method of theorizing are known to be perfectly in the conceptual constructions of M. M. Bakhtin. The scientist stresses that any deed of human being, the stipulation and the responsibility connected with the deed, are grounded in the very “dialogue nature” of Man, his/her creative activity, and the sense of the aim of the dialogue as an act of communication.

In M. Bakhtin’s dialogism the key words are “responsibility” and “must”, an individual’s choice is determined by his/her “corpus” of value (Bakhtin, 1979, p. 113). The human being is vitally active due to his/her inclusion in the dialogue structure of being, the process of the dialogue makes a person look at oneself from the other person’s point of view, which does not mean to bend to the will of the “Other”, and the moral guarantee is here the “responsibility” of doing the ‘deed” (Bakhtin, 1979, p. 109). The central idea that combines all Bakhtin’s works is an idea of the “personified” historical comprehension; the scientist accentuates the problem of the “alien” words, “alien” speech, which being born in the dialogues of the past, are never stable or “finite”, they are to be transformed, to be renewed in the process of the future development of the dialogues. According to Bakhtin’s thought, any communication implies the presence of the “dialogue relations”. M. Bakhtin stresses that the dialogue relations cannot be simplified as the notion contradiction, struggle, quarrel, disagreement. It is “agreement” that is one of the most important forms of the dialogue relations.

It is significant to claim, concerning the ethical conceptions of the globalizing societies, that the special place in this context is occupied by K.-O. Apel’s discourse ethics (Nazarchuk, 2002). The idea of Apel’s discourse ethics implies a simple and practical purpose of providing an answer to the contemporary global threats, being the universal ethics of the collective responsibility for the world’s future.

K.-O. Apel’s ethical doctrine states that only in the process of the free and responsible

discussions (dialogues) of the world's problems mankind can find the possibilities for overcoming conflicts and managing our own destinies (Nazarchuk, 2002, p. 19). The theoretical ground in Apel's teaching is the "discourse", i.e. speech, – "text" as "speech in its interaction with the extralinguistic, pragmatic factors: social, cultural, psychological, political ones. Again it stresses the significance of the "linguistic turn", the importance of the "word", which, according to M. Bakhtin, is always searching for the responsive understanding as this lies in the "nature" of the word "the word ought to be heard".

If K.-O. Apel comes to his "final substantiation" of Truth from the pragmatic and linguistic standpoints E. Husserl, who is considered in this measurement Apel's opponent, – treated philosophy as "exact science", though it was K.-O. Apel, who stressed issue, – in the aspects of the ethical norms. E. Husserl as the predecessor of Apel's line of philosophy, accentuates the idea that for him the "real world" is the world of having not only things, but of possessing values, the world of the good, it is a "practical world" with the "ordo of being" in the temporal consequence of living the life (Gusserl, 2009, p. 91). At the same time it is very important, – proceeds E. Husserl, – to come to the interaction with the surrounding people and to realize jointly the objective space-time reality as being real for all people (Gusserl, 2009, p. 95).

Thus for an individual the core of the conflict can be considered in the context of "Ecclesiastes" words: "All things come alike to all, there is one event to the righteous and to the wicked (Ecclesiastes, 9, 2); it is well-known that the main thing is formulated as happening to be in the "right place" at the "right time": "I returned and saw under the sun, that the race is not to the swift, nor the battle to the strong, neither yet bread to the wise, nor yet riches to men of understanding, not yet favour to man of skill; but time and chance happeneth them all" (Ecclesiastes, 9, 11). Consequently, the personality conflict can be often cause by the wrong "chronotope", as it seems from the "ordinary life" standpoint.

It goes without saying that M. Heidegger in his great phenomenological works could not but deal with the problem of the "good". His analysis of Plato's "The Republic" in this

respect reveals his ideas (Khaydegger, 2001, p. 175–176).

The good in its primary responsibility for the 'Other' does not mean to choose the God, according to E. Levinas, it implies to be deprived of the very possibility of making a choice. Ethics is complete submission of the "natural order" to the order of the good and the evil, claims E. Levinas; the "true universality" is based on the asymmetry and hierarchy of the good and the evil. The good makes a person *per se* because the good provides a possibility to choose the idea (thing, man/woman, etc.) that Man "by himself" would not ever choose. The good is a pure and simple meeting – meeting the Other (Levinas, 2012). In Levinas' logic any subject is, in fact, the subject exactly to the extent, to which he/she is the "hostage" of the Other; because from the very beginning "I" is effectively captivated by the Other. For any individual placing himself/herself in the Other's position it means replacement and responsibility.

Taking into consideration all the ideas, thoughts and suppositions mentioned above, it is evident that the methods to any conflict resolution necessarily imply the dialogue approaches, the conceptual apparatus that can mirror morals and ethics from the point of view of the "absolute" concepts of the good and the evil. It is evident that nowadays when there is no Truth and no moral absolutes, when everything can be "interpreted" and, consequently, is relative, the quest for the effective formulas of conflict resolutions cannot be abandoned. Not being too optimistic we should admit that the dialogue perspective requires "two-way" moment, which is, in fact, often recognized as an imperfect and temporary way, however this is the way that may put the opponents closer, not to Truth as such (we should not be so idealistic) but to finding broader explanations for people's behavior and understanding its meaning. Only an ethical politics, linked to the "absolute" ethical categories can help to prove that some class or group is good or "positive" and the other one is "reprehensible" or "wicked".

There arise a lot of debates of different trends of thought or schools of science. By all means we consider it is necessary to stress the acquisition of the Utopian thinking in this approach to conflict management.

In the postmodernity the abandonment of

ground narratives is known to doubt Y.W.F. Hegel's idea that with the progress we would be more and more "at home in the world". Postmodern philosophers, as a rule, unanimously agree that as J. Habermas puts it, the modern project is incomplete. Postmodernism is known to have been in progress for at least fifty year, but people – philosophers and ordinary men/women – are still conscious of the "postmodern trouble" of living without the security of classical universal truths and certainties; as a result, we are less and less "at home" in the world where local conflicts are spreading with the unprecedented speed. Some postmodern philosophers insist that it is absurd even to believe that there will be "comfortable conditions" for a human being in the postmodern world. They argue from different points of view – beginning with Nietzsche – to L. Wittgenstein's late philosophy or American philosophical pragmatism. For W. James the truth of a statement lies in its practical consequences, so according to James, we choose our "truth" by what difference it will make in practice (James, 2019) – putting it as "ordinary language philosophy".

Postmodernism, on the whole, claims that the "direct" knowledge of our own nature is inconceivable, thus we can never "live comfortable" without any conflicts. The morals and ethical laws of the modernity are, as it follows, mistakes, they are not only philosophical errors, but also moral and political ones – and we should admit that in the beginning of the XXIst century the attempts to control nature and society by application them with reason and "good sense" have become increasingly problematic. Nevertheless we are still thinking of political progress and of conflict resolutions, we still believe in rationality, we still feel sure of "sense" and the ultimate foundations of the human morals, we still rely on the key philosophical concepts of being. Here the evitable question arises if this unflinching tendency has something in common with the Utopian modus of thinking, if "dialogism" as the only true way to conflict resolutions is nothing else but an Utopian component of the political and philosophic thinking.

The problem seems to touch upon the idea of combining the rational and the Utopian in the situations when both components cannot suppress each other with the subsequent question: what do in fact Logos and Pathos do when they

interrelate with each other? The researchers ask if the unresolvment of the dilemma is only a snare, a trap of the philosophic tradition. Since Aristotle the political space is conceived through the category of the "deed", which needs something more than clear and definite understanding (Pospelova, 2007, p. 22). Then it seems logical to prove that the "political reason" cannot operate without ideals, without the actions of Pathos. Here it should be accentuated that the rigid opposition of the notional and the Utopian is incorrect. K. Mannheim is known to propose the relative Utopia and the absolute Utopia, though F. Jameson calls in question "Mannheim overtones" of the dual perspective of ideology and Utopia (Jameson, 1996, p. 296). The specific problems addressed here demand to assume that the "relative Utopias" can be realized and the very fact of their realization seems to be that feature, which in the political perspective differs them from the ideology per se: the Utopian scenarios are often not without rational components, and the latter proves their theoretical and practical potentials.

Conclusion.

On the whole, the conceptions of conflicts in the interdisciplinary problematic field share definite basic principles, consequently they demand the analysis of the current subdisciplinary conflict issues in accordance with the generalized theoretical apparatus. However, some conflict tendencies, especially those ones, which have been developed recently, at some certain strategic moments tend to distance themselves from the methodological procedures traditionally associated with the theory of conflictology. The most influential transformations, both in theory and praxis, concern, as a rule, such conflict points as asymmetrical threats and security architecture. Thus, conflictology as a problematic branch of knowledge is open to the rethinking of the approaches to the ideological programmes and structural limits of values, concerning certain social groups, classes, etc., generally speaking, opposing parties. Here the accent is on the methods of the construction of the forms and relationships between the theory and practice among the opposing groups and the notions, which these groups conceptualize as their values and targets. Taking into consideration the fact that the conflict paradigm is inseparable from the discursive nature of the "unfinished narratives"

and “interpreted histories”, it is necessary to accentuate that each new conflict with its new conflict actors opens new possibilities to analyzing conflicts as sociocultural constructs, to the methodology of constructivism in its generalized meaning, however, it is obvious that the radically innovative conflict criticism is present not only in the traditional political teachings but also in the “unconventional” methodological approaches. The latter proves an assumption that the methodological approaches to conflictology should be evaluated not from some abstract “objective” standpoint but from the point of presumably successful resolution of the given aims and targets. It should be noted that scientists accentuate the significance of studying conflict patterns at different spatial and temporal levels: local, national, regional and global ones, and it is admitted that within different temporal and spacial limits different typologies and strategies have to be used, which means creating new administrative modalities of conflict management.

It should be stressed that all the political conflicts are closely connected with the sociocultural and religious factors, with the subject of the “values”, with the issues of difference and heterogeneity, identity and identification, it should be stressed that the discourse of the global threats is one of the most used nowadays and such related dichotomies as “globalism –nationalism”, “patriotism –

extremism” cannot be ignored as they represent mutations, which demand thorough analysis of the “anatomy” of the conflicts, which at present are taking place with the evident acceleration. In this context of great importance is the problem of the “Other”, that “borderline”, which separates “us” and “Others”. It should be claimed that in the context of the globalizing societies, – which by all means cannot be ignored, – the special place ought to be occupied by the principles of K.-O. Apel’s discursive ethics and M. M. Bakhtin’s dialogue communicative relations: Apel’s and Bakhtin’s doctrines of free and responsible “dialogism”, and here the idea of “God” as it is understood by Heidegger, Husserl, Levinas and other modern philosophers is represented being a “pure and simple” meeting the “Other”, and the latter means possibilities for any binary replacement with moral responsibility. Of course, the problem of “Truth” – philosophical absolutes included – arises great difficulty for postmodern thought. The political space is known to be conceived through the category of the “Deed”, which needs something more than “pure reason”: “political reason” cannot be effective in conflict resolutions without ideals, without the impact of the Pathos. The relative Utopias can be realized, their scenarios always possess rational components, and the latter makes the valid contribution to the theoretical and practical components of the contemporary conflictology.

REFERENCES

- Arnesen, S., & Peters, Y. (2018). The Legitimacy of Representation: How Descriptive, Formal, and Responsiveness Representation Affect the Acceptability of Political Decisions. <https://doi.org/10.1177%2F00104140177207024>.
- Bakhtin, M. M. (1979). Avtor i geroy v esteticheskoy deyatel'nosti [Author and hero in aesthetic activity]. In: *Bakhtin M. M. Estetika slovesnogo tvorchestva [Aesthetics of verbal creativity]*. (pp. 7–180). Moskva : Iskusstvo [in Russian].
- Barash, Y. S., Vlasova, T. I., Martseniuk, L. V., & Charkina, T. U. (2020). Specific character of the Crimean Karaims' origin and their faith transformation in the hermeneutic circle of history interpretations. *Universum istoriyi ta arkhelohiyi – The Universe of History and Archeology*, 3 (28), 1, 116–124.
- Bauman, Z. (2008). *Tekuchaya sovremennost [Fluid modernity]*. Moskva: Sankt-Peterburg : Piter [in Russian].
- Dana, D. (2001). *Conflict Resolutions*. McGraw-Hill Education.
- Delez, Zh., & Gvattari, F. (2000). *Chto takoe filosofiya? [What is philosophy?]*. Moskva: Akademicheskii Proekt [in Russian].
- Galtung, F. (2010). *A Theory of Conflict. Overcoming Direct Violence*. Transcend Peace University.
- Gusserl, E. (2009). Idei k chistoy fenomenologii i fenomenologicheskoy filosofii [Ideas for pure phenomenology and phenomenological philosophy]. Moskva: Akademicheskii Proekt [in Russian].
- Herasina, L., & Trebina, L. (2012). *Konfliktolohiya [Conflictology]*. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
- Hrabov's'ka, I. (2020). Poshuky shlyakhiv ta metodiv protystoyannya putinizmovi: ukrayins'ki realiyi [Search for ways and methods to oppose Putinism: Ukrainian realities]. *Ukrayinoznavchyy al'manakh – Ukrainian Studies Almanac*, 26, 45–50 [in Ukrainian].
- James, W. (2019). Pragmatism, Meaning of Truth, and The Varieties of Religious Experience (AJBT Classics). Independently published.
- Jameson, F. (1996). *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act*. London: Routledge.

- Jarn, D. (1999). *Dictionary of Conflict Resolution*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Jeong, H.-W. (2009). *Conflict Management and Resolutions: An Introduction*. New-York: Routledge.
- Kerimov, T. Kh. (2007). *Nerazreshimost [Undecidability]*. Moskva: Akademicheskii Proekt [in Russian]
- Khaydegger, M. (2001). *Osnovnye problemy fenomenologii [Basic problems of phenomenology]*. Sankt-Peterburg: Vysshaya religiozno-filosofskaya shkola [in Russian].
- Kulyk, V. (Ed). (2020). *Interpretatsiya rosiys'ko-ukrayins'koho konfliktu u zakhidnykh naukovykh i ekspertno-analitychnykh vydannyakh [Interpretation of the Russian-Ukrainian conflict in Western scientific and expert-analytical publications]*. Kyiv: IHIEND im. I. F. Kurakha NAN Ukrayiny [in Ukrainian]
- Lechman B. (2007). *Conflict And Resolutions*. Aspen Publishers.
- Levinas E. (2012). *Totality and Infinity*. New-York: Springer.
- Love T. (2016). *Organizational Issues: Conflicts And Resolutions*. Tiffony Love.
- Lukin Yu. F. (2007). *Konfliktologiya: Upravlenie konfliktami [Conflictology: Conflict Management]*. Moskva: Akademicheskii Proekt, Gaudeamus [in Russian]
- Mirovye protsessy, politicheskie konflikty i bezopasnost [World Processes, Political Conflicts and Security]*. (2007). Moskva: ROSSPEN [in Russian]
- Nazarchuk, A. V. (2002). *Etika globaliziruyushchegosya obshchestva [Ethics of a globalizing society]*. Moskva : Direktmedia publishing. [in Russian]
- Onditi F. (2020). *Conflictology: Systems, Institutions, and Mechanisms in Africa*. London: Lexington Books.
- Ortega y Gasset (1994). *The Revolt of the Masses*. New-York: Norton.
- Pospelova, O. V. (2007). *Politika, utopicheskoe myshlenie i feminizm. Novye napravleniya politicheskoy nauki [Politics, utopian thinking and feminism. New directions of political science]*. Moskva: ROSSPEN [in Russian]
- Simon, W. (1997). *Postmodern Sexualities*. London & New-York: Routledge.
- Tsyurupa, M. V. (2004). *Osnovy konfliktolohiyi ta teoriiy perehovoriv [Fundamentals of conflictology and negotiation theory]*. Kyiv: Kondor [in Ukrainian]
- Vishnyakova, N. (2010). *The Conflict – Resolve It Creatively: Practical Training in Conflictology*. Xlibris Corporation LLC.
- Vlasova O. (2020). Henderna temporal'nist' yak vymir sotsial'nykh konfliktiv : ukrayins'kyy kontekst [Gender temporality as a dimension of social conflicts: the Ukrainian context]. *Ukrayinoznachyy al'manakh – Ukrainian Studies Almanac*, 26, 39–44. [in Ukrainian]
- Zizek S. (2014). *Event*. London: Melville House.

Vlasova Tetiana

Dr. SC., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0001-5040-5733>, vasovat2@gmail.com

Pshinko Oleksandr

Dr. Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0002-1598-2970>, pshinko@r.diit.edu.ua

Vlasova Olha

Ph.D. Assos. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-5040-5733>, 358358olga@gmail.com

Стаття надійшла / Article arrived: 09.01.2021

Схвалено до друку / Accepted: 15.02.2021

Sevda Abdullayeva, Samira Gasimova
Azerbaijan State Agricultural University

XVII century Azerbaijani culture through the eyes of european travelers

At the beginning of the 16th century, due to the establishment of the Safavid Empire of Azerbaijan, the culture of the people also developed significantly, especially due to the strengthening of the centralized political structure. "Language commonality, which is one of the factors of the national stage of public unity" was a reality that closely united the people of Azerbaijan in the 17th century.

In the 17th century, Azerbaijan was remaining one of the most important cultural centers of the Near and Middle East. The ongoing Safavid-Ottoman wars at that time dealt a crushing blow to the cultural development of the people. Many famous Azerbaijani scientists were captivated and taken to Istanbul, and some were transferred to Qazvin and Isfahan. Only in the middle of the 17th century there was a certain revival in the development of science and education in Azerbaijan. There were various educational institutions in the cities of the country, which were the centers of crafts, trade and culture. In the Middle Ages, all educational institutions, including madrassas, neighbour schools, tekyehs, were, of course, religious in nature.

A careful analysis of the information provided by medieval historians and travelers leads to the conclusion that book printing was not only known in Azerbaijan in the middle of the 17th century, but even a printing press was brought here. The French traveler Chardin writes that the Safavid Empire, aware of the benefits of printing, was in favor of bringing it to Iran.

Generally, the history of Azerbaijan in the Middle Ages (as well as in the XVII century) had the character of a scientific chronicle. However, even the mere recording of real events served to develop the historical thinking of the people, to ensure the connection of inheritance. The expansion of folk art, the spread of cultural potential in the Near and Middle East was one of the features of the development of Azerbaijani culture in the 17th century. Unfavorable socio-economic and political processes had a negative impact on the development of culture in the country.

Keywords: *century, language, culture, monument, history, traveler, Europe, historian*

Севда Абдуллаєва, Саміра Гасімова

Азербайджанський державний сільськогосподарський університет

Азербайджанська культура XVII століття очима європейських подорожніх

На початку XVI століття, внаслідок створення імперії Сефевідів в Азербайджані, культура людей також значно розвинулася, особливо завдяки посиленню централізованої політичної структури. «Мовна спільність, яка є одним із факторів національного етапу суспільної єдності», стала реальністю, яка тісно об'єднала азербайджанський народ у XVII столітті.

У XVII столітті Азербайджан залишався одним із найважливіших культурних центрів Близького та Близького Сходу. Поточні війни Сефевідів та Осману наносили нищівний удар по культурному розвитку народу. Багатьох відомих азербайджанських вчених було захоплено та вивезено до Стамбула, а деяких переведено в Казвін та Ісфахан. Лише в середині XVII століття в Азербайджані відбулося певне пожвавлення у розвитку науки та освіти. У містах країни існували різні навчальні заклади, які були центрами ремесел, торгівлі та культури. У середні віки всі навчальні заклади, включаючи медресе, сусідські школи, текії, мали, звичайно, релігійний характер.

Ретельний аналіз інформації, поданої середньовічними істориками та мандрівниками, призводить до висновку, що книгодрукування було відоме не лише в Азербайджані в середині XVII століття, але навіть сюди була завезена друкарський верстат. Французький мандрівник Шарден пише, що імперія Сефевідів, усвідомлюючи переваги друку, висловилися за те, щоб доставити його в Іран.

Загалом історія Азербайджану в середні віки (як і в XVII столітті) мала характер наукової хроніки. Однак навіть сам запис реальних подій слугував розвитку історичного мислення людей, забезпеченню зв'язку спадщини. Розширення народної творчості, поширення культурного потенціалу на Близькому та Близькому Сході було однією з особливостей розвитку азербайджанської культури в XVII столітті. Несприятливі соціально-економічні та політичні процеси негативно позначились на розвитку культури в країні.

Ключові слова: *століття, мова, культура, пам'ятник, історія, мандрівник, Європа, історик*

Introduction

At the beginning of the 16th century, due to the establishment of the Safavid Empire of Azerbaijan, the culture of the people also developed significantly, especially due to the strengthening of the centralized political structure. “Language commonality, which is one of the factors of the national stage of public unity” was a reality that closely united the people of Azerbaijan in the 17th century. The Azerbaijani language took the most worthy place in the life of the Safavid Empire in the 17th century. Engelbert Kaempfer, a German scientist and traveler who visited Iran and Azerbaijan in 1685–1694, wrote: “Turkic speech, the mother language of the Safavid dynasty, is a widespread language in the Iran palace. This language is distinguished from the ordinary spoken language of the country's population. The Turkic language spread from the palace to the homes of high-ranking and influential people, and as a result, it became the language of everyone who wanted to gain the respect of the shah. Now the situation has reached the point that it is a sin for anyone whose head is valuable to his body not to know Turkic. Turkic language is easier than all Eastern languages. The magnificence and pronunciation of the Turkic language made it the only spoken language in the palace and the royal palace” (Onullahi, 1974, p. 85). The fact that the Turkic (Azerbaijani) language was the main means of communication not only in the palace, but also in the wider public environment was the result of an objective process, not the personal will of the Safavid rulers. “The easyness of of the Azerbaijani (Turkic) language than all Eastern languages” and the richness of this language objectively made it the principal means of communication. Iranian historian Nasrullah Falsafi showed that Azerbaijani (Turkic) language remained as the official language of the palace even after the Safavid dynasty left power (after the 30s of the XVIII century) (Эфендиев, 2007, с. 37) This is completely natural (Because the Afshars who came to power were also Azerbaijanis). The Azerbaijani language became a means of interstate correspondence. Most of the documents, discovered in the last 54 years and compiled in the Azerbaijani language, date back to the 17th century (Gasimov, 2008, p. 228).

Aim of the article to research the xvii

century Azerbaijani culture through the eyes of european travelers.

Discussion

In the XVII century, Azerbaijan was remaining one of the most important cultural centers of the Near and Middle East. The ongoing Safavid-Ottoman wars at that time dealt a crushing blow to the cultural development of the people. Many famous Azerbaijani scientists were captivated and taken to Istanbul, and some were transferred to Qazvin and Isfahan. Only in the middle of the XVII century there was a certain revival in the development of science and education in Azerbaijan. There were various educational institutions in the cities of the country, which were the centers of crafts, trade and culture. In the Middle Ages, all educational institutions, including madrassas, neighbourhood schools, tekyehs, were, of course, religious in nature (Mammadov, 1977, p. 140). European travelers provided extremely valuable information about the education system of Eastern countries, including Azerbaijan.

Enlightenment was also an important stage in the history of Azerbaijani socio-cultural thought. Thus, in the middle of the XVII century, there were 40 primary and 7 secondary schools in only Shamakhi. In Tabriz, there were 600 primary and 47 secondary schools (Mammadova, 2001, p. 67).

In the 16th and 17th centuries, education and schooling were in the hands of the clergy. In Azerbaijan, children's education was carried out in mosques, schools and madrassas organized in private homes. At the initial stage, children were taught in their mother language, and in the upper grades they used textbooks written in Persian and Arabic because there were no textbooks in Azerbaijani (Jafarov, 1988). Speaking about the textbooks used in madrassas, Tavernier wrote that most of the books were written by the famous Azerbaijani scientist, mathematician, astronomer, philosopher Khoja Nasreddin Tusi. The works of Aristotle, Archimedes and Galileo were also used in the education process. Mir-Khvand's "Revzat as-safa" was considered an authoritative textbook (Tavernier). In schools, students first learned the alphabet and then memorized the Qur'an. The Qur'an, which was in Arabic, could not be understood by the pupils and was mastered by mechanical memorization. Then small books, including excerpts from Ubayd Zakani's "Sichan and Pishik", Faridaddin Attar's "Nasihatname",

from Sadi's "Gulistan" and Hafiz's "Divan" were taught. Although theology was the main subject in madrassas, the teaching of social and natural sciences was also widely covered. The philosophical works of Aristotle, activities of Mir-Khvand, Nizami, Khagani, Shams Tabrizi, Avhadi Maragayi, Hafiz, Fuzuli's "Leyli and Majnun" and Jami's poems were also objects of study. Adam Olearius, who observed a number of madrassas in Azerbaijan (including the Shamakhi madrassa), noted that the teaching of astronomy, philosophy and algebra in the country was in line with European teaching (The history of Azerbaijani literature, 2009, p. 449).

There were many schools and madrasas in the cities of Azerbaijan. While in Ardabil, J. Streis was impressed by the richness of the city's libraries. He wrote: "We went to the library, it's a big building without even a single column. There the books were stacked on top of each other, and the covers of some of them were covered with pieces of gold and silver" (The history of Azerbaijan. In seven volumes, 2007, p. 305–306).

In his travelogue, A. Olearius mainly provided information about the clerical neighbourhood schools. However, at that time there were many madrasas and tekyehs in the territory of the Safavid state, including Azerbaijan. Evliya Chalabi, a famous Turkish traveler who visited Azerbaijan shortly after A. Olearius, provides clearer and more specific information about the country's education system comparing with A. Olearius. He wrote: There are about four madrassas in Tabriz with well-developed educational institutions, the largest of them is Shah Jahan Madrasa. All sciences are taught here and there are many famous teachers. He notes that there are 600 clerical schools and 160 tekyehs in Tabriz (Gasimov, 1997).

Unlike Adam Olearius, who gives information about the primary school, J.B. Tavernier talks extensively about the secondary education system, as if complementing A. Olearius's views on schools and madrassas. J.B. Tavernier's first journey approximately coincided with A. Olearius. Therefore, when comparing J.B. Tavernier's information with A. Olearius's facts about the school and madrasa system, the real picture becomes clearer. J.B. Tavernier writes that many students in the madrasa had the opportunity to study at the expense of the foundation. Each student brought carpets, rugs, and other means of subsistence to the madrasa, and was given a cell in the madrasa. They put their belongings in a cell and put them in order like their own. The

teachers who taught these students were called muderris. Students worked on themselves even outside the madrassa, learning from students in the upper class at the madrassa. J.B. Tavernier shows allegedly madrassa students were called muderris (The history of Azerbaijani literature, In seven volumes, 2009, p. 140).

Z. Hasanaliyev rightly notes that J.B. Tavernier's last thought is not correct. Because the muderrisses were the most knowledgeable people of the time. Also, the "muderris" was not a madrassa student, but a teacher. Since madrassas were higher education institutions, the teachers were higher school teachers. (Hasanaliyev, 2000, p. 113).

During the reign of Shah Abbas I, music developed significantly in the cities of Azerbaijan. Shah himself was both a composer and a musician. Iskandar beg Munshi called him a prominent man of the time in musicology and playing music. Some of the classifications composed by the Shah are widely spread among musicians. In the 17th century, official guests were greeted with music in Azerbaijani cities. When the German traveler Adam Olearius reached Ardabil, drums and tutek were played. In Shamakhi, the traveler is greeted by garranay, tutek and tambourine. Santur, kamancha, and drums were also sung at banquets. As the Shah marched from one place to another with his army, he was accompanied by musicians and khanendes. In 1586, when Hamza Mirza, the son of the Safavid ruler Sultan Muhammad, was in Kurakchay (near Ganja), many musicians and khanendes took part in the assembly. In Tabriz, Ganja and Shamakhi, the central cities of the provinces, there were always a group of musicians in the palaces of the beylerbeys. At the behest of Beylerbeys, they were playing, singing and dancing at the festivities. There were even theater groups in the khan's palaces in these cities. While in Yerevan in the middle of the 17th century, Chardin watched a three-act play at the Shah's palace and called it the Opera of the East. Chardin writes that Such theaters were also found in the central cities of the provinces where the beylerbeys lived. In the 16th and 17th centuries, ashugh music was widespread in Azerbaijani cities. Ashugh songs glorified the real life style and condition of the masses of the people. At that time, saz, kamancha, tanburf ud, garranay, barbat, tutek, qanon, daf and other musical instruments were used in Azerbaijani

cities. The names of musicians Huseyn Gushtari Bayani, zurna player Master Asadi Hafiz Sadig Bartaq, qanon player Mevlana Qasim, zurna player Master Gahmahammad, Master Yusif Movdud, Hafiz Laleyi Tabrizi, jalajal musical instrument player Hafiz Jalajal, Mirza Mahammad Kamanchei, Sultan Mohammad Kamanchei, Sultan Mahammad Changi are known from written sources of the time. Generally, during the Middle Ages, clergies hindered the development of music. However, the banning of music by one or another ruler did not prevent progress in the field of music in Azerbaijan in general. Azerbaijani music has also gained widespread popularity in the Near and Middle East. When the son of Saru Taqi came from Isfahan to Ardabil with a delegation of several people to meet Adam Olearius and his gang, Adam Olearius told Saru Taqi's son that he liked everything here, especially fascinated by Azerbaijani music. There are facts that show that Azerbaijanis were acquainted with European music in the 15th century (The history of Azerbaijan. In seven volumes. III volume, 2007, p. 305–306).

A careful analysis of the information provided by medieval historians and travelers leads to the conclusion that book printing was not only known in Azerbaijan in the middle of the 17th century, but even a printing press was brought here. The French traveler Chardin writes that the Safavid Empire, aware of the benefits of printing, was in favor of bringing it to Iran. But they did not have the opportunity to do so. Chardin writes that when I was in Iran in 1087 AH (1671 AD), the Shah's relatives asked me to help bring in printing workers from France and teach them this work. They consulted with Shah on this matter and obtained permission. But as soon as there was a talk of money, everything turned upside down (The history of Azerbaijan. In seven volumes. III volume, 2007, p. 406). Although the German orientalist Jan Rypka connects book publishing in Azerbaijan with the period of Abbas Mirza and attributes it to the beginning of the 19th century, also shows that in the first half of the 17th century, an attempt was made to publish books in the Safavid state (The history of Azerbaijan. In seven volumes. III volume, 2007, p. 323). The French jeweler Chevalier Ian Hardin (1643-1717) wrote in his book published in Amsterdam in 1735 that when he was at the shah palace, he was invited to invite printers from Europe. According to

Chevalier, Shah Abbas II, who had close ties with Europe, could have done so, but his death turned everything upside down. Suleiman, the successor of Shah Abbas II, was completely indifferent to science and culture and did not pay attention to this issue. The Frenchman Jean-Baptiste Tavernier (1675-1689) in his book of travel stories shows that during the reign of Shah Abbas II, a jeweler from Julfa brought Persian (based on the Arabic alphabet) fonts to Isfahan, the capital of the Safavid state. These fonts were carved in Europe and, after being brought to Isfahan, became obsolete due to negligence and neglect (Ширвани, 1974, с. 5).

German researcher Franz Babinger's book "Book printing in Istanbul in the XVIII century", published in 1919, also touched upon the issue of book printing in Azerbaijan. He claims that in the 17th century, book printing was known in the Safavid state, and attempts were made to print books in type. According to the Persian-language magazine "Talash", published in West Germany, in 1640, a printing press was brought to Isfahan and the first product was obtained like this. However, this attempt failed, and the printing of the book was stopped because it did not meet the tastes and demands of the people (Kazimi, 2008, p. 51).

Among the Azerbaijani historians of the 17th century, Iskandar Beg Munshi was the most distinguished for his professionalism. "Iskandar Beg Munshi differed from other historians of the Safavid period with a quality unique to historians of that period. He did not simply take information from the works of his predecessors. He sought to analyze this information, to classify it, and often to express his views on events. He often did not take into account the outward side of the events, focusing on revealing the content of these events. From this point of view, he was superior to historians who were content to state only the facts" (Afandiyev, 2007: 25).

Conclusion

The seventeenth century was not conducive to the development of Azerbaijani culture. From the end of the 16th century, the role of the Safavid state in the development of culture decreased. The relocation of the state capital to Isfahan in 1598 for objective (military-political) reasons, the removal of the main Azerbaijani provinces from the control of the Safavids, was the basis of this negative situation. The development of Azerbaijani culture became more democratic due to necessity and demand (that is, it relied on the initiative of the people).

Especially strong development of folklore, arts and crafts, a significant reduction in the Arabic-Persian content in the Azerbaijani literary language, the fact that architects, calligraphers, miniature artists, poets and many scientists continued to write in the classical conservative style, mainly abroad. New advances have been made in historical science. The 16th and 17th centuries, differing in the variety of conditions for the development of culture, can be considered the chronological boundaries of a single, contradictory Renaissance in the cultural and historical evolution of our people.

The main sign of the Renaissance is the "return" of the people with a long, uninterrupted, rich history and culture in the process of cultural and historical evolution, the renewal of the people in the process of ethnogenetic development, the "awakening" of important features of ancient heritage. Other features of the Renaissance (secular nature of cultural facts, humanism, etc.) are also characteristic of this cultural-historical event. Renaissance is a controversial process. The ancient heritage of the Turks, who played a leading role in the ethnogenetic evolution of the Azerbaijani people, began to revive in the late fifteenth and early sixteenth centuries. However, up to this time, the Turkish heritage (language, literary facts, folklore, etc.) did not fully realize its potential. If in the historical stage before the 16th century, Azerbaijani culture manifested itself in the Eastern, Muslim context, the Azerbaijani

Renaissance of the 16th-17th centuries was characterized by a return to the all-Turkic context.

One of the important features of the All-Turkish Renaissance was the process of stabilization of Turkish political unions in the Middle East in the XVI-XVII centuries, in the example of the Ottoman and Safavid states (the Sheibani and Mughal states of Turkish origin were also important political institutions of the time). The process of economic growth in the 16th century was a solid material basis for the Azerbaijani Renaissance. The economic growth was largely stimulated by the unification of the northern and southern provinces of Azerbaijan within a single, centralized Safavid state.

The strengthening of the process of economic integration ensured the development of Azerbaijani culture as a single system. In the XVI-XVII centuries, the Azerbaijani Renaissance was characterized by the dominant role of the Turkish language within the Safavid Empire. During this period, there was a turning point in the development of the Azerbaijani language and literary language, a new era began, and from the end of the 16th century, the process of differentiation in the Turkic languages began to become clear.

In the 17th century, a new period began in the evolution of Azerbaijani culture, which was a single, legitimate process. The renewed Azerbaijani cultural system from that period was based on the cultural values of all historical periods up to the 17th century.

REFERENCES

- The history of Azerbaijan.* (2007). In seven volumes. III volume (XIII–XVIII centuries). Baku: "Elm", 592 p.
- The history of Azerbaijani literature.* (2009). In seven volumes. III volume. Baku: "Elm".
- Haji Zayn al-Abidin Shirvani. (1974). *Riyaz al-siyakh*. In 3 books. ("Gardens of Eden of Travel"). Volume 11. Book 1.
- Gasimov, Kh. (2008). *Azerbaijani culture in the Middle Ages*. Baku: "Aspoligraf".
- Mammadov, R. A. (1977). *Historical essay of Nakhchivan city*. Baku: Elm.
- Parviz, Kazimi. (2008). *Library work in Azerbaijan during the Safavid period*. Baku: Baku University Publishing House.
- Efendiev, O. A. (2012). *The Azerbaijani state of the Safavids in the 16th century*. Baku: Elm.
- Mammadova, S. K. (2001). "Cultural studies". Baku: "Kooperasiya" publishing.
- Onullahi, S. M., & Hasanov, A. Q. (1974). About 2 more unknown letters of Safavid rulers (From the history of interstate correspondence in the Azerbaijani language). *Scientific works, history and philosophy series of AUL*, 2.
- Gasimov, X. S. (1997). The place of the Azerbaijani Renaissance in world culture. *Azerbaijan in international multilateral relations. Reports of the II Baku International Symposium (November 22-24, 1995)*. (pp. 151–152). Baku.
- Jafarov, N. (1988). Stages of formation of Azerbaijan national culture. *Gobustan*, 4, 3–7.

Abdullayeva Sevda

PhD Student, <https://orcid.org/0000-0003-1656-0945>, rus_rahimli@yahoo.com

Gasimova Samira

PhD Student, <https://orcid.org/0000-0002-8736-3909>, rus_rahimli@yahoo.com

Олександр Нікілев

Дніпровський національний університет ім. Олесея Гончара

Україна у контексті мовної політики держави середини 1940-х – кінця 1980-х рр. (на прикладі Дніпропетровщини)

Висвітлено процес і проаналізовано причини поширення російської мови і звуження сфери вживання – української в Україні у другій половині 1940-х–1980-х рр. На матеріалах Дніпропетровської області, однієї з найбільш аграрно і промислово розвинутих областей республіки, показано, що викликано це було політикою вищого державно-партійного керівництва СРСР та потужним промисловим будівництвом у перші повоєнні десятиліття у містах області, в ході якого відбувалося широке залучення значних людських мас з різних територій Радянської держави та осідання їх на постійне проживання у містах, що робило об'єктивно прийнятним використання російської мови як мови міжнаціонального спілкування. Поєднання цих двох факторів сприяло масштабному поширенню російської мови у всіх сферах виробничого, адміністративно-управлінського, культурного, повсякденного життя області, міжособистісного спілкування у побуті і на виробництві, визначило русифікацію закладів вищої, середньої спеціальної та професійної освіти, загальноосвітньої школи, дитячих дошкільних закладів. Російська стала для більшості міського населення області мовою повсякденного спілкування. Виявлено, що аналогічні тенденції почали проявлятися і в сільському середовищі. Проаналізовано форми і методи його русифікації. Зосереджено увагу на факторах, що сприяли впродовж зазначеного періоду широкому поширенню і закріпленню в області російської мови. Серйозний вплив на таку ситуацію мала політика, що почала здійснюватися в СРСР після закінчення Другої світової війни за ініціативи секретаря ЦК ВКП(б) А. Жданова. У ході її у республіці відбувся новий спалах репресій, спрямований проти наукової і творчої інтелігенції. Відбувалася вона під гаслами боротьби з «плазуванням» перед Заходом, з «безрідним космополітизмом», «націоналізмом», «відходом» від марксистсько-ленінського вчення в науці, культурі, мистецтві. Зазначається, що внаслідок такої політики держави область поступово еволюціонувала від переважно монолінгвістичної до білінгвістичної. Показано, що ситуація з перманентним звуженням використання української мови не викликала негативу у населення області. В основі такої його позиції лежали соціально-економічні фактори (краща забезпеченість регіону промисловими і продуктовими товарами, вищі, порівняно з непромисловими регіонами заробітна плата та рівень і якість життя). Звуження мовного середовища української етнічної більшості області свідчило про неорганічність процесів мовної політики у республіці та велику роль партійно-державного керівництва у напрямку саме русифікації регіону. Зазначено, що процес русифікації супроводжувався проявами зневаги до національної історії, культури, сприйняттям всього українського як меншшовартісного. Показано демографічні наслідки здійснюваної політики.

Ключові слова: Україна, Радянський Союз, Дніпропетровська область, українська мова, мовна політика, русифікація, денационалізація, демографічні наслідки

Oleksandr Nikiliev

Oles Honchar Dnipro National University

Ukraine at the context of the language politics in the middle of the 1940-s - the end of the 1980-s (on the example of Dnipropetrovsk region)

It was highlighted the process and was analysed the reasons of spreading Russian language and narrowing the sphere of the using Ukrainian language

in Ukraine in the second part of the 1940s-1980-s. On the materials of Dnipropetrovsk region, one of the most developed region of the republic in the agrarian and agricultural sphere, it was shown that it was caused by the politics of the highest state-party leadership of the USSR and the most powerful agricultural construction in the first afterwardecade in the region's towns/cities during that the wide-involvement of the significant mass of people happened from different territories of the Soviet state and their subsidence on the permanent residence in the cities that made the using of Russian language objectively acceptable as the language of the international communication. The combination of these two factors contributed the large-scale deterioration of the Russian language in all spheres of production, administrative and managerial, cultural, everyday life and in the production, was identified the russification of the high, secondary special and professional education, general schools, nursery schools. Russian language became the language of the everyday life for the majority of

the urban population. It was detected that the same tendencies started to appear in the village environment. It was analysed the forms and methods of its russification. The attention is focused on the factors that was promoted the wide-spreading and the fixing of the Russian language in the region. The serious influence on this situation had the policy that began to do in the USRS after the ending of the World War II on the initiative of the secretary of the CPSU Zhdanov A. It was called «zhdanivshchyna». The new outbreak of repression was happened during this period that was directed against scientific and creative intelligence. It was happened under the slogan of the struggle with "crawl" in front of west with "the rootless cosmopolitanism", "nationalism", the departure from marxism-leninism doctrine in science, culture, art. It is indicated that, as a result of such policy of the state, the region evolved from monolingual to bilingual. It's known that the situation with permanent ringing of the using of Ukrainian language didn't wick the negative among the population of the region. This position was based on the socially-economic factors (the best security of the industrial and grocery goods, higher salary compared to non-industrial regions, and the level and quality of life). The narrowing of the language sphere of the most Ukrainian ethnic region testified about the inorganic nature of the processes of the language policy in the Republic and the great role of the party-stare leadership in a sphere of the region russification. It's assigned that the process of russification supervised by the manifestations of anger up to the national history, culture, the perception of everything Ukrainian as less valuable. It's shown the demographic intertance of the carried out policy.

Keywords: *Ukraine, Soviet Union, Dnipropetrovs'k region, Ukrainian language, language policy, russification, denationalization, demographic heritage*

Постановка проблеми.

Мовне питання в Україні, попри залагодження його на законодавчому рівні, не перестає бути одним з актуальних чинників суспільної уваги на протязі всіх років її незалежності. Проте здебільшого дане питання розглядалося і продовжує розглядатися переважно у політичній площині. Склалося це через те, що воно було, у першу чергу, предметом дискусій на телевізійних ток-шоу представників різних політичних об'єднань, які, залежно від їх партійної орієнтації, стояли або за надання українській мові статусу державної, або надання такого статусу двом мовам: українській та російській. В результаті висвітлення питання у такий спосіб, практично, залишилася поза увагою суть проблеми, а саме історія складання такої ситуації, причини індіферентного її сприйняття українським суспільством повоєнної доби.

Аналіз публікацій

І хоча маютья праці вітчизняних дослідників з даної проблеми, проте, їх коло невелике та й торкаються вони лише певних її аспектів. Так, Смольницька М. приділила увагу проблемам, з якими стикалися громадяни УРСР у другій половині 1950 х рр.

у своєму бажанні спілкуватися українською мовою в публічній сфері (Смольницька, 2017). Ярмоленко М. розглянула особливості проведення владою мовної політики в УРСР після другої світової війни. Вона показала, що російська мова домінувала у регіонах, які у повоєнний період зазнали значного впливу русифікації (Ярмоленко, 2013). Також проаналізувала мовну ситуацію за часів незалежності, дійшовши висновку, що постійним джерелом напруги в державі у цій царині є мовна біполярність (Ярмоленко, 2012). Бажан О. розглянув ситуацію з українською освітою у Криму з часу його приєднання і до кінця 1950-х рр. (Бажан, 2014) та боротьбу громадськості за розширення сфер вжитку української мови в Українській РСР за часів хрущовської «відлиги» (Бажан, 2007). Масенко Л. розглянула мовну політику радянської держави в Україні за весь час перебування республіки у її складі, і констатувала домінування російської мови у регіонах, які зазнали значного впливу русифікації (Масенко, 2005).

Мета дослідження

Тож стан історіографічної ситуації свідчить, що дана проблема ще не стала предметом прискіпливої уваги вітчизняних істориків і значне коло її аспектів ще не знайшло свого висвітлення. До їх числа,

зокрема, належить і такі, як причини, форми і методи поширення російської мови у різних регіонах України у повоєнний період, сприйняття цього процесу їх населенням. Тож недостатнє вивчення даного аспекту вітчизняної історії і визначило вибір теми дослідження, яке проведене на матеріалах однієї з найбільш аграрно і промислово розвинутих областей України, що дає можливість розуміння особливостей процесу поширення російської мови в республіці як в цілому, так в регіонах, відмінних між собою за господарським укладом.

Виклад основного матеріалу

У повоєнний період Дніпропетровська область, як і вся республіка, почала інтенсивно відбудовуватися. У першу чергу – її промисловість. А це супроводжувалося збільшенням міського населення. За рахунок зростання вже існуючих міст та виникнення – нових (напр. Апостолове, Вільногірськ, Верхівцеве, Жовті Води, Зеленодольськ, Інгулець, Першотравенськ, Покров (до 2016 р. – Орджонікідзе, Придніпровськ) та інші. Урбанізація області супроводжувалася поширенням в ній невинно і системно у значних масштабах російської мови як мови побутового спілкування, так і офіційної державної мови. В основі цього явища лежала, з одного боку, постійна потреба регіону у значних трудових ресурсах для промисловості, яку потрібно було відновлювати та розбудовувати, а з іншого – у реалізації державно-партійним керівництвом СРСР, починаючи з 1930-х рр., політики русифікації під виглядом реалізації проголошеного принципу інтернаціоналізму. Відбудова другої половини 1940-х рр. та здійснюване в області у 1950-х та 1960-х у широких масштабах будівництво великих промислових об'єктів різного профілю потребували значних контингентів робочої сили різного профілю та кваліфікації. Для цього сюди централізовано направлялися робочі кадри та спеціалісти з інших регіонів радянського Союзу, у першу чергу з Російської

Федерації. Багато людей приїжджали самостійно. У пошуках достойного заробітку, заітовані своїми, уже проживаючими там, рідними і друзями, оповідями про пристойні зарплати, швидке вирішення житлових проблем на новобудовах військово-промислового комплексу, важкої та хімічної промисловості, що вводилися у дію в регіоні, багатий асортимент харчів і невисокі ціни на них тощо. У кінці 1940-х – першій половині 1950-х рр. це були ще й демобілізовані з лав Червоної армії, молоді люди різних національностей, призвані до війська під час війни, які, переважно, не мали рідних і домівки у себе на батьківщині, а значить перспектив нормального облаштування свого майбутнього там. Тому їхали на промислові будівництва, де працівники забезпечувалися гуртожитком, була належна заробітна плата, малися можливості для вирішення своїх життєвих планів. Для багатьох це – завершити перерване війною шкільне навчання і отримати диплом про неповну або повну середню освіту та піти навчатися до технікуму або інституту, для інших – просто мати нормальну роботу з хорошою зарплатнею. Як пригадавав Гурш Роман Іванович, робітник Дніпродзержинського металургійного заводу, який після звільнення з трудового концтабору нацистської Німеччини у 1945 р., приїхав у місто працювати на цей завод, у них у гуртожитку у кінці 1940-х – першій половині 1950-х рр. в основному проживали молоді хлопці з Білорусі, Росії та України, переважно демобілізовані з війська і значною мірою – сироти (Гурш, Особистий архів автора).

А в кінці 1950-х – поч. 1960-х рр., у результаті здійснюваного вищим радянським керівництвом скорочення армії і флоту, у значній кількості прибували звільнені з неї офіцери зі своїми дружинами, серед яких немало було – іншої національності. Осіли вони переважно у містах. Їхні сім'ї були російськомовними. Та й самі

скорочені офіцери вже значною мірою були російськомовними. Це було викликано тим, що радянські збройні сили були знаряддям русифікації. Мовою Радянської армії була винятково російська. У політичному навчанні і в навчальних закладах, і в самих військових частинах плекалися традиції винятково російських «героїв». Тож ця хвиля прибулих була додатковою складовою русифікації, що розпочалася в Україні після Другої світової війни. А по суті – була продовжена після перерви, викликані війною та німецькою окупацією. Просто у повоєнний період склалися об'єктивні умови, що давали вищому партійно-державному керівництву СРСР можливість реалізувати ідею впровадження російської мови як державної без проблем. А ситуація в області, через масштабне промислове будівництво та прибуття на новобудови і осідання на постійне життя тут значних мас людей з інших регіонів країни, була просто ідеальною. Тому об'єктивно їй не могло викликати занепокоєння у місцевого населення та української інтелігенції з приводу поширеного вживання російської мови у виробничій і побутовій сферах.

У наступні роки частка звільнених в запас з лав радянської армії офіцерів в області продовжувала бути доволі високою. У першу чергу, за рахунок Дніпропетровська. Він входив до числа пріоритетних міст (це, у першу чергу, столиці союзних республік та ще декілька великих промислових міст СРСР) для проживання при виході на військову пенсію офіцерів. Тому що був у промисловому плані один з самих розвинутих у СРСР. Рівень життя в ньому, у силу різних причин, і не в останню – через високу насиченість підприємствами військово-промислового комплексу, важкої та машинобудівної промисловості, які, через пріоритетність для держави, забезпечувалися товарами широкого вжитку та продовольством незрівнянно краще за багато інших міст. До того ж розташовувався

він зручно щодо престижних курортних зон Чорноморського узбережжя. Все це й робило Дніпропетровськ пріоритетним для радянських офіцерів та їхніх сімей осідком для спокійного цивільного життя. Та й проблеми з отриманням ними житла тут вирішувалися значно простіше, ніж у столицях. Місто їх забезпечувало новими квартирами і у стислі терміни. Наприклад, у 1960 р., за постановою уряду СРСР, для демобілізованих з армії офіцерів було передано із збудованих у Дніпропетровську квартир 25 %, у 1961 – 45 %. У 1962 налічувалося ще 500 таких офіцерів, і місто мало виділити їм 25 % квартир, з тих що мали бути здані у тому році (Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 416. Оп. 2. Спр.1024. Арк. 35, 36).

Тож щорічно багато офіцерів, і не лише з України, при виході на пенсію обирало для постійного проживання саме даний обласний центр. Тож ця категорія демобілізованих, а це були старші офіцери рівня майора – полковника, осідаючи у містах області, займали керівні посади у різного роду установах міста, а то і очолювали їх, осідаючи разом з рідними у містах області, сприяли поширенню і закріпленню «російськості» у спілкуванні з оточуючими, з сусідами, з колегами по роботі, з підлеглими тощо. І не лише у містах, а й у сільській місцевості. Наприклад, капітан Кучерявий Іван Прокопович, після скорочення з лав армії, переїхав з дружиною, етнічною росіянкою та її мамою, вдовою загиблого у роки війни воїна, у адміністративний центр району, де знаходилося його рідне село, смт Щорськ. У стосунках з людьми селища та на роботі він сам і його дружина та теща все життя спілкувалися російською мовою. Дві доньки, хоч і навчалися в селищній україномовній школі, спілкувалися там та й з усіма односельцями, і дома з батьками та бабусею, російською. І сам він у сім'ї, говорив російською, а на роботі – переважно російською (Кучерявий, особистий архів автора).

Іншою складовою мовної ситуації, яка складалася у області, виступала система розподілу молодих спеціалістів до місць їхньої роботи, яка існувала в СРСР. Більшість випускників вищих та середніх спеціальних навчальних закладів розподілялися за межі своїх республік. І це стосувалося переважно випускників трьох республік: Білорусі, Росії та України. Керівництво освітньої галузі СРСР пояснювало таку політику відносно них традиційною відповідальністю молодих спеціалістів з цих республік щодо виконання професійних, посадових обов'язків. Тому значна частина з них, на відміну від випускників національних регіонів СРСР, залишалася за місцем призначення, закріплювалася там на місцях роботи і тим самим сприяла формуванню місцевих керівних і управлінських кадрів різних сфер економіки та культури. На одній з всесоюзних нарад керівників вищих освітніх установ високопосадовий представник міністерства відверто визнав, що така система розподілу викликана небажанням випускників вищів так званих національних республік полишати їхні межі і неможливістю центральних союзних органів контролювати процеси направлення і закріплення їх у суміжних з цими республіками регіонах. Він пояснював, що, наприклад, випускників Грузії або Вірменії вони не можуть розподілити не те, що на Далекий Схід або у Вологодську область, але навіть в республіки Середньої Азії. «Связано это с большими трудностями, значительно большими, чем при направлении из Украины или РСФСР» (5, арк. 75) і вважав за доцільне здійснювати підготовку в даних республіках спеціалістів лише в обсягах їхніх власних потреб, а формування промислово-виробничих керівних та технологічних структур інших регіонів СРСР здійснювати й надалі за рахунок випускників України та Росії (Державний архів Російської Федерації. Ф. 9396. Оп. 5. Спр. 1418. Арк. 75.). Тож

випускники російських чи білоруських вищих і середніх спеціальних навчальних закладів які розподілялися на великі промислові підприємства, що зводилися у містах України та Дніпропетровські області у значній кількості (а це у першу чергу Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Кривий Ріг, Павлоград, Новомосковськ, Першотравенськ, Вільногірськ, Жовті Води, Марганець та інші менші міста) осідали тут і, оскільки отримували професійні знання російською мовою, на виробництві між собою і з підлеглими спілкувалися нею, у повсякденні у сім'ях і з оточуючим говорили цією ж мовою, поширювали і закріплювали у містах традицію вживання російської мови.

Впливало на поширення у промислових центрах області російської мови і таке явище, як повернення додому частини випускників її навчальних закладів після трирічного обов'язкового відпрацювання за розподілом. І хоча неможливо поррахувати процент тих, хто повертався після відпрацювання трирічного терміну, проте значна кількість вищих і середніх спеціальних навчальних закладів, які функціонували в області (12 вищів та більше як 150 навчальних закладів середньої спеціальної освіти), свідчить, що обсяги розподілу за межі і області, і республіки були значними. Як приклад можна навести дані по сільськогосподарських інститутах, один з яких знаходився і у Дніпропетровську, за період середини 1950-х – середини 1960-х рр. Так, у 1950-х рр. до 50 % їхніх випускників (а це від 1700 до 1900 осіб) щорічно розподілялося за межі України. До того ж, значною мірою у північні райони Російської Федерації. І лише з початку 1960-х рр. їх відсоток почав поступово зменшуватися з 35 % у 1960 р. до 25 % у 1965 р. (відповідно з 1700 до 767 осіб) (Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 3. Спр. 2447, арк. 2). Пробувши цей час у виробничому та етнічному середовищі, де загальноприйнятим було спілкування

російською мовою, вони, повернувшись додому, вже продовжували цю тенденцію. Як говорить Махлай Любов Олексіївна, що народилася і виросла у селі Мало-Олександрівка Верхньодніпровського району Дніпропетровщини, сформувалася на українській культурі, в україномовному середовищі, яка після закінчення Дніпропетровського механічного технікуму (нині Дніпровський фаховий коледж ракетно-космічного машинобудування) разом з чоловіком, що закінчив фізико-технічний факультет ДНУ, були розподілені у закрите містечко під м. Арзамас (Росія), де знаходилося виробництво ракетно-космічної техніки. Все населення того містечка говорило російською мовою. І їм з чоловіком вкрай не вистачало спілкування – українською. Проте, повернувшись після майже десятирічного перебування в тому російськомовному повсякденному громадському та виробничому середовищі, вона, як і її чоловік та дочка, яка народилася там, пішла у дитячий садок, а потім і до школи, вже спілкувалися і в сім'ї, і з оточуючими, а тим більше на виробництві (це був Південний машинобудівний завод), лише російською. Тобто українська сім'я вже була повністю російськомовною (Шамрай, особистий архів автора).

У такій мовній ситуації все більше українських сімей у містах області навіть у спілкуванні між собою переходять на російську мову. Особливо у сім'ях, де подружжя закінчували середні спеціальні і вищі навчальні заклади (викладання в них, як по всьому СРСР, відбувалося російською мовою). А також ті, де один з подружжя російськомовний, або представник неукраїнської національності і через це мовою спілкування ставала – російська. Пресу виписували центральну – російськомовну, яка задовольняла потреби всіх членів родини: газети «Правда», «Известия», «Труд», «Комсомольська правда» (молодіжна), «Пионерская правда»

(для школярів) літературні та літературно-публіцистичні журнали «Москва», «Октябрь», «Ленинград», «Роман-газета». Слухали радіопередачі російськомовні. У таких сім'ях діти виростили в основному російськомовними. Пізніше, вже у створених ними сім'ях, мовою спілкування ставала також російська мова. І для їхніх дітей рідною вже була саме ця мова – мова, яку вони чули в сім'ї зі дня народження, якою з ними говорили їхні самі близькі люди, якою користувалися при набутті знань. Тож з кожним роком, з кожним новим поколінням мовний ландшафт у містах області неупинно змінювався на користь російської мови.

Послідовним провідником такої політики в області були обласні і міські партійно-державні органи. Все керівництво, весь апарат їх у повсякденні спілкувалися російською мовою. Робочою мовою на проведенні офіційних та публічних заходів, на виробничих нарадах і в міжособистісному спілкуванні працівників цих органів була російська. Вся документація велася російською. А також засідання бюро обласного, міських та районних комітетів партії, сесії районних, міських і обласного виконавчих комітетів рад депутатів трудящих. Документація з міськкомів та міськвиконкомів до обласних структур, у Київ, до Москви подавалася російською. Усе, що надходить, – відповідно. Така традиція йшла від партійних і радянських керівників області з самого початку звільнення області від німецьких окупантів. Починаючи з П. А. Найдьонова (очолював обком з лютого 1944 – листопаді 1947 рр.), Л. І. Брежнева (листопад 1947 – липень 1950), В. В. Щербицького (листопад 1955 – грудень 1957). Це уродженці Дніпропетровщини, і з дитинства жили в україномовному оточенні, самі говорили українською мовою. В усякому разі акцент В. Щербицького зберігся на все життя і свідчив про те, що російською він став спілкуватися на постійній основі лише років з 17–18, тобто, з початком навчання у

Дніпропетровському хіміко-технологічному інституті, проте не полишав користуватися й українською. А Л. Брежнев з дитинства мешкав у селі Кам'янському, якому у 1917 р. було надано статус міста, в україномовному середовищі, а в 1920-х–1930-х рр. в анкетах навіть вказував себе за національністю українцем (Кем был по национальности Леонид Брежнев).

Помітне поширення російської мови у всі сферах буття міст області стало спостерігатися вже у 50-х роках. Частина населення почала висловлювати нерозуміння ситуацією, що існувала з використанням української мови в її державних установах, вживання російської мови як у спілкуванні службовців, так і у веденні діловодства. Відзначали що саме різного роду посадовці, люди з вищою освітою, керівні працівники в областях, містах і районах виступають перед народом публічно, а також ведуть службові розмови російською мовою, тим самим примушуючи підлеглих звертатися до них російською мовою. Таким чином створювалася традиція звертатися до представників партійних та державних установ російською мовою. Ось як таку мовну ситуацію описував у 1958 р. в листі до газети «Радянська Україна» один з її читачів: «Многие учреждения на Украине переписку ведут на русском языке ... Многие – и в первую очередь руководящие товарищи ... предпочитают русский язык. Украинского языка они стыдятся, отворачиваются от своего народа...» (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4796, арк. 66–67). Проте керівники обласних, міських та районних партійно-державних органів були частиною системи і мусили виконувати директиви союзного Центру. Тож основний зміст їхньої діяльності був – беззаперечне додержання «генеральної лінії партії». А до цієї лінії входило і перетворення російської мови на мову «міжнаціонального спілкування». Тож по суті вже з другої половини 1940-х рр., з початком масштабного будівництва великих

промислових підприємств у містах області і напливу великої кількості неукраїнського населення, поступово але невпинно мовою повсякденного виробничого і побутового спілкування стає російська. Процес русифікації поступово охоплював усі сфери матеріального, суспільного і культурного життя області.

Як результат, у партійно-державних структурах всіх рівнів, підприємствах, комунальних організаціях, в закладах культури, позашкільних дитячих установах – палацах і будинках піонерів, дитячих секторах при клубах, палацах культури, гуртках, спортивних секціях, дошкільних установах їхні працівники на чолі з керівниками спілкувалися з відвідувачами, зі своїми вихованцями виключно російською мовою. Драматичні гуртки ставили російськомовні вистави. Усі святкові заходи відбувалися російською мовою. Спортивні змагання супроводжувалися російською мовою. Таким чином свідомо чи не свідомо формувалася і закріплювалася у цей період у великих містах області російська мова як мова обслуговування всіляких офіційно-культурних та побутових потреб населення, а в україномовних дітей – звичка говорити з оточуючими не українською мовою, якою говорили з дитинства в сім'ях, з близькими і рідними, формуючи таким чином покоління російськомовних громадян міст.

По суті, уже міські дошкільні заклади виступали у ролі вагомого чинника русифікації україномовних дітей у повоєнний період. Як пригадує автор статті, який з 1957 по 1960 рр. перебував у дитячому садку м. Дніпродзержинська, він за цей період не чув жодного українського слова від тамтешніх працівниць: виховательок, нянь, медсестри, завідувачки. Казки всі чотири роки їм читалися лише російські, вірші вчилися лише російські, їхні персонажі були російськими, наприклад – «Дядя Стюпа Великан», «Іван царевич», «Альонушка» і «братец Іванушка» тощо. Весь персонал дитячого садка

говорив і між собою, і з дітьми, і з їхніми батьками російською. Музичний педагог, яка приходила для проведення музичних занять з дітьми, лікарка – для проведення медогляду, фотограф, що всі чотири роки робив фотосесії – всі вони і з персоналом і з дітьми говорили лише російською. О. Ф. Нікілев пригадує, що коли його привела мама до дитячого садка, то у перші ж хвилини, ще стоячи біля неї, відчув щось некомфортне, незвичне для його вуха. І зрозумів, що всі діти між собою спілкувалися лише російською. Він розгубився (навіть складно сформулювати те відчуття) і став роздумувати як йому з дітьми говорити. Бо тоді вже відчув, що якою мовою з дітьми зразу заговорить, такою мовою й буде з ним спілкуватися. Не знайшовши рішення, подумав, що хай буде як буде. І тут же до нього звернулася з якимось запитанням дівчинка. Відповідаючи їй, зрозумів, що робить це їй російською мовою. Тож з тих пір і у дитсадку, і в усіх громадських закладах вже завертався до інших російською. Хоча у дворі, у сім'ї, з усіма людьми, з яким він до цього говорив українською, продовжив нею спілкуватися. За його спостереженнями, у всякому разі не менше половини дітей його групи, як і він сам, були україномовними і говорили дома українською (Нікілев, особистий архів автора).

Серйозним фактором русифікації міст області стала школа. Як загальноосвітня, так і вища та середня спеціальна. Попри те, що після війни в області ще продовжилася тенденція розвитку української освіти. Проте вона мала всі ознаки поступового затухання. Так, ще було немало сімей, навіть у обласному центрі – найбільш зрусифікованому місті регіону, де за українською традицією діти до батьків продовжували звертатися на «Ви». Для основної частини населення міст рідною мовою продовжувала бути українська (Безручко, особистий архів автора). Мало місце навіть зростання в них мережі україномовних шкіл. Наприклад,

у Дніпропетровську за період з 1946/47 н. р. по 1957/58 н. р. кількість шкіл з українською мовою навчання збільшилася на 7: з 22 до 29 шкіл, при скороченні їх у абсолютній більшості обласних центрів. Навіть у Львові. Правда при цьому одна українська школа, а саме 7-річна школа № 19 у 1956 р. була закрита (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 369, арк. 62-63). Але при цьому зростання російських було у двічі більшим – на 15. До того ж кількість їх у місті була значно більшою – 40 у 1946 р. і 65 у 1957 р (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4796, арк. 51). Разом зі збільшенням російськомовних шкіл зростав і кількість учнів у них. Так у 1958–59 н. р. у Дніпропетровську в українських школах навчалось 11,1 тис. учнів, а у російських – 52,3 тис., що у процентному відношенні становило 17,4 % та 82,6 % відповідно (Русифікація України). Шкільні програми предметів, що викладалися, також у цей період зорієнтовується на зближення з російськими програмами. Наприклад, Історія СРСР і Історія Української РСР і структурно, і за наведеним фактажем були близькими. Перший розділ кожного з підручників розглядав історію від давньої доби і до татаро-монгольської навали та падіння Києва. А наступний – починався вже з періоду «Національно-визвольна боротьба українського народу проти Польщі». При такому підході до викладення матеріалу випадали 400 років історії України. У результаті, українські учні не знали про Галицько-Волинське князівство, яке продовжило більш, ніж 150-річне існування державності на українських землях, історію перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського а пізніше – Речі Посполитої, про успішні дії українців – військових і політичних діячів цих держав у боротьбі з Московським князівством, про культурний розвиток українських територій у цей період, про внесок її представників у європейську науку і культуру. Розділи, присвячені висвітленню подій нової і

новітньої історії, також вкрай обмежено подавали події власне української історії. Наводилися переважно фактаж російський, а по післяреволюційних періодах – загальносоюзний. Тож значні пласти української військової, політичної, соціальної історії залишалися бути невідомими для учнів. У них відбувалося формування гордості не за Україну, а за Радянський Союз. А на підсвідомому рівні це поширювалося на Росію, як державоутворюючу країну що за часів імперії, що за часів СРСР. Фактично виходило, що вони вивчали і знали історію переможців з точки зору переможців і сприймали її за свою.

Аналогічна ситуація мала місце і при викладенні української мови і літератури. Так, правила українського правопису перманентно наближали до правопису російського. 1961 р. набув чинності «Український правопис 1960—1961 рр. (четверта редакція)», де «українські правила» наближено до «Правил російської орфографії та пунктуації», що вийшли друком 1956 р. Вивчення творчості українських поетів і письменників відбувалося значною мірою формально. Коло їх було доволі вузьке, як і коло їхніх творів, затверджених для опанування учнями. У результаті формувалося сприйняття школярами української літератури як меншовартісної порівняно з російською, не цікавої і вони віддавали перевагу у читанні саме російським письменникам, формуючи звичку читати російських авторів і звикаючи сприймати описувані події через російську мову.

Аналогічні тенденції мали місце і в освітніх установах інших рівнів. Професійні знання у навчальних закладах від профтехучилищ, технікумів до вишів професійні знання надавалися лише російською мовою. Вступні экзамени до них проводилися російською. А з 1954 р. знання української мови взагалі перестало бути обов'язковою вимогою при вступі до

вишів республіки. Таким чином, вступники з Російської Федерації мали значно більші шанси витримати вступні іспити, ніж молодь, рідною мовою якої була українська. До прикладу, у 1955 р. на перший курс медичних та фармацевтичних ВНЗ України із загальної кількості абітурієнтів вступали 29,2 % – абітурієнтів проживаючих на території республіки, 26,8 % – з РСФСР і до 47,7 % – проживаючих в інших союзних республіках (Шевченко, 2014, с. 835).

Таку ситуацію бачило немало мешканців області і вона їх тривожила. Ось як з цього приводу писав у 1958 р. до газети «Радянська Україна» один з її дописувачів: «Батьки-українці стали віддавати своїх дітей до російської школи. ..., юнак, що виховався в українській родині і скінчив українську школу прагне вступити до інституту. Але в більшості інститутів і технікумів навчання проводиться російською мовою. Экзамени теж необхідно скласти з російської мови і російської літератури. Ясно, що цей юнак не може конкурувати з тими, хто вчився в російських школах, чи росіянами. Тому батьки-українці і прагнуть будь-що віддати дитину до російської школи» (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4796, арк. 64).

Тож уже у 1950-х рр. стає обов'язковою ознакою людини з вищою чи середньою спеціальною освітою її російськомовність на роботі та у громадських містах. Це для людей була ніби ознака освіченості, «культурності», «інтелігентності», статусності, приналежності «начальства». По суті тогочасна суспільна атмосфера примушувала до цього. Ось як таку ситуацію описує до газети «Радянська Україна» у 1958 р. один зі студентів: «Мені часто говорять товариші: «Ти скоро будеш інженером, а говориш українською мовою». Хіба щоб стати спеціалістом треба неодмінно забути свою мову? Реальна дійсність відповідає: «Так». ... Я хочу вчитись на своїй мові, хочу працювати, користуючись своєю мовою, але чим настирливіше я домагаюсь свого, тим

більше на мене дивляться як на дивака, я ... бував в Харкові і в Дніпропетровську, і те саме: у всіх вищих школах викладають російською мовою» (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4796, арк. 62-63). Те, що така ситуація була вже нормою свідчив й інший, російськомовний, дописувач, який у своєму листі до газети у 1958 р. з осудом відзначав, що «... в пределах Украины многие высшие учебные заведения для украинцев ведут обучение на русском языке. ...» (Смольницька, 2014, с. 122).

Паралельно з закладами освіти, дитячого дошкільного та позашкільного виховання, партійно-державними, культурно-освітніми установами, промисловими і комунальними підприємствами процес русифікації здійснювався й через радіо, телебачення, пресу. У квітні 1958 р. розпочав свою роботу телевізійний центр у Дніпропетровську. Проте, роль його по суті зводилася до функцій ретранслятора. Основна маса передач здійснювалася з Москви, а значить – російською мовою. Невелику частку становили передачі з Києва. Це були виступи колективів народної творчості республіки, республіканські новини, вистави українських театрів. Зовсім мізерну частку становило обласне мовлення. Проте воно зводилося лише до передачі обласних новин та оголошень про набір на роботи. Тож і в селі, і в містах люди були зорієнтовані на російськомовний контент. Адже він містив, окрім новин, і кінофільми, і концерти, і виступи відомих артистів тощо (і всі вони трансливалися російською мовою, до якої вже у сім'ях з малечку долучалися і міські, і сільські діти). У наступні десятиліття дещо розширився мовний формат обласного і республіканського телецентрів, проте пропорції залишалися ті ж, що раніше. А московські передачі, через значно краще фінансування ставали більш привабливими і користувалися більшою популярністю як у міського, так і у сільського населення.

Стосовно радіо, то ситуація була аналогічною. Хоча на радіо в сільській

місцевості в основному була українська мова (лише деякі: новини з Москви, дитячі та літературні передачі, трансливалися російською), там основним було радіорелейне мовлення, де була лише одна програма – республіканського та обласного радіомовлення. І хоча й намагалася вона задовольнити потреби всіх категорій сільського населення, проте це зробити було не можливо. Так, з музичних була лише «Від суботи до суботи», яка трансливала пісні на замовлення, популярні у населення, значна частина яких була на російській мові. У місті широко були поширені радіоприймачі, які давали можливість самостійно шукати радіопрограми. А цікаві були в основному російськомовні передачі з Москви. Як приклад цілодобова музично-інформаційна «Маяк» та молодіжна музична – «Юность», що виходила в ефір з 15 до 21 години вечора по непарних годинах впродовж робочого тижня, а також щонедільна розважальна – «С добрым утром». Для малят була – «Радио няня», для школярів – «Пионерская зорька».

З телевізійних найбільш популярною була музична передача – «Голубой огонек» («Блакитний вогник») – музикально-розважальна програма, яка почала виходити в ефір з квітня 1962 р. Довгий час трансливалася щонеділі. В ній брали участь відомі виконавці опери, балету, цирку, естради, а також почесні гості – космонавти, видатні військові діячі, представники науки, мистецтва, відомі спортсмени. З 1964 р. «Голубой огонек» став традиційною щорічною новорічною передачею на радянському телебаченні. Тож люди всієї країни з нетерпінням чекали її і з захопленням дивилися. Українське телебачення у такій системі подачі матеріалу користувалося, особливо у підростаючого покоління, значно меншою популярністю. Та й передачі цікавих там було мало.

Серйозний вплив на таку ситуацію мала політика, що почала провадитися в СРСР після закінчення Другої світової війни за

ініціативи секретаря ЦК ВКП(б) А. Жданова, яка отримала назву «ждановщина». В ході її у республіці відбувся новий спалах репресій, потужний удар яких зазнала науково-технічна і творча інтелігенція. Усе це проходило під гаслами боротьби з «плазуванням» перед Заходом, з «безрідним космополітизмом», з «відходом» від марксистсько-ленінського вчення в науці, культурі, мистецтві.

За період її реалізації, а це з 1946 по 1951 рр., ЦК КП(б)У було видано 12 постанов з ідеологічних питань. Вони стосувалися літератури, літературних журналів, репертуару драматичних і оперних театрів, музичного мистецтва, підручників з історії України, ідеологічної роботи з населенням. В них містилися звинувачення української інтелігенції у націоналізмі, «відступі від партійного розуміння мистецтва», заклик до боротьби з тими, хто відійшов від радянської ідеології, та до необхідності «розгортання більшовицької критики і самокритики». Почалися переслідування і звинувачення в «націоналізмі» цілого ряду провідних українських письменників, композиторів, науковців, у тому числі й істориків. Їх звинувачували у «націоналістичних збоченнях», «численних помилках», перекрученнях «буржуазно-націоналістичного характеру», відсутності показу великої ролі російського народу, у «низькопоклонстві перед Заходом». Це вело до ігнорування досягнень західних країн у всіх сферах, перебільшення успіхів радянської держави, зростання взаємної недовіри, догматизму, підозрливості і головне – посилення російського шовінізму і процесу русифікації. Адже положення цих постанов через засоби масової інформації (радіо, газети, журнали) активно поширювалися. Таким чином здійснювалася активна ідеологічна обробка населення. І це впливало на свідомість радянських людей.

Тож в області, як і в республіці в цілому, у творчих об'єднаннях художників, композиторів, письменників (обласних

спілках), у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах після виходу кожної з 12 постанов проводилися багатогодинні закриті партійні збори, на яких «виявляли» своїх колег, що підпадали під їхні (постанов) положення, і звинувачували їх чи то у «низькопоклонстві перед іноземщиною», чи то у «безродному космополітизмі», як ряд працівників редакцій обласних газет «Зоря» та «Днепровская правда» (Поляков, 2018, с. 216), чи то у наданні «відвертої пропаганди в лекціях переваг німецько-фашистської науки і культури», або у дотриманні «аполітичної безпартійної науки», як, наприклад на філологічному факультеті Дніпропетровського державного (нині – Дніпровського національного) університету (Поляков, 2018, с. 215). У вересні 1947 р. у партійних організаціях усіх вищих навчальних закладів області були проведені збори, де було заслухано про ситуацію зі ставленням до Заходу їхніх викладачів. Було «виявлено», що у цілому ряді вишів, у тому числі у гірничому, фармацевтичному інститутах, державному університеті викладачі «читаючи лекції, користуються іноземними джерелами, часто незаслужено популяризують праці іноземних вчених і зовсім недостатньо висвітлюють роль вітчизняних вчених у розвитку світової науки і техніки» (Поляков, 2018, с. 215). Ці люди отримали негативні характеристики своєї професійної діяльності. У 1947 р. на партзборах ДДУ була піддана критиці група викладачів і наукових працівників фізико-математичного факультету. Наприклад, один з професорів фізико-математичного факультету був звинувачений у невизнанні авторитету радянських науковців бо нібито «свій підручник написав, спираючись на дослідження зарубіжних вчених», а один з лаборантів факультету «з відвертим презирством ставився до приладів вітчизняного виробництва, завжди протиставляючи їм усе закордонне». А на філологічному факультеті ряд викладачів

були звинувачені у фактах «відвертої пропаганди в лекціях переваг німецько-фашистської культури і науки» і відсторонені від викладацької діяльності (Поляков, 2018, с. 215). У 1948 р. партбюро ДДУ розглядало ситуацію на біологічному факультеті, НДІ біології та Ботанічному саду. В результаті було визнано ряд їхніх викладацько-наукових працівників такими, що «не мали ідейних поглядів» і «не викликали політичної довіри», за що були звільнені з роботи (Поляков, 2018, с. 216–217).

Така ж ситуація мала місце на філологічному факультеті університету. У березні 1949 р. партком ДНУ виявив там ряд «буржуазних націоналістів» та «безродних космополітів» (Поляков, 2018, с. 216). У результаті багатогодинного обговорення і звинувачення їх в цьому, декількох викладачів було виключено з партії, декільком – винесено партійну догану, а завідувача кафедри знято з посади (Поляков, 2018, с. 217). На історичному факультеті того ж року партійним комітетом університетської організації було проведено збори з проблеми боротьби з космополітизмом. По їх результатам було виявлено ряд викладачів, що мали «серйозні методологічні помилки», «читали лекції у дусі буржуазного об'єктивізму», «занедбали принципи більшовицької партійності». Ідеї викладачів творчого характеру були протрактовані на рівні кримінальних злочинів. Наприклад, такі, як об'єктивна оцінка І. Белінського як учня західноєвропейських філософів, а не як видатного російського філософа (яким він ніколи не був і сам себе не розглядав), або оцінка П. Я. Чаадаєва як людини з широким мисленням. За ці і подібного роду думки було винесено суворі догани ряду викладачів, а одного – було звільнено з роботи. При цьому було ліквідовано навіть діючий при факультеті музей, тому що його створив один зі звинувачених викладачів (Світленко, 2020, с. 55–56).

Тодішню задушливу атмосферу

передала у своїх спогадах професор Дніпровського національного університету І. Ф. Ковальова, яка саме у описуваний період навчалася в ДДУ. «Університет тих років був зліпком загальнодержавної системи ідеологічного диктату... Через нас прокочувалися хвилі ініційованих ЦК кампаній з боротьби з космополітизмом, «вейсманізмом-морганізмом» (генетикою – О. Н.), «продажною дівкою імперіалізму – кібернетикою та ін. Брутальний тон дискусії із наперед визначеними висновками, безпардонне цькування, що ініціювалося вчорашніми друзями та колегами, залишали вкрай важке враження...» (Ковалева, 2008, с. 65).

Тож студенти впродовж всього періоду навчання бачили на долі викладачів і відчували на собі «важку руку» радянського керівництва стосовно тих, хто на його думку, відступав від «лінії партії». Адже чи не кожного тижня їм доводилося приходити на комсомольські збори, а студентам-комуністам, ще й – на партійні, в ході яких вони були змушені критикувати одне одного. Такі повсякденні реалії навчально-виховного процесу впливали на рішення багатьох з них бути більш прихильним до російства. Адже вони бачили, як звільняли з роботи викладачів, звинувачених у «космополітизмі», тобто у відсутності показушної демонстрації любові до російського чи радянського або у «націоналізмі», виносили суворі партійні догани, що негативно впливало на подальшу кар'єру людей, їх особисте життя. Як зовнішній прояв – переходити на спілкування з оточуючими на російську мову, віддавати пріоритет російській культурі як якісно вищій порівняно з іншими культурами у тому числі і вищою, ніж культури інших народів СРСР, зокрема й українського.

Таким чином, у другій половині 1940-х–1950-х рр. у містах області спостерігався процес поширення російської мови у всіх сферах. Викликаний він був як ідеологічною повоенною політикою

вищого державно-партійного керівництва СРСР, так і потужним промисловим будівництвом у містах області, в ході якого відбувалося широке залучення значних людських ресурсів з різних територій країни, що робило об'єктивно прийнятним використання російської мови як державної мови країни, яку всі вчили в школі і яку всі розуміли. Торкнувся він усіх соціальних категорій її населення. Намітилася і закріпилася тенденція зменшення мережі шкіл з українською мовою викладання і, відповідно, зменшення кількості молоді, яка вивчала українську мову й активно нею користувалася у повсякденні. Натомість, збільшувалася мережа шкіл з російською мовою викладання і зростала кількість сімей, які віддавали перевагу у виборі російської мови для навчання своїх дітей. Почало закладатися у свідомості людей сприйняття української мови як мови меншовартісної. По суті українська мова як мова повсякденного вжитку як у побуті, так і на виробництві у містах почала втрачати свої позиції і продовжила функціонування лише у селі.

Особливо ці тенденції посилювалися починаючи з 1960-х рр. Сприяло цьому проведення у кінці 1950-х – поч. 1960-х рр. реформи середньої освіти. Важливою її складовою був закон Верховної Ради СРСР 1959 р. «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток народної освіти», на підставі якого інтенсивно посилено русифікацію українського шкільництва. Одним з його положень був дозвіл у російських школах республіки, за заявою батьків, звільняти їхніх дітей від обов'язкового вивчення української мови і літератури. При тому що російська, як і всі інші предмети, була обов'язковою для вивчення (Радянська Україна. 1959. 19 квітня. №92, с. 2–3). Переважна більшість батьків, значна частина яких були україномовними, щоб в майбутньому полегшити своїм дітям вступ до навчальних закладів, де екзамені та

все навчання відбувалося російською мовою, обирали в школах великих міст, як правило, російську мову викладання. Внаслідок такої мовної політики в наступні роки в області, як і в республіці загалом, розпочалося неухильне зменшення кількості українських шкіл.

Посприяло цій тенденції, таке, вкрай позитивне соціально-економічне явище, як масове житлове будівництво, розпочате за часів хрущовської «відлиги». Нові житлові райони заселялися представниками різних національностей. Значну частину їх становили працівники з промислових новобудов міст, що переїхали на роботу з інших республік. У нових житлових районах школи, що відкривалися, вже були російськомовними. Усі покоління їхніх учнів вже спілкувалися і в школі, і поза нею російською мовою. Тож нові райони міст, а спочатку у Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Кривому Розі це були «Черемушки» (пізніше зводжувальні – отримували вже індивідуальні назви), були російськомовними. У центрі міст, здавна функціонуючі просвітні установи, також змінили свій статус. Адже в центральній частині їх мешкали у переважній більшості їхні очільники, керівники і працівники партійно-державних органів, культурно-освітніх установ, керівники підприємств та організацій, тобто всі ті, для кого російська була мовою офіційного і побутового спілкування. Українські школи продовжили своє функціонування лише на периферії міст. Але й вони, попри назву і викладання більшості предметів українською мовою, по факту поступово стають російськомовними, тому що і діти і викладачі говорять вже і між собою, і на перерві, а не рідко й на уроках, так як звикли за звичай говорити, тобто лише російською. Уже у 1965 р. у своїй праці «Націоналізм чи русифікація» І. Дзюба показав реальний масштаб такої ситуації «... ті школи, які називаються українськими, по суті ними не є... поза викладанням усе

внутрішнє життя ведеться в них російською мовою навіть самі вчителі по-українському «соромляться» говорити, не говорячи вже про учнів.... Але найгірше те, що «українські» школи... зовсім не виховують національну гідність і національне почуття, не дають елементарного усвідомлення своєї національної приналежності та рідної культури... Бо в більшості з них панує дух вищості і «предпочтительности» російської культури та другорядності української...» (Дзюба, 2005, с. 175). У діючих же російськомовних школах з'являються випадки звільнення батьками своїх дітей від вивчення української мови та літератури. З цього приводу В. Стус, працюючи ще вчителем на Донеччині, у 1962 р. писав поету А. Малишку: «... читати українську мову в російській школі – одне недоумство. Треба мати якісь моральні травми, щоб це робити. Одна усна заява батьків – і діти не будуть вивчати мови народу, який виростив цих батьків, хіба це не гопашний театр – з горілкою і шароварами? Обов'язково – німецьку, французьку, англійську мову, крім рідної...» (Цит. по Баран., Даниленко, 1999, с. 118). Хоча в 1960-х рр. такі випадки зустрічалися ще лише як виключення (для дітей, чий сім'ї переїхали з інших регіонів СРСР і які не знали української), у наступні два десятиліття це набуло все зростаючих масштабів.

Іншим важелем посилення русифікації, що несла з собою реформа, було створення такого виду навчальних закладів, як школи-інтернати. Організацією цього виду освітньо-виховних установ держава суттєво допомогла малозабезпеченим та багатодітним сім'ям дати своїм дітям повноцінну середню освіту. А таких було багато у сільській місцевості, де заробітна плата була у колгоспників помітно нижчою, ніж у жителів міста, а сім'ї мали по три та більше дітей. Тож таке нововведення держави суттєво допомагало багатодітним і малозабезпеченим сім'ям у наданні їхнім дітям належного рівня освіти та в результаті

цього – отримання ними належної професії. Автор добре пам'ятає, як у першій половині 1960-х рр., коли вони з матір'ю відправлялися по понеділках ранковим поїздом зі станції Божедарівка біля смт Щорськ (нині – Божедарівка Криничанського р-ну) додому до м. Дніпродзержинська (нині – Кам'янське), до станції завжди під'їжджало по декілька підвод з навколишніх колгоспів, в кожній з яких сиділо по декілька хлопчиків і дівчаток, що їхали на навчання на тиждень у такий інтернат у Дніпродзержинську (Нікілев, особистий архів автора).

Але водночас така новація посилила процес русифікації села як республіки в цілому, так і області Аджі перебування 5–6 днів на тиждень впродовж навчального періоду цілорічно у російськомовному середовищі навчального закладу, сприяло тому, що їхні вихованці поступово переходили на російську мову спілкування, а з часом і на мислення російською мовою (адже викладання предметів відбувалася російською, у а позашкільний час викладачі, вихователі та адміністрація спілкувалися з ними цією ж мовою). І таким чином ставали вже носіями російської мови.

Вагомим чинником посилення русифікації села області була і наявність в її містах великої кількості професійно-технічних училищ (їх у той час молодь зверхньо називала – «бурси»), які давали виробничі професії і готували робітничі кадри для тієї великої кількості промислових підприємств та будівельних організацій, що визначали область у республіці як промислову. Саме в них навчалася значна кількість учнів сільських шкіл – семирічок, які через нижчу якість надання освіти, обмежували можливості сільським дітям поступити до технікуму та отримати середню спеціальну освіту, а тим більше – вищу. Тож україномовні сільські діти йшли значною мірою до «бурс», після закінчення яких у переважній більшості починали працювати на промислових підприємствах області і

у спілкування на роботі та у повсякденні, демонстрували вже свою, так би мовити, вищевартісність ламаною російською мовою. Про цю прикру ситуацію писав І. Дзюба: «Школи ФЗН, ремісничі та інші училища. В них набирається переважно сільська молодь і протягом кількох років зазнає нещадного мовного калічення» (Дзюба, 2005, с. 121).

Аналогічна ситуація мала місце, хоч і в менших масштабах, через меншу кількість там вихідців із села, серед студентів середніх спеціальних та вищих навчальних закладів. Навчання там провадилося російською, поза заняттями викладачі та адміністрація гуртожитків з ними спілкувалися лише російською. Практично більшу частину доби вони знаходилися у російськомовному оточенні. Таким чином поступово природнім шляхом самі починали переходити на російську. Тож приїжджаючи на вихідні та канікули у розмовах з друзями, що мешкали у селі, часто демонстративно розмовляли російською, щоб підкреслити свій відмінний вже статус чи то освітній, чи соціальний, чи «культурний», оскільки вони вже – «городські». Багато хто у процесі навчання переходив вже на спілкування і з рідними на російську. Таку картину доводилося у середині–другій половині 1960-х рр. спостерігати автору, коли він приїжджав до своєї бабусі у село. Особливо ці зміни по ставленню до своєї рідної мови можна було бачити у суботу і неділю, коли багато з сільських дітей, що навчалися у місті, приїжджали додому і в своєму молодіжному середовищі демонстрували тим, хто або не поїхав до міста і продовжував працювати і жити у селі, або ще навчалися у школах, свою «приналежність до міста», постійно у розмові з ними вживаючи російські фрази.

Тож, у 1960-х рр. процес русифікації в області, як і у всій Україні, посилюється. У наступні десятиліття, особливо після зняття у 1972 р. П. Шелеста з посади першого секретаря ЦК КПУ, поширення переходу до російської мови у всіх сферах життя області

пришвидшується. Посилюється процес русифікації освіти. 1973 р. в «Основах законодавства Радянського Союзу та союзних республік про народну освіту» ще раз було зазначено, що вивчення мови національних республік в їх російськомовних школах. У 1978 р. була видана постанова ЦК КПРС про посилене вивчення і викладання російської мови літератури, у 1983 – постанова про посилене вивчення російської мови, поділ класів в українських школах на дві групи та підвищення заробітної плати вчителям російської мови на 15% (Українська мова в СРСР). У містах області практично зникли вивіски українською мовою на крамницях, кіноконцертні афіші були виключно російською мовою і фільми, навіть зняті на українських кіностудіях, і значить такі, що за тогочасним положенням мали бути україномовними, демонструвалися російською. Доповіді, публічні лекції, читалися також російською, всі культурно-масові та громадсько-політичні заходи відбувалися російською мовою (Смольницька, 2014, с. 120). Як на офіційному, так і в міжособистісному спілкуванні різних соціальних, професійних, вікових категорій населення, а головно серед молоді, мовою спілкування стала російська. У їхній свідомості все міцніше закорінювалася переконаність у вищевартісності російськості. Така ситуація ще більше сприяла пониженню статусу української мови у підростаючого покоління міських жителів, їхніх батьків, багатьох громадян області. Продовжується невпинне скорочення кількості україномовних шкіл. Процес скорочення їх тривав до кінця 1980-х рр. Одним із яскравих показників цього процесу є дані про чисельність шкіл з українською й російською мовами викладання та мішаних (російсько-українських) у Дніпропетровську на середину 1987 р. Зі 140 функціонуючих на той час у міліонному місті навчальних закладів було лише 9 українських шкіл, ще 6 офіційно вважалися змішаними, інші ж

125 були російські (https://uk.wikipedia.org/wiki/Шкільництво_в_Україні).

Українські середні загальноосвітні заклади ліквідовувалися як такі, що не мали належної кількості контингенту та перепрофільовувалися, або у повному складі вчительські колективи та учнівські контингенти переводилися у новозбудовані поблизу російські школи. Типовий приклад – СШ №15 у Дніпродзержинську. Вона була споруджена в кінці 1940-х рр. у новозбудованому районі, як українська школа, а на поч. 1980-х рр., через хронічну роками невідповідність нормам кількість учнівського контингенту, була переведена у новозбудовану неподалік російськомовну школу №3. А в її приміщенні було відкрито кулінарне училище, де викладання також відбувалося російською.

Звуження сфери вживання української мови проявлялося і зовні. З часом абсолютна більшість вивісок на крамницях, закладах харчоторгу, освітньо-культурних установах, підприємствах та організаціях, адміністративних спорудах, назв вулиць, населених пунктів (навіть у сільській - україномовній місцевості) тощо вже пишеться лише російською мовою. Російською мовою велися усі справи партійного, державного і громадського життя, всі галузі культури, господарської сфери та їхнє діловодство, вища, середня технічна і професійна освіта.

З 1960-х років вже народжуються покоління, що росли переважно у сім'ях, де мовою спілкування була російська. Тож для них, попри те що люди вважали себе українцями, рідною вже була російська, а не українська, як для їхніх мам та бабусь. У містах області стало нормою вже не лише в офіційних установах, у громадських місцях, у транспорті, а й на міжособистісному рівні, у побуті говорити російською. Тож молоді спеціалісти носії української мови, що розподілялися у міста області з україномовних регіонів, наприклад

Галичини, Буковини, Закарпаття, змушені були переходили на російську мову на виробництві, а з часом і в сім'ях. Осідаючи в області чи в інших регіонах Центральної і Східної України вони змушені були переходити на російську мову і це поступово закріплювалося і ставало вже звичкою у спілкуванні як на виробництві, так і у повсякденному житті.

У цей же період відбувається процес русифікації невеликих міст та селищ міського типу області, які виникали у ХУІІІ–ХІХ століттях як українські села, а у ХХ – у результаті розвитку економіки краю набували промислового значення і отримували відповідний статус. Це і Апостолове, і Божедарівка, і Вільногірськ, і Верхівцеве, і Жовті Води й ряд інших. У них населення вело спосіб життя і мало менталітет властиві сільським поселенням. Мовою повсякденного спілкування та діловодства там була українська. Але під впливом появи там промислових підприємств, носіїв російської мови в них: керівників підприємств і організацій, їх інженерно-технічного персоналу, молодих спеціалістів, що розподілялися туди на роботу після закінчення навчального закладу, які у побуті та на виробництві вже говорили виключно російською, тут також починає спостерігатися поширення російськомовності. Там у школах уже починають відкривати російськомовні класи. Спочатку по одному. З роками – набираючи тенденцію до збільшення. Л. О. Шамрай, яка отримала середню освіту у м. Верхівцеве у другій половині 1960-х рр, пригадує, що після закінчення восьмого класу, їй, як і частині інших восьмикласників, не вистачило місця в українських класах Верхівцівської школи, тож дітей зарахували до російськомовного класу, де місця були (Шамрай, особистий архів автора).

Така ситуація з перманентним звуженням використання української

мови не викликала занепокоєння у батьків учнів та й взагалі у населення області. Вона сприймалася через призму людських оцінок процесів, що відбувалися в області, які формувалися у першу чергу соціально-економічними чинниками (високий ступінь промислового розвитку регіону, краща його забезпеченість промисловими і продуктовими товарами, вищі, порівняно з непромисловими регіонами заробітна плата та рівень і якість життя). Адже все населення знало, розуміло українську мову, добре говорило російською і це сприймалося дуже позитивно всіма. Тож і не викликало ніяких нарікань. Проте, при цьому не бралось до уваги і не помічалось, що процес урбанізації та потужне промислове будівництво супроводжувалося широким поширенням на всіх рівнях російської мови, а це, у свою чергу, сприяло формуванню у суспільстві і області, і республіки в цілому, ставлення до українського як до менш вартісного, позначалося на свідомості жителів області, сприяло скороченню тих, хто ідентифікував себе як українець і збільшенню частки тих, хто ідентифікував себе як росіянин. Це засвідчили матеріали переписів населення 1959 та 1989 років. Вони зафіксували в області на тлі цілеспрямованої русифікаторської культурно-демографічної політики партійно-державного керівництва СРСР зменшення кількості населення з рідною українською мовою. Частка населення області, що вважало рідною українську мову скоротилася за цей час на 11,5%, з 73,0 % до 61,5 %, при майже аналогічному зростанні тих, хто вважав російську своєю рідною мовою – з 26,0 % до 37,2 %. При цьому частка населення, що вважало рідними інші мови зменшилася лише на 0,3 % (від 1,3 % у 1959 до 1 % у 1989 р.) (Дністрянський., 2008. с. 78).

Тобто це свідчило, що область внаслідок політики держави поступово еволюціонувала від переважно

монолінгвістичної до білінгвістичної. Звуження мовного середовища саме української етнічної більшості області засвідчило неорганічність процесів та велику роль деструктивної державної політики у напрямку саме русифікації регіону.

Висновки

Отже, з середини 1940-х і до кінця 1980-х рр. у Дніпропетровській області спостерігався перманентний процес поширення російської мови. Серед причин, що зумовили дію такої тенденції, головною була національна політика правлячої партії, яка у своїй діяльності керувалася пріоритетами як партії Росії, а не партії союзу національних республік. Іншим, вагомим чинником виступало масштабне промислове будівництво у містах області, яке супроводжувалося широким залученням значних людських мас з різних територій країни та урбанізацією регіону, поширенням російської мови як мови міжнаціонального спілкування. Поєднання цих двох факторів сприяло масштабному втіленню російської мови у всі сфери виробничого, адміністративно-управлінського, культурного, повсякденного життя області, міжособистісного спілкування у побуті і на виробництві, визначило русифікацію закладів вищої, середньої спеціальної та професійної освіти, загальноосвітньої школи, дитячих дошкільних закладів. Російська стала для більшості міського населення області мовою повсякденного спілкування. Виросли покоління, для яких вона вже була їх рідною мовою. Аналогічні тенденції почали проявлятися і в сільському середовищі. Процес русифікації супроводжувався проявами зневаги до національної історії, культури, сприйняттям всього українського як менш вартісного. А це вже свідчило про небезпечні ознаки денационалізації жителів регіону та республіки загалом.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Бажан О. Вхідження Кримської області до складу УРСР: освітянський аспект. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2014. Вип. 19. С. 165–175.
- Бажан О. Г. Рух за поширення української мови в період «хрущовської відлиги». *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки* 2007. Том 65. С. 40–49.
- Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-ті рр.). Київ : Альтернативи, 1999.
- Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 416. Оп. 2. Спр.1024.
- Державний архів Російської Федерації. Ф. 9396. Оп. 5. Спр. 1418.
- Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? Київ : Києво-Могилян. акад., 2005.
- Дністрянський М. С. Етнографія України. Львів : Видавничий центр ЛНУ, 2008.
- Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР», ухвалений першою сесією Верховної Ради УРСР п'ятого скликання 17 квітня 1959 р. *Радянська Україна*. 1959. 19 квітня. №92 (11441). С.2–3.
- Історія Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара. 1918-2018 / Голова редкол. член-кор. НАН України, проф. М. В. Поляков. 5-е вид., переробл. і доп. Дніпро : Ліра, 2018.
- Історичний факультет Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (1918-2018) / Світленко С. І. (голова редкол.) та ін. Дніпро : Ліра, 2020.
- Кем был по национальности Леонид Брежнев. *Рамблер*. URL: <https://news.rambler.ru/other/37758380-kem-byt-po-natsionalnosti-leonid-brezhnev/>
- Ковалева Ф. Ф. Життя проведена в могилі. Исповедь археолога. Дніпро : Ліра, 2008.
- Масенко Л. Мовна політика в УРСР: історія лінгвоцид. Передмова до «Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали. За ред. Л. Масенко. Київ : Вид. дім Києво-Могилянська академія, 2005.
- Особистий архів автора Спогади Безручко Г. Т.
- Особистий архів автора. Спогади Гурша Р. І.
- Особистий архів автора. Спогади Кучерявого І. П.
- Особистий архів автора. Спогади Нікілева О.Ф.
- Особистий архів автора. Спогади Шамрай Л. О.
- Русифікація України. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D1%83%D1%81%D0%B8%D1%84%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8.
- Смольницька М. Становище української мови в кінці 1950-х рр: за листами громадян до органів влади. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*: 36. ст. 2014. Вип. 19. С. 114–130.
- Українська мова в СРСР. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%B2_%D0%A1%D0%A0%D0%A1%D0%A0
- Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 3. Спр. 2447.
- ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4796.
- ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 369.
- Шевченко С. М. Розвиток шкіл з російською мовою навчання у контексті диференціації загальної середньої освіти в УРСР (50-60-ті роки ХХ ст.) Проблеми сучасного підручника. 2014. Вип. 14. С. 833–842.
- Ярмоленко М. Мовна політика в УРСР у 40–80-х роках ХХ століття. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2013. Вип. 3. С. 365–377.
- Ярмоленко М. Політико-правовий та соціально-регіональний контекст функціонування української мови в незалежній Україні. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2012. Вип. 21. С. 839–848.
- Шкільництво в Україні *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Шкільництво_в_Україні

REFERENCES

- Bazhan, O. (2014). Vkhodzhennia Krymskoi oblasti do skladu URSR: osvitiatskyi aspekt [Entry of the Crimean region into the USSR: educational aspect]. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka – Ukraine of the XX century: culture, ideology, politics*, 19, 165–175 [in Ukrainian].
- Bazhan, O. H. (2007). Rukh za poshyrennia ukrains'koi movy v period «khrushchov'skoi vidlyhy» [Movement for the spread of the Ukrainian language during the «Khrushchev thaw»]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky – NaUKMA Research Papers. History*, 65, 40–49 [in Ukrainian].
- Baran, V. K., & Danylenko V. M. (1999). *Ukraina v umovakh systemnoi kryzy (1946-1980-ti rr)* [Ukraine in the conditions of systemic crisis (1946-1980)]. Kyiv: Al'ternatyvy [in Ukrainian].
- Derzhavnyy arkhiv Dnipropetrovs'koi oblasti [State Archives of Dnipropetrovs'k region]. Found 416. Inventory 2. File 1024 [in Ukrainian].
- Derzhavnyy arkhiv Rosijs'koi federatsii [State Archives of the Russian Federation]. Found. 9396. Inventory 5. File 1418 [in Russian].

- Dziuba, I. (2005). *Internatsionalizm chy rusyfikatsiia? [Internationalism or Russification]*. Kyiv: Kyievo-Mohylian. akad. [in Ukrainian].
- Dnistrians'kyj, M. S. (2008). *Etnohrafiia Ukrainy [Ethnography of Ukraine]*. L'viv: Vydavnychyj tsentr LNU [in Ukrainian].
- «On Strengthening the Link between School and Life and on the Further Development of the Public Education System in the Ukrainian SSR» was adopted by the first session of the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR of the fifth convocation on April 17, 1959. (1959, April 19). *Radians'ka Ukraina*, 92 (11441), 2–3 [in Ukrainian].
- Poliakov, M. V. (Ed.). (2018). *Istoriia Dniprovs'koho natsional'noho universytetu imeni Olesia Honchara. 1918-2018 [History of Oles Honchar Dnipro National University. 1918-2018]*. 5th ed. Dnipro: Lira [in Ukrainian].
- Svitlenko, S. I. (Ed.). (2020). *Istorychnyj fakul'tet Dniprovs'koho natsional'noho universytetu imeni Olesia Honchara (1918-2018) [Faculty of History of Oles' Honchar Dnipro National University (1918-2018)]*. Dnipro: Lira [in Ukrainian].
- Kovaleva, F. F. (2008). *Zhyzn' provedennaia v mohyle. Yspoved' arkeoloha [Life spent in the grave. Confession of an archaeologist]*. Dnipro: Lira [in Ukrainian].
- Masenko, L. (Ed.). (2005). *Mova u XX storichchi: istoriia linhvotsydu. Dokumenty i materialy [Language policy in the USSR: the history of linguicide. Preface to Ukrainian language in the twentieth century: the history of linguicide. Documents and materials]*. L. Masenko (Ed.). Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy House [in Ukrainian].
- Osobystyj arkhiv avtora. Spohady Bezruchko H. T. [Personal archive of the author. Memories Bezruchko H. T.] [in Ukrainian].
- Osobystyj arkhiv avtora. Spohady Hursha R. I. [Personal archive of the author. Memories Hursha R. I.] [in Ukrainian].
- Osobystyj arkhiv avtora. Spohady Kucheriavoho I. P. [Personal archive of the author. Memories Kucheriavyi I. P.] [in Ukrainian].
- Osobystyj arkhiv avtora. Spohady Nikilieva O. F. [Personal archive of the author. Memories Nikiliev O. F.] [in Ukrainian].
- Osobystyj arkhiv avtora. Spohady Shamraj L. O. [Personal archive of the author. Memories Shamraj L. O.] [in Ukrainian].
- Smol'nits'ka M. (2014). Stanovysche ukrains'koi movy v kintsi 1950-kh rr: za lystamy hromadian do orhaniv vldy [The camp of the Ukrainian movi in the 1950s era: behind the sheets of hulks to the organs of power]. *Ukraina XX st.: kul'tura, ideolohiia, polityka – Ukraine of the XX century: culture, ideology, politics*, 19, 114–130 [in Ukrainian].
- Tsentral'nyj derzhavnyj arkhiv vyschykh orhaniv vldy i upravlinnia Ukrainy [The Central State Archives of the Government and Administration of Ukraine (hereinafter – CSAGAU)]. Found 1. Inventory 3. File 2447 [in Ukrainian].
- CSAGAU. Found 1. Inventory 24. File 4796 [in Ukrainian].
- CSAGAU. Found 1. Inventory 31. File 369 [in Ukrainian].
- Shevchenko, S. M. (2014). Rozvytok shkil z rosiiskoiu movoiu navchannia u konteksti dyferentsiatsii zahalnoi serednoi osvity v URSR (50-60-ti roky XX st.) [Development of schools with Russian as the language of instruction in the context of differentiation of general secondary education in the USSR (50-60s of the XX century)]. *Problemy suchasnoho pidruchnyka – Problems of a Modern Textbook*, 14, 833–842 [in Ukrainian].
- Yarmolenko, M. (2013). Movna polityka v URSR u 40–80-kh rokakh XX stolittia [Language policy in the USSR in the 40-80s of the twentieth century]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy – Scientific Notes*, 3, 365–377 [in Ukrainian].
- Yarmolenko, M. (2012). Polityko-pravovyj ta sotsial'no-regional'nyj kontekst funktsionuvannia ukrains'koi movy v nezalezhnij Ukraini [Political-legal and socio-regional context of the functioning of the Ukrainian language in independent Ukraine]. *Ukraina: kul'turna spadshyna, natsional'na svidomist', derzhavnist' – Ukraine: Cultural Heritage, National Identity, Statehood*, 21, 839–848 [in Ukrainian].
- Kem byl po natsyonalnosti Leonyd Brezhnev [Who was Leonid Brezhnev by nationality]. *Rambler*. Retrieved from <https://news.rambler.ru/other/37758380-kem-byt-po-natsionalnosti-leonid-brezhnev/> [in Ukrainian].
- Rusyfikatsiia Ukrainy [Russification of Ukraine]. Retrieved from https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D1%83%D1%81%D0%B8%D1%84%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8 [in Ukrainian].
- Ukrainska mova v SRSR [Ukrainian language in the USSR]. Retrieved from https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%B2_%D0%A1%D0%A0%D0%A1%D0%A0 [in Ukrainian].
- Shkilnytstvo v Ukraini [Schooling in Ukraine] Retrieved from https://uk.wikipedia.org/wiki/Шкільництво_в_Україні [in Ukrainian].

Nikiliev Oleksandr

Dr. Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0002-9918-3999>, o_nikilev@i.ua

Стаття надійшла / Article arrived: 04.01.2021

Схвалено до друку / Accepted: 17.02.2021

Андрій Квік

Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича

Праксеологічний вимір екуменізму та його основні діалогічні форми

У статті проаналізовано елементи теоретико-методологічних знань щодо успішного функціонування екуменічної парадигми та спроби їх актуалізації в контексті здійснення міжконфесійного діалогу, котрий відзначався б конкретизованою продуктивністю. Також здійснено короткий історичний екскурс задля розгляду впливу просвітницьких філософсько-світоглядних тенденцій на становлення сучасної екуменічної парадигми.

Наведено приклади ключових елементів, котрі сприяють ефективності основних діалогічних форм екуменізму. Здійснення експлікації поняття такої складової екуменічної концепції, як «духовний екуменізм» надає можливість для окреслення його значення як невід'ємного елементу в цілісності католицького екуменізму та доводить практичну користь цієї складової для екуменічного руху. З'ясовано, що Другий Ватиканський собор вніс корективи в католицьке розуміння еклезіології та спрямування уваги учительського уряду Католицької Церкви на «еклезіологію євхаристійну». Також у статті, беручи за основу офіційні документи Католицької Церкви, розкрито відношення сучасного католицизму до проблематики відновлення євхаристійного сопричасття із учасниками екуменічного діалогу. Головною метою статті є аналіз історико-культурного впливу на формування праксеологічного елементу екуменічної парадигми, кореляція контроверсійних поглядів на функціональність та ефективність ключових форм екуменічного діалогу. В ході дослідження були досягнуті такі дослідницькі завдання, як здійснення аналізу історичної формації головних аспектів екуменічного руху; здійснений порівняльний аналіз полярних поглядів дослідників та релігієзнавців на екуменічну концепцію в цілому; здійснений компаративний аналіз основних векторів розвитку екуменізму під впливом соціокультурних трансформацій; було висвітлено спільні віросповідні елементи християнських конфесій, котрі є ключовими у процесі конструювання основних діалогічних форм.

Ключові слова: екуменізм, Католицька церква, релігія, еклезіологія, II Ватиканський собор, євхаристійне сопричасття, секуляризація

Andrii Kvik

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

Practexological dimension of ecumenism and its main dialogue form

The article analyzes the elements of theoretical and methodological knowledge on the successful functioning of the ecumenical paradigm and attempts to actualize them in the context of interfaith dialogue, which would be marked by concretized productivity. A short historical digression was also made in order to consider the influence of educational philosophical and ideological tendencies on the formation of the modern ecumenical paradigm.

Examples of key elements that contribute to the effectiveness of the main dialogical forms of ecumenism are given. The explication of the concept of such a component of the ecumenical concept as "spiritual ecumenism" provides an opportunity to outline its significance as an integral element in the integrity of Catholic ecumenism and proves the practical benefits of this component for the ecumenical movement. It was found that the Second Vatican Council made adjustments to the Catholic understanding of ecclesiology, and the focus of the Catholic Church's teaching government on "Eucharistic ecclesiology." Also in the article, based on official documents of the Catholic Church, the attitude of modern Catholicism to the issue of restoring Eucharistic communion with the participants in the ecumenical dialogue is revealed. The main purpose of the article is to analyze the historical and cultural impact on the formation of the praxeological element of the ecumenical paradigm, the correlation of controversial views on the functionality and effectiveness of key forms of ecumenical dialogue. In the course of the research, such research tasks were achieved as the analysis of the historical formation of the main aspects of the ecumenical movement; a comparative analysis of the polar views of researchers and theologians on the ecumenical concept in general; a comparative analysis of the main vectors of ecumenism development under the influence of socio-cultural transformations; the common religious elements of Christian denominations, which are key in the process of constructing the main dialogical forms, were highlighted.

Keywords: ecumenism, Catholic Church, religion, ecclesiology, II Vatican Council, Eucharistic communion, secularization

Вступ

Актуалізація наукового осмислення проблематики полягає в необхідності розгляду екуменізму як еманации діалогічності релігійної свідомості, що є складовою глобалізаційних процесів та робить дану тему актуальною у сфері соціально-філософських досліджень. Аджenezважаючи на те, що загальносуспільні настрої тяжіють до секуляризації, все ж суб'єкти релігійних спільнот та їхні світоглядні концепції становлять важливий вплив на суспільне життя.

Вплив постмодерну на глибоку культурну трансформацію знаходить свій вияв і у процесі поширення екуменічних ідей у соціумі починаючи з другої половини ХХ ст., що спричиняє інтерес до даного феномену. Однак погляди на більш ранні формування екуменічної парадигми видаються значущими, оскільки можуть в ширшій перспективі прояснити суть даного явища. В магістральних суспільно-історичних тенденціях, котрі панували в хронологічних рамках Нового часу, Просвітництва і Післяпросвітництва, була присутність (частіше імпліцитна) усвідомлення того, що релігія та релігійність повинні займати чільне місце в житті суспільства. Саме тому видатні філософи того часу прагнули знайти відповідь на складне питання «раціоналізації» релігії, але в жодному разі не мали на меті її спростувати чи відкинути (Горохолінська І., 2019, с. 202).

Оскільки протестантський теологічний дискурс кінця ХІХ в. здійснив істотний вплив на вигляд сучасного екуменізму, є доцільним згадати про вплив епохи Просвітництва на визначальні ознаки розвитку протестантських ідей, адже концепт екуменічної парадигми зароджується у протестантському середовищі. Крім того, найбільш ранні прояви екуменізму належать до ХVІІ ст., а це означає, що ми не можемо кардинально дистанціювати концептуальні ознаки екуменізму та просвітницькі ідейні особливості. На формування деяких специфічних рис сучасного екуменізму просвітницька філософія релігії здійснила свій вплив, що експлікується в розумінні релігії як того, що має служити загальному благу та справедливості (Гизбрехт Е., 2020, с. 75). Уся історія розвитку християнства

свідчить про прагнення концептуалізувати власну релігійну свідомість завдяки пориванням до певного раціоналізування віросповідних максим. Схоластика епохи Середньовіччя, гуманістичні есенції доби Відродження, криза обрядовості та піднесення індивідуалізму в дусі Реформації, боротьба за верховенство розуму та духовну емансипацію епохи Просвітництва стали ключовими етапами на шляху європейської релігійності до власної раціоналізації (Горохолінська І., 2019 с. 36).

Суспільні явища, котрі характеризували кризу віри в тогочасному суспільстві епохи Просвітництва, спостерігаються вже в протестантському підході до текстуальної біблійної критики. Такі тенденції стали поштовхом для формування основних рис ліберальної теології, спроби започаткування та викристалізування якої в католицькому середовищі спочатку зазнало критики, однак з плином часу та зростанням усвідомлення потреби у формуванні здорової реакції Церкви на знаки часу отримала часткове визнання. Таким чином у католицизмі формується «нова схоластика», котра ставить за мету переосмислення проблем віри, намагання синтезувати філософію Томи Аквінського із тогочасними тенденціями ідеалістичної думки (Чікарькова М., 2019, с. 355). Поштовхом у розвитку католицької концепції неотомізму є видання енцикліки папи Лева ХІІІ «Aeterni patris», в котрій томістична філософія визнана найдосконалішою філософською концепцією для католиків, а також обґрунтована потреба її відродження та адаптації до новітніх потреб суспільства. Натомість у середовищі протестантських теологів виконструюється так звана «діалектична теологія», котра за ключове осердя має пауліністське християнське вчення, котре спирається на вчення апостола Павла в контексті сотеріології та концепції М. Лютера, що спасіння можна здобути винятково завдяки вірі (Стрелкова Ю., 2019, с. 141). Таким чином, на думку дослідниці М. Ю. Чікарькової (2019), явище становлення церковної політики «аджорнаменто», що базується на неотомізмі, котра неодноразово згадувалася в ключових документах ІІ Ватиканського собору, та «діалектична теологія», що формується у протестантському середовищі, створюють сприятливі умови,

котрі слугуватимуть зближенню між цими християнськими традиціями та сприятимуть створенню підґрунтя для формування плідної співпраці в екуменічному контексті (с. 355).

Така співпраця стосується не тільки діалогування щодо релігійно-догматичних питань між представниками різних конфесій, а тому не всі екуменічні відносини між релігійними суб'єктами носять характер релігійних, а тому варто їх розділяти на два виміри: релігійний та нерелігійний. Відносини релігійного виміру характеризуються сотеріологічною орієнтованістю і виявляються у богословському діалозі стосовно питань догматичної та біблійної теології, проблематики спільного проведення богослужбових практик та здійснення місійного служіння. Місія нерелігійного виміру екуменічних відносин полягає у врегулюванні співпраці між різними конфесіями, що виявляється у соціальному служінні у медичних, освітніх та екологічних сферах.

Однак не варто применшувати значення позитивного впливу нерелігійних відносин на процес зближення як окремих християн, так і цілих деномінацій, на здійснення кроків до взаєморозуміння та нарощування прихильності один до одного. Спрямування зусиль різних релігійних спільнот та їхня консолідація задля досягнення поступу в боротьбі проти соціальної несправедливості та за мир у світі сприяє «згладжуванню гострих кутів», концентрування на тих елементах, що їх об'єднують (Кисельов О., 2009, с. 27–28).

У ході діалогічного процесу чільне місце займає сотеріологічна позиція «співбесідника», а точніше те, як саме мислиться спасіння: по-ексклюзивістському, котре характерне зокрема для християнської ортодоксії (у спасінні можуть бути запевнені тільки послідовники конкретної релігійної віри) або ж в інклюзивістському розумінні, котре ґрунтується на твердженні, що спасіння може отримати будь-який християнин, не зважаючи на його конфесійну приналежність, ба навіть будь-яка невіруюча людина, котра, однак, дотримується загальнолюдських етичних принципів та веде відповідний чеснотливий спосіб життя. Богословами,

котрі будували свою теологічну концепцію в ключі останнього розуміння, були К. Ранер та А. де Любак. На думку Є. Елбакян (2011), саме сотеріологічна проблематика в її світоглядному аспекті стає значущою перешкодою та сповільнювачем процесу будування екуменічного та міжрелігійного діалогів. Саме проблематика спасіння «інших» є тією точкою, в якій діалог завмирає, не зважаючи на те, що до цього він здійснювався. Відсутність конкретної створеної основи, котра була б релевантною для зведення конструкції цього діалогу, призводить до того, що відповідним фундаментом для нього, на думку дослідниці, може бути тільки принцип світськості (с. 15–16).

Він полягає у тому, що конструктивний міжконфесійний діалог будується в рамках регулювання державного (світського) апарату, котрий є незаангажований та неупереджений стосовно будь-якої конфесійної інституції, зі збереженням принципу права рівності, не зважаючи на кількісну різницю послідовників. Виявлення характерних рис релігійної свідомості, якими є релігійна віра та символізм, виявляє необхідність розгляду як міжрелігійного діалогу, так і екуменічних старань через площину світськості як принципу державного устрою та засобу врегулювання відносин між релігійними спільнотами. Реалізація успішного діалогу можлива завдяки присутності у сфері світськості принципів толерантності та віротерпимості, котрих дотримуються учасники такого діалогу (Излученко Т., 2014, с. 82). Зі сторони держави ж важливим є утримання від надання переваги, а тим паче від прийняття якоїсь конкретної релігійної ідеології в якості державної. Є. Елбакян (2011) стверджує, що тільки за умови діяльності світської влади в політико-правовій сфері, котра верифікуватиметься нормами міжнародного права, а не заповідями чи імперативними нормами тієї чи іншої релігії, а в площині моралі опирається на загальнолюдські принципи моралі, а не на етичні приписи тієї чи іншої конфесії (с. 157).

Однак тоді, внаслідок аналізування думок дослідниці, постає питання: чи можуть норми міжнародного права та загальнолюдські моральні принципи (останнє є досить часто

розмитим поняттям) дати відповіді на ключові питання стосовно гідності життя та особистості людини, на котрі знаходяться чимало контroversійних відповідей? Якщо ж ні, то організація якої кваліфікації та рівня авторитетності в суспільстві може зайняти місце аналізатора суспільних метаморфоз, спричинених впливом науково-технічного прогресу?

Однією з імовірних відповідей може бути створення таких сприятливих умов, за яких буде можливо досягнути розмежування між релігійною та нерелігійною сферою, котре спричинить істинну об'єктивність світської держави, але й також поряд із цим включення в регламент світської влади юридичного аспекту функціонування релігійних організацій. Співпраця релігійності і світськості в подібному ключі може бути достатньо плідною, а також, на думку дослідниці І. В. Горохолінської (2019), виявляється у двох площинах: «Перша – ідейно-методологічна, що передбачає міждисциплінарну взаємодію дослідницьких можливостей богослов'я, філософії і релігієзнавства для аналізу релігійності, яка є багатомірним як духовним, так і соціально-комунікативним феноменом (...) Друга площина – предметна – передбачає кристалізацію в конкретних виявах світогляду сучасної особи (на індивідуальному та соціально-діяльнісному рівнях) тих моделей і взірців взаємодії релігійних і світських інтенцій свідомості, котрі якісно характеризують сучасну релігійність (...)» (с. 70).

В ідеалі таке функціонування повинне створити сприятливі обставини, котрі допоможуть світській державі забезпечувати оптимізацію та врегулювання міжконфесійного та міжрелігійного діалогу, котрий здійснюватиметься в умовах універсального для всіх релігійних спільнот світського правового простору. У такому вигляді неупереджений принцип світськості сприятиме уникненню міжконфесійних конфліктів, вибудовуючи діалогування без надання преференцій тій чи іншій релігії або конфесії. Навіть наближення до подібної синергії світськості та релігійності ускладнене в державах, у котрих певна релігія має статус державної. Іншою важливою складовою такого діалогу є необхідність

усвідомлення необхідності існування об'єктивного вивчення релігійного феномену, котре виражається зокрема в порівняльному неупередженому релігієзнавстві, що здійснюватиме моніторинг спільного і відмінного в релігіях світу, їхній сучасний стан. Заангажованість у таку експертну групу винятково релігієзнавців, а не представників релігій чи конфесій, становить головну умову ймовірності реального та продуктивного діалогу в досягненні ключових соціальних цілей (Элбакян Е., 2011, с. 16–17). Однак на практиці дана теорія залишається ідеалістичною теорією, а копіткий процес створення сприятливого підґрунтя для уможливлення існування плідного міжконфесійного та міжрелігійного діалогу переймає на себе екуменічний рух.

На концепцію екуменізму існують різні, часто діаметрально протилежні, погляди філософів, релігієзнавців та богословів. Феномен екуменізму, якщо його розглядати в контексті вище зазначеного принципу «розмежування релігійного та нерелігійного», стає спробою пошуку нових інституційних форм для викристалізування релігійності, що буде позбавлена сакральності. Таке трактування екуменічної парадигми надає їй часто негативної конотації, а також створює враження, що метою екуменізму є профанація тих елементів релігійності, зокрема християнства, що належать до сфери «sacrum». І задля об'єктивності варто зазначити, що така небезпека все ж існує через намагання деяких учасників руху перетворити його в рух християнських церков, котрі прагнуть відновлення християнської єдності, в міжрелігійне зближення із іншими нехристиянськими релігіями. Така тенденція загрожує вдаванням до синкретизму та еклектики, розмиваючи істинну християнську сакральність (Осыка Я., 2014, с. 92).

Однак варто зауважити, що подібне трактування екуменізму впливає із неправильного розуміння його мети, котра полягає у відновленні сопричастя у Таїнствах між розділеними на сьогоднішній момент християнськими Церквами. Причиною наявності таких контroversійних поглядів, на думку дослідниці А. В. Радецької (2011), не тільки світських науковців та релігієзнавців, а, зокрема, і в

середовищах деяких православних церков стає, як не парадоксально, об'єднуючий фактор приналежності до християнства та особливості історичного розвитку взаємовідносин християнських конфесій, котрі є учасниками екуменічного руху (с. 3).

Більшість дослідників феномену екуменізму акцентують свою увагу на тому, що дана парадигма зародилася в протестантському колі, однак варто зауважити, що вже на початку ХХ ст. в середовищі російської інтелігенції та православного духовенства виникають екуменічні настрої, хоч правильніше було б їх дефініціювати як прагнення віднайдення єдності. Середовищем, у якому обговорювалася ця проблематика, були Релігійно-філософські зібрання, причина появи яких була зумовлена зростанням уваги громадськості до релігії. Кінцева мета екуменізму, в розумінні представників російської релігійної філософії, полягала у внутрішньому християнському примиренні між православ'ям, що символізувало любов до Христа і свободу, католицизмом як втіленням віри та протестантизмом, що акцентує на ролі розуму, котрі об'єднуються в єдину, соборну, апостольську вселенську Церкву. Таке розуміння екуменізму спирається на прагненні до соборності та баченні в багатьох Церквах Церкви Єдиної і Вселенської (Кравцов І., 2013, с. 349).

Однак небезпекою, що може спіткати екуменічний рух у майбутньому як наслідок його розширення, є трансформація основної мети, задля якої він був зароджений. Увібравши у себе новітні течії та вектори численних міжхристиянських рухів з їхніми індивідуальними інтересами, специфічними програмами, питаннями та світоглядами, існує велика ймовірність відхилення ВРЦ від її головного призначення – становити Раду Церков. Стати натомість близькою за суттю до ООН, міжнародною християнською організацією, котра ставить за основну мету вирішення питань соціальної справедливості, миру в світі та цілісності довколишнього середовища, а проблематика досягнення єдності християн відійде далеко на другий або й третій план. На думку Я. М. Осики (2014), переакцентування магістральної мети екуменізму з відновлення єдності християн на досягнення мирного співіснування

релігій для спільної співпраці у сфері забезпечення прав людини та справедливості у світі є негативним результатом екуменічної діяльності (с. 91).

Саме тому чільне місце в екуменічній парадигмі займає «духовний екуменізм», котрий «означає внутрішнє навернення, перемену серця, освячення власного життя, любов, самопожертву, покір, терпіння, проте й оновлення та перетворення Церкви, й не менш важливо: молитва є серцем екуменічного руху» («У пошуках» 2008, с. 18). Духовний екуменізм на Другому Вселенському соборі представляється в якості невід'ємного елементу та названий «душею всього екуменічного руху (Документи Другого, 2014, с. 135). Він виявляється в узгодженні життя кожного християнина із духом Євангелії, а також у посиленні молитов за єдність у Католицькій Церкві («У пошуках» 2008, с. 105). Однак молитва за з'єднання християн не була чимось новим, адже в ХІХ ст. у багатьох католицьких рухах були створені молитовні групи, харизмою котрих була молитва про єдність Церкви. Наприкінці ХІХ ст. папа Лев ХІІІ стверджував про необхідність молитви про християнську єдність, а папа Бенедикт ХV офіційно підтримав та ввів в практику Католицької Церкви тиждень молитов про єдність християн, що проводився щорічно в січні місяці (Ратникова В., 2012, с. 146). Дана практика триває в Католицькій Церкві і в наш час. Папа Іван Павло ІІ в своїй енцикліці про екуменічне служіння «*Ut unum sint*» стверджує, що молитві відводиться перше місце у спільному шляху католиків із іншими християнами в напрямку єдності (Енцикліка Іоанна. 1995, с.102).

Іншим практичним духовного екуменізму є зосередженість на значенні Святого Писання для всіх християн. Враховуючи те, що в житті протестантських конфесій Святе Письмо займає особливе місце, в «Довіднику із застосування принципів та норм екуменізму» згадано про те, що шанування Святого Письма є фундаментальною основою для будування і відновлення єдності християн, є непохитною навіть за умов повної відсутності сопричастя між церквами та спільнотами. Саме тому здійснюються різні ініціативи задля популяризації читання та вивчення Святого Писання серед мирян

зادля поглиблення їхньої віри (Ратникова В., 2012, с. 147).

У певні історичні періоди католицько-православний діалог характеризувався наявністю дискусій щодо релігійно-доктринальних та церковно-адміністративних питань, есхатологічної проблематики, площин еклезіології та літургії (Шкрібляк М., 2013, с. 63). Саме тому важливим складовим елементом практики «духовного екуменізму» було шанування Діви Марії та святих, що становило схожість між католиками та православними. Зокрема, в Катехизмі Католицької Церкви роль Діви Марії як Матері Церкви не тільки католицької, але всіх християн, є суттєвим підґрунтям для розвитку духовного екуменізму (Кодекс канонического, 2007, с. 241). Зокрема, в католицизмі Богородиця займає особливе місце з-поміж усіх святих, а надання їй культу екуменічного характеру мало на меті сприяти зближенню не тільки із православними, але й із протестантами. Притримуючись вчення та постанов перших Вселенських соборів, Католицька Церква та Східні Церкви мають багато спільного в святкових відправах та моліннях культу Пресвятої Діви. Наявність у літургічних календарях богослужбових елементів та святкових молінь, присвячених Діви Марії, у багатьох лютеранських та старокатолицьких церковних общинах, в англіканській церкві та численних деномінаціях, що виникли після Реформації, становить суттєву основу для започаткування процесу пошуку спільних елементів віри. Саме на зміну масової свідомості спрямований духовний екуменізм, з його системою практичної взаємодії між віруючими мирянами допомагає побачити у представниках інших конфесій не ворогів, які чимось відрізняються, а друзів, котрі мають щось спільне. Проведення спільних молінь сприяють подоланню упереджень та допомагають усвідомити наявність одностайності в інших християнських церквах, допомагає подолати безумовну підозрілість, скептицизм та ворожість (Ратникова В. 2012, с. 146–147).

Після Другого Ватиканського Собору Католицька Церква почала

уважніше ставитися до зв'язку між Церквою та Божественною Літургією, спрямувала свою увагу на «євхаристійну еклезіологію». «Вона зародилась, а якщо точніше – відродилась у ХХ ст. спочатку у православному, а потім і у католицькому богословському середовищі. На католицькому Заході одним з її послідовників був відомий богослов Анрі де Любак. На православному Сході – О. Шмеман, Й. Ме-йєндорф, Н. Афанасьєв, І. Зізіулас та інші» (Андрійовський Р., 2002-2003, с. 25). Суттю євхаристійної еклезіології є трактування Євхаристії як головного критерія в розумінні структурної єдності Церкви та її вираженням. У свою чергу зі сторони Католицької Церкви здійснювалися певні спроби зведення мостів для спільного розуміння Євхаристії із партнерами в екуменічному діалозі. Зокрема, в Лімському документі «Хрещення, Євхаристія та пастирське служіння», що був створений комісією «Віра і церковний устрій» ВРЦ, зазначалося, що відома літургічна різноманітність, поєднана зі спільною євхаристійною вірою визнається як явище, котре сприяє духовному збагаченню (Ратникова В., 2012 с. 149). Саме тому спільнотність не може виключати різноманітність, адже включає в себе множинність та долає розбрат завдяки прагненню до єдності.

Значного прогресу в пошуку можливостей налагодження євхаристійного спілкування з учасниками екуменічного діалогу Католицькій Церкві вдалося досягнути у післясоборний період. Найважливішою проблемою було питання сопричастя в Таїнствах (communication in sacris). Документ Другого Ватиканського собору «Декрет про екуменізм» перестерігає щодо застосування цього засобу для відновлення єдності християн без урахування двох засад, а саме: «свідчення про єдність Церкви і уможливлення участі в засобах благодаті» (Документи Другого, 2014, с. 135). У світлі цих двох основних принципів, допоки не будуть повністю відновлені видимі зв'язки церковної єдності, Католицька Церква не дозволяє звершувати спільну Євхаристію. Однак існують певні обставини та умови, коли католицьким священникам, із відома місцевого єпископа, дозволяється

причащати вірних не католиків (Ратникова В., 2012, с. 149). В Кодексі Канонічного Права Католицької Церкви сказано, що Причастя може бути правосильно уділене вірним Східних Церков, за умови, котрі не знаходяться у повному євхаристійному сопричасті із Католицькою Церквою, а також і вірних інших Церков, що знаходяться в рівних умовах зі вказаними вище Східними Церквами в контексті розуміння таїнств (Кодекс канонического, 2007, с. 345).

Проте, на думку дослідниці В. В. Ратникової (2012), створене таким чином підґрунтя для можливостей проведення спільного євхаристійного служіння призвело у низці країн до так званої «євхаристійної гостинності», що характеризується сприйняттям деякими послідовниками єкуменізму дозволу на спільну участь у Євхаристії католиків і некатоликів за наявності вищезазначених обставин, як фактичного дозволу на сопричастя в Таїнствах. Задля того, щоб уникнути нівелювання католицької ідентичності, Західна Церква змушена була вжити певних заходів. Зокрема, в таких документах, як енцикліка папи Івана Павла II «*Ut unum sint*» та інструкції Конгрегації Таїнств «*Redemptionis Sacramentum*» було застережено католиків від служіння Євхаристії із представниками інших конфесій без нагальної потреби та здійснено демаркацію таких дій як таких, що йдуть в розріз із принципами єкуменізму та становлять небезпеку створення хибного враження про те, що інші церкви поділяють вчення Католицької Церкви в питаннях Євхаристії (с. 149).

Висновки

В ході нашого дослідження було виявлено, що в процесі становлення єкуменічної концепції відігравали роль не тільки історико-суспільні трансформаційні процеси в середині християнства, а й зовнішні чинники, а саме зміна культурно-світоглядних тенденцій суспільства в той чи інший історичний період. Вищезазначені факти свідчать про те, що Католицька Церква після Другого Ватиканського Собору поставила особливий наголос на євхаристійній еклезиології. Розуміння важливості місця та ролі Євхаристії в контексті єкуменізму

призвели до необхідності розробки теологічних основ для зближення християн в розумінні Євхаристії. Приділення особливої уваги католицького єкуменізму до проблематики допущення некатоликів до Таїнств та їхнього спільного звершення із єкуменічними партнерами свідчить про пріоритетність статусу цього питання. Завдяки єкуменічному діалогові було досягнуто значного прогресу в питаннях спільного розуміння магістральних складових елементів християнської віри. Однак все ж розуміння Ватиканом головної цілі єкуменізму полягає не просто у видимому спільному звершенні Євхаристії та сопричасті в Таїнствах, в той час коли розділені Церкви існуватимуть і далі, але у сопричасті Церков у єдиній вірі. Варто зазначити, що єкуменічний рух

в своєму діалогованні щодо релігійно-догматичних питань між представниками різних конфесій носить не тільки релігійний характер, саме тому потрібно виділити два його виміри: релігійний та нерелігійний. Відносини релігійного виміру виявляються у богословському діалозі стосовно питань догматичної та біблійної теології, проблематики спільного проведення богослужбових практик та здійснення місійного служіння. Нерелігійний вимір єкуменічних відносин полягає у врегулюванні питань співпраці між різним конфесіями та їхнього служіння у соціальних сферах та здійснення антимілітаристського впливу на суспільство. Фундаментальним елементом обох вимірів цих відносин є віротерпимість та толерантність в їхньому істинному дефініціюванні. І все ж на практиці обидва виміри цих відносин є різними за складністю у процесі побудови. Якщо задля формування нерелігійних єкуменічних взаємин достатніми є тільки бажання та добра воля суб'єктів, то для релігійного виміру цього замало. Можемо підсумувати, що сприяння єкуменічному діалогу між представниками різних релігій є необхідним не тільки для богословського діалогу в питаннях догматичної та біблійної теології, але і задля досягнення глобального блага в умовах релігійно-суспільних викликів, що постали перед людством у ХХ–ХХІ ст.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Андрийовський Р. Євхаристіна еклезіологія у православному світі ХХ століття. *Alma mater* (Журнал студентів Української Папської Колегії св. Йосафата в Римі). 2002–2003. № 68. С. 25–29.
- Гизбрехт Е. С., Тарабанов Н. А. Современный екуменизм и просвещенческий культ разума. *Вестник Томского государственного университета Философия. Социология. Политология*. 2020. № 55. С. 70–77.
- Горохолінська І. В. Демаркація секулярного / постсекулярного в сучасній релігійності: філософський та богословський дискурс: дис. докт. філос. наук: 09.00.11; 09.00.14. Чернівці, 2019. 510 с.
- Горохолінська І. В. Сучасна європейська релігійність: синергія раціонального та ірраціонального. *Гілея: науковий вісник*. 2019. № 145. С. 35–39.
- Документи Другого Ватиканського Собору (1962–1965): Конституції, декрети, декларації. Коментарі / перекл. з лат. / Український католицький університет. Львів: Свічадо, 2014. 608 с.
- Излученко Т. В. Социально-философский анализ диалогичности религиозного сознания: дис. канд. филос. наук: 09.00.11. Красноярск, 2014. 157 с.
- Кисельов О. С. Феномен екуменизму в сучасному християнстві. Київ: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2009. 133 с.
- Кодекс канонического права. Москва: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2007. 624 с.
- Кравцов И. В. Санкт-Петербургские религиозно-философские собрания (1901–1903): антиклерикализм или екуменизм. *Вестник Русской христианской гуманитарной академии*. 2013. № 3. С. 343–350.
- Осыка Я. М. Христианский екуменизм как проект сакрализации современной культуры. *Наука. Искусство. Культура*. 2014. № 4. С. 83–93.
- Радецкая А. В. Екуменизм и антиекуменизм в современном православии. Автореф. дис. канд. филос. наук. Санкт-Петербург, 2011. 27 с.
- Ратникова В. В. «Духовный екуменизм» как элемент католического екуменизма. *Грамота*. 2012. № 3. С. 146–148.
- Ратникова В. В. Католический екуменизм и проблема совершения общей Евхаристии. *Грамота*. 2012. № 3. С. 148–151.
- Стрелкова Ю. О. Еклезіологія діалектичної теології: христоцентризм, діалектика, історизм. *Гілея: науковий вісник*. 2019. № 141. С. 141–146.
- У пошуках єдності християн. Київ: Дух і літера, 2008. 224 с.
- Чікарькова М. Ю. Еволюція новітньої християнської теології: від модернізму до постмодернізму. *Волинський Благовісник*. 2019. № 7. С. 355–372.
- Шкрібляк М. В. Православно-католицький діалог кінця ХVI – початку ХVII століть: постаті та провідні тенденції. *Релігія та Соціум*. 2013. № 1. С. 55–64.
- Элбакян Е. Светское пространство как условие межрелигиозного диалога. *Релігія та Соціум*. 2011. №1(5). С. 11–17.
- Элбакян Е. Диалог религий в светском пространстве. *Релігійна свобода*. 2011. № 16. С. 151–158.
- Енциклика Йоанна Павла II об екуменічеському служенні *Ut unum sint* («Да будут все едины»). 1995. URL: <http://www.katolik.ru/dokumenty-vatikana/item/3575-entsiklika-ioanna-pavla-ii-ob-ekumenicheskom-sluzhenii-ut-unum-sint-da-budut-vse-edino.html>

REFERENCES

- Andriyovsky, R. (2002–2003) Yevkharystiyna ekleziolohiia u pravoslavnomu sviti XX stolittia [Eucharistic ecclesiology in the Orthodox world of the twentieth century]. *Alma mater* (Journal of students of the Ukrainian Pontifical College of St. Jehoshaphat in Rome), (68), 25–29 [in Ukrainian].
- Gisbrecht, E., & Tarabanov, N. (2020) Sovremennyj jekumenizm i prosveshhencheskij kul't razuma [Modern ecumenism and the educational cult of reason]. *Bulletin of the Tomsk State University Philosophy. Sociology. Political science*, (55), 70–77 [in Russian].
- Gorokholinskaya, I. (2019). Demarkatsiia sekuliarnoho / postsekuliarnoho v suchasni relihiinosti: filosofskiyi ta bohoslovskiyi dyskurs [Demarcation of the secular / postsecular in modern religion: philosophical and theological discourse]. Doctor's thesis. Chernivtsi [in Ukrainian].
- Gorokholinskaya, I. (2019). Suchasna yevropeiska relihiinist: synerhiia ratsionalnoho ta irratsionalnoho [Modern European religiosity: the synergy of rational and irrational]. *Gileya: scientific bulletin*, (145), 35–39 [in Ukrainian].
- Dokumenty Druhogo Vatykanskooho Soboru (1962–1965): Konstytutsii, dekreti, deklaratsii. [Documents of the Second Vatican Council (1962–1965): Constitutions, decrees, declarations]. (2014). Lviv: Svichado [in Ukrainian].
- Izluchenko, T. V. (2014). *Social'no-filosofskij analiz dialogichnosti religioznogo soznaniya* [Socio-philosophical analysis of the dialogic nature of religious consciousness]. Candidate's thesis. Krasnoyarsk [in Russian].
- Kiselyov, O. (2009). Fenomen ekumenizmu v suchasnomu khrystyianstvi [The phenomenon of ecumenism in modern Christianity]. Kyiv: MP Drahomanov National Pedagogical University [in Ukrainian].
- Kodeks kanonicheskogo prava [Code of Canon Law]. (2007). Moskva: Institute of Philosophy, Theology and History of St. Thomas [in Russian].
- Kravtsov, I. (2013). Sankt-Peterburgskie religiozno-filosofskie sobraniya (1901–1903): antiklerikalizm ili jekumenizm

[St. Petersburg religious and philosophical meetings (1901–1903): anti-clericalism or ecumenism]. *Bulletin of the Russian Christian Humanitarian Academy*, (3), 343–350 [in Russian].

Osyka, Ja. M. (2014). Hristianskij jekumenizm kak proekt sakralizacii sovremennoj kul'tury [Christian ecumenism as a project of sacralization of modern culture]. *Science. Art. Culture*, (4), 83–93 [in Russian].

Radetskaya, A. (2011). Jekumenizm i antijekumenizm v sovremennom pravoslavii [Ecumenism and anti-ecumenism in modern Orthodoxy]. Extended abstract of candidate's thesis. St. Petersburg [in Russian].

Ratnikova, V. (2012). «Duhovnyj jekumenizm» kak jelement katolicheskogo jekumenizma ["Spiritual ecumenism" as an element of Catholic ecumenism]. *Gramota*, (3), 146–148 [in Russian].

Ratnikova, V. (2012). Katolicheskij jekumenizm i problema sovershenija obshhej Evharistii [Catholic ecumenism and the problem of the common Eucharist]. *Gramota*, (3), 148–151 [in Russian].

Strelkova, Y. O. (2019). Ekleziologhiiia dialektychnoi teolohii: khrystotsentryzm, dialektyka, istoryzm [Ecclesiology of dialectical theology: Christocentrism, dialectics, historicism]. *Gileya: scientific bulletin*, (141), 141–146 [in Ukrainian].

U poshukakh yednosti khrystyian [In search of Christian unity]. (2008). Kyiv: Spirit and Letter [in Ukrainian].

Chikarkova, M. Yu. (2019). Evoliutsiia novitnoi khrystyianskoi teolohii: vid modernizmu do postmodernizmu [Evolution of modern Christian theology: from modernism to postmodernism]. *Volyn Annunciation*, (7), 355–372 [in Ukrainian].

Skriblyak, M. V. (2013). Pravoslavno-katolytskyi dialoh kintsia XVI – pochatku XVII stolit: postati ta providni tendentsii [Orthodox-Catholic dialogue of the late XVI – early XVII centuries: figures and leading trends]. *Religion and Society*, (1), 55–64 [in Ukrainian].

Elbakyan, E. (2011). Svetskoe prostranstvo kak uslovie mezhreligioznogo dialoga [Secular space as a condition of interreligious dialogue]. *Religion and Society*, 1(5), 11–17 [in Russian].

Elbakyan, E. (2011). Dialog religij v svetskom prostranstve [Dialogue of religions in secular space]. *Religious freedom*, (16), 151–158 [in Russian].

Jenciklika Ioanna Pavla II ob jekumenicheskom sluzhenii Ut unum sint («Da budut vse edino») [Encyclical of John Paul II on the ecumenical ministry Ut unum sint ("Let all be one")]. (1995). URL: <http://www.katolik.ru/dokumenty-vatikana/item/3575-entsiklika-ioanna-pavla-ii-ob-ekumenicheskom-sluzhenii-ut-unum-sint-da-budut-vse-edino.html> [in Russian].

Kvik Andrii

Applicant, <https://orcid.org/0000-0002-0430-1551>, o.ankvik@gmail.com

Стаття надійшла / Article arrived: 05.01.2021

Схвалено до друку / Accepted: 16.02.2021

UDC: 1.2-42.171

DOI: 10.15421/172116

Тетяна Мурга*Національний медичний університет імені О.О. Богомольця*

Свобода й вольність: вплив ідеології польського повстання 1830 року на російську філософію і літературу

Актуальність теми зумовлена розглядом історії поняття свободи в російському, польському та українському тезаурусах наприкінці XVIII – початку XIX сторіччя. Оскільки поняття «свободи» відіграє важливе значення у формуванні національних ідентичностей цих слов'янських народів.

Метою статті було розглянути причини метаморфоз, які відбулися в слововживанні та змінах в конотаціях концепту «свобода». Визначено, що розвиток філософських уявлень про свободу в Росії на початку XIX століття відбувається під впливом двох суперечних тенденцій: нігілістично-детерміністського і релігійно-лібертаріанського. Досліджено, що в радянській офіційній філософії та ідеології концепт «свобода» набуває ритуально-офіційного та раціонально-детерміністського значення («свобода як пізнана необхідність»). Всупереч цьому замість «вольності» з'являється концепт «волі», який набував позитивних конотацій. В той же час, ототожнення «свободи» зі «свавиллям» в останні роки є джерелом російського антиліберального дискурсу.

Концепт «свобода» в російській літературі, офіційних документах та філософських міркуваннях первісно мав два словесних відображення: «вольность» і «свобода». Причому перше з них фактично домінувало до початку XIX сторіччя. Його сенси були пов'язані зі впливами польських політичних принципів та українською православною традицією, яка розповсюджувалася випускниками Києво-Могилянського колегіуму (академії). В той же час, воно поступово витіснялося іншим словом «свобода», особливо під впливом реакції на події та лозунги французької революції.

Ключові слова: свобода, вольність, ідеологія, повстання, мова, концепт, слово, ідентичність

Tetiana Murha*Bogomolets National Medical University*

Freedom and liberty: the influence of the ideology of the polish uprising of 1830 on Russian philosophy and literature

The relevance of the topic is due to the history of the concept of freedom in the Russian, Polish and Ukrainian thesauri in the late eighteenth and early nineteenth centuries. Because the concept of "freedom" is important in shaping the national identities of these Slavic peoples.

The aim of the article was to consider the causes of metamorphoses that occurred in the use of words and changes in the connotations of the concept of "freedom". It is determined that the development of philosophical ideas about freedom in Russia in the early nineteenth century is influenced by two contradictory tendencies: nihilistic-deterministic and religious-libertarian. It is studied that in the Soviet official philosophy and ideology the concept of "freedom" acquires ritual-official and rational-determinist meaning ("freedom as a known necessity"). In contrast, "freedom" is replaced by the concept of "liberty", which has acquired positive connotations. At the same time, the identification of "freedom" with "arbitrariness" in recent years has been a source of Russian anti-liberal discourse.

Conclusions. The concept of "freedom" in literature, official documents and philosophical considerations originally had two verbal reflections "liberty" and "freedom". And the first of them actually dominated until the early nineteenth century. Its meanings were related to the influence of Polish political principles and the Ukrainian Orthodox tradition, which was spread by graduates of the Kyiv-Mohyla Collegium (Academy). At the same time, it was gradually supplanted by another word, "liberty," especially under the influence of the reaction to the events and slogans of the French Revolution.

Keywords: freedom, liberty, ideology, uprising, language, concept, word, identity

Вступ

Філософія завжди потрібна в суспільствах, які змінюються, щоб творити в них новий словник для переопису нових реалій. Старі, навіть «вічні» концепти набувають нових, іноді

незвичних конотацій. В певних суспільствах іноді відбуваються історичні події, які викреслюють старі концепти, підносячи до вершин популярності інші. Словарне відображення цих понять також докорінно змінюється. Розгляд історії поняття свободи

в російському, польському та українському тезаурусах наприкінці XVIII – початку XIX сторіччя відіграє важливе значення у розумінні та формуванні національних ідентичностей цих слов'янських народів. Вирішальною історичною подією в цьому сенсі є Польське повстання 1830–1831 років, яке остаточно розділило не тільки світоглядно-ідейні засади цих ідентичностей, але й історичні долі народів. В нашій статті ми звертаємося до історичних метаморфоз концепту «свобода» насамперед в російському літературному і філософському дискурсах XVIII – початку XIX століття. Цей концепт тоді мав два словесних вираження: власне «свобода» і «вольність (вольность)». Протягом XVIII століття відбувалася своєрідна «конкурентна боротьба» між цими термінами, причому в ній домінувало саме останнє. Проте з середини XIX століття слово «вольность» практично зникає з російського політико-юридичного та літературно-філософського лексикону і набуває лише іронічно-негативного значення як якась фамільярність або фривольність. У своїй статті ми спробуємо розібратися в причинах метаморфоз, які відбулися в слововживанні і відповідних змін у конотаціях концепту «свобода». Згідно з нашою гіпотезою причиною витіснення терміну «вольність» на маргінес російської словесності було використання цього слова в гаслі польських повстанців 1830–1831 років («За нашу і вашу вільність») та відповідної реакції імперської влади і російської громадськості на нього.

Аналіз публікацій дозволяє стверджувати, що проблемі метаморфоз концепту «свобода-вольность» в російському філософському, літературному та правовому дискурсах присвячена низка сучасних наукових досліджень. Серед них фундаментальна праця польсько-австралійської вченої Анни Вержбицької (Wierzbicka, 2006), збірка статей в польському «Аксіологічному Лексіконі» під редакцією Єжи Бартмиńskiego (Leksykon, 2019), статті російських дослідників А. Сэндоу [А.М. Пескова] (Сэндоу [Песков], 2008), А. Б. Каменського (Каменский, 2011), дисертація Лисицина (Лисицын, 1995). В деяких із них висловлюється думка про те, що зміна лексеми «вольность» на лексему «свобода» пов'язана з певними історичними

подіями, зокрема французькою революцією, але про вплив Польського повстання 1830 року мова майже не йде в більшості публікацій (лише є певні натяки у Пескова та Каменського). Крім того нами був залучений широкий шар філософських, історичних та літературних джерел, пов'язаних з аналізом та використанням концепту «свобода». Зрозуміло, в своїй статті ми користувалися історичними та архівними матеріалами, що стосувалися безпосередньо Листопадового повстання та історичних подій, що з ним пов'язані.

Виклад основного матеріалу

Концепт «свобода» є одним із провідних у більшості мовних картин світу європейських народів. Вагоме місце він займає в світоглядах слов'янських народів: польського, українського, російського. В той же час, ми стикаємося з докорінними конотаціями, що мають місце в цих досить пов'язаних історичною долею національних світобаченнях. Особливо це стосується російського тлумачення цього концепту. Ставлення до свободи росіян достатньо амбівалентне: з одного боку, свобода розглядається як важлива цінність, з другого – як джерело зловживань і гріхопадінь. Ця амбівалентність знайшла своє відображення і в протиставленні свободи та волі.

Дихотомія «воля (вільність) і свобода» є досить поширеною в російській гуманітаристиці XX століття. Микола Бердяєв і Георгій Федотов, Микола Лоський і Борис Вишеславцев намагалися розкрити особливості російської свободи і російської волі. Так, Федотов протиставляв російський концепт «волі» концепту «свободи», що має західне походження. «...Ніхто не може заперечувати російськості «волі»... Воля є перш за все можливість жити, або пожити, по своїй волі, не соромлячись ніякими соціальними узами, не тільки ланцюгами ... Свобода особиста немислима без поваги до чужої волі; воля – завжди для себе» (Федотов, 2005, с. 324). Склався своєрідний стереотип стосовно даних термінів: воля / вільність, як правило, трактується як щось споконвічно російське, а свобода – як поняття чужорідне, більшою мірою юридичне, пов'язане з правами людини і, відповідно, має західне походження.

Сучасний російський філолог

А. Г. Лісичин, якому належить дисертаційне дослідження «Аналіз концепту свобода-воля-вільність в російській мові», вважає, що популярність слова «воля» і скептицизм у ставленні до слова «свобода» в російській ментальності полягає в «обмеженості свободи законом і позаконності волі» (Лисицин, 1995, с.).

Насправді ж саме слово «свобода» має східно (південно) слов'янське походження. Саме воно було використано перекладачами Біблії старослов'янською мовою для передачі грецької *ἐλευθερία* (Елефтерія). Наприклад, у Другому Посланні до коринтян виголошується: «Господь же Дух є: а ідъже Дух Господній, ту свобода». (2 Кор 3:17). Етимологія його досить туманна: від «свобъство» – свій, близький, «слобода» – поселення «своїх» до фракко-фрігійського божества *Σαβάζιος* (відповідав давньогрецького Діоніса).

Слово ж «воля» (і похідне «вільність») має скоріше латинське походження. Латиною – «*volō, volūi*» – бажати, хотіти, звідки французьке «*volonté*» англійське «*will*» і мабуть польське «*wolność*». Слово «воля», крім синонімічності слову свобода, має також інші значення: бажання; влада; здатність або можливість здійснити свої бажання, демонструвати свою владу.

У більшості слов'янських мов (за винятком польської і української) греко-латинському концепту «*ἐλευθερία-libertas*» відповідають різні варіанти слова «свобода» (Свабода, слобода, *svoboda*, *sloboda*). Втім, і польська, і українська зберегли слова «*swoboda*» і «свобода», але перше вживається в іншому сенсі, друге ж розглядається як синонім слова «воля». Тим часом подібне двослівному концепту «*libertas-freedom*» існувало і в староруській мові XVII – початку XIX століття. Словами-конкурентами тут були «вольність» і «свобода», причому спочатку пріоритет віддавався першому.

Справа в тому, що російський філософсько-юридичний тезаурус формувався під сильним впливом західно-російської або староукраїнської мови, в якій, починаючи зі Станіслава Оріховського (1513–1566), що писав деякі свої твори «простою (тобто староукраїнською) мовою», переважала саме калька з польського слова «*wolność*» – вільність.

Зазначимо, що проблема свободи волі (і співвіднесення з нею Божественної благодаті та предестинації) стає однією з найважливіших проблем християнської теології XVI – XVII сторіч та такою, що сприяла остаточному розколу католицизму та протестантизму. Лідер Реформації Мартін Лютер, на противагу Еразму Роттердамському, проголошує постулат про «рабство волі», а людська душа розглядається як іграшка в руках доброї та злої духовних сил. Жан Кальвін висуває концепцію Божественної предестинації, яка проголошує абсолютний суверенітет Бога і відсутність свободи волі у людини після гріхопадіння. Католицька Контрреформація відповіла на цей виклик протестанської теології либертаріанізмом Луїса Моліни та компатибілізмом Франциско Суареса. Щоправда згодом в католицизмі з'являється рух янсенізму, який був наближеним в цій проблемі до протестантського предестинаціалізму, але він практично не мав своїх прибічників у Східній Європі.

Православне розуміння проблеми співвіднесення Божественної благодаті та свободи волі вироблялося також саме в цей час. Константинопольський патріарх Кирило Лукаріс, що знаходився під впливом кальвіністських концепцій, та який вважається автором «Сповідання віри», виданого латиною в Женеві 1629 року. Подібнопротестантським постулатам в цьому православному катехізисі стверджувалося, що «все управляється промислом Божим та ... вільна воля є мертвою у невідроджених». Проте це «Сповідання віри» було засуджене на Єрусалимському соборі 1672 року на користь поміркованого вчення про необхідність синергії Божественної благодаті та вільної волі людини у спасінні душі.

Українське розуміння свободи як «вольності» народжується саме в добу Бароко, яку за провідною духовною фігурою Петром Могилою іноді називають могилянським Бароко. Російський мислитель ХХ сторіччя Г. Флоровський вважав вирішальним вплив Могили та його теології на розвиток «західно-руської» (тобто української) культури і ментальності (Флоровський, 1991, с. 49).

«Православне сповідання», написане під керівництвом Могили, носило на

собі відбиток православно-католицького екуменізму, в тому числі і в питанні свіввідношення Божественної благодаті та свободи волі. Ця пам'ятка епохи Бароко на довгі роки визначила духовні підвалини українського православ'я. Принципи свободи, толерантності та теологічного раціоналізму знайшли своє втілення і розвиток у працях і діяльності інших діячів Могілянського Ренесансу. Богослови-інтелектуали цього кола дотримувалися позицій компатибілізму у проблемі співвідношення людської свободи волі та Божественної благодаті в душі творів Августина з їх поміркованою інтерпретацією. Так, у творі «Крест Христа Спасителя и каждого человекa» Петро Могила стверджував: «Добровольных теды слуг и наслѣдовцов потребуе Пан, а не поневольных. Отколь ясне даётся вѣдати, же не з предустановленія Божого воля человекa на доброе албо на злое скланятися мусит (яко калвінскіи дѣти учат), абовѣм, яко Августин мовит: “Предустановленіе Божіе многым ест причиною встанія, а жодному не ест причиною упаданія”» (Могила, с. 281).

З середини XVII століття український вплив на теологію та філософію в Російській державі стає домінуючим. Київський колегіум, який згодом перетворився в Києво-Могілянську академію, практично ціле століття зберігав свою монополію в сфері освіти і гуманітарного знання. Під впливом найбільш видатних умів цієї філософсько-богословської школи: Симеона Полоцького, Стефана Яворського, Теофана Прокоповича, а також їх учнів і сподвижників в основному українського походження, слово «вольність», запозичене з польської юридично-філософської мови (ідеал Речі Посполитої – *Złota Wolność*), стало домінуючим у політичній риториці та поезії XVIII століття.

Однак, механічно перенесений на російський духовний ґрунт концепт «вольність» значно змінив своє смислове значення. Петро Перший («владний самодержець, який винищив останні ознаки дикої вільності своєї батьківщини» за Радищевим), негативно ставився до дворянської (шляхетської), як втім і будь-якої іншої свободи, якось проголосив: «Англинская вольность здесь неуместна, как к стене горох. Надлежит знать народ, как оным управлять» (Петр Великий, 2010, с.

298).

Російська ліберально-масонська опозиція широко використовувала термін «вольность» для ствердження своїх вільнолюбивих сподівань. Олександр Радищев в 1781 – 1783 роках пише оду «Вільність» як відгук на перемогу американської революції, в якій оспівує саме «вольність» як республіканський ідеал.

Нагадаємо, що у XVIII столітті в російській літературі і офіційних документах домінувало слово «вольность» для позначення концепту свободи. Російська імператриця Катерина II, яка наділила російське дворянство «вольністю» і намагалася наслідувати французьких просвітителів, писала: «Государственная вольность в гражданине есть спокойствие духа, происходящее от мнения, что всяк из них собственно наслаждается безопасностью; и чтобы люди имели сию вольность, надлежит быть закону такому, чтоб один гражданин не мог бояться другого, а боялись бы все одних законов» (Екатерина II, 2010, с. 394). Слово «вольность» широко використовувалося в державних документах (наприклад, у «Маніфесті про вольность дворянства» Петра III і «Жалуваної грамоті дворянству» Катерини II), публіцистиці та художній літературі (Н. Новиков, О. Радищев (ода «Вольность») і нарешті молодий О. Пушкін з однойменним твором). Втім, ця знаменита політична ода юного поета в різних рукописних копіях має два заголовки: «Вольность» і «Свобода».

Так, повідомляючи про революцію, що сталася в Парижі, та прийнятту Національним установчими зборами «Декларацію прав людини і громадянина» у вересні 1789 року «Санкт-Петербургские ведомости» цитували цей документ таким чином (наводимо мовою оригіналу): «Всякое общество обязано иметь главным предметом бытия своего соблюдение естественных и забвению не подлежащих прав человека. Права сии суть: Вольность, Собственность, Безопасность и Противуборство угнетению... Вольность состоит в том, чтобы делать все то, что другому вреда не наносит» (Сэндоу, 2009).

Однак, після 1789 популярність терміна «вольность» в урядових і консервативних колах Російської імперії різко падає. Зрозуміло, що термін «вольность» був досить

популярним серед майбутніх декабристів, які в своїх проєктах перетворення імперії вказували на необхідність «вольності» всіх станів, а з огляду на зв'язок деяких декабристських організацій з таємними польськими товариствами, використання ними кальки з польського слова «wolność» є досить показовим.

Як відомо, внаслідок трьох розділів, поразки Наполеона (який відродив польську державність в обмеженому вигляді) Польща остаточно втратила свою незалежність, хоча й формально залишалася з 1815 по 1830 Польським Королівством під загальним скіпетром Російської імперії. Ідеологія повернення свободи формується в ложах «національного масонства», з якого виросло Towarzystwo Patriotyczne: його метою було відновлення незалежної Польщі в її колишніх межах «od morza do morza» та повернення шляхетських «вольностей».

В 1817 році центром польської опозиції стає Віленський університет, в якому формуються гуртки філолатів («любовознавців») і філаретів («добролюбів»). В першому з них з 1818 року активну участь брав майбутній поет-пророк нової Польщі Адам Міцкевич. Саме у Віленському університеті формується младопольська ліберальна ідеологія, яка базувалася на ідеях шляхетської вольності (wolność) та гміновладства (демократії). Головним провідником цих ідей був засновник польської романтичної історіографії професор Віленського університету Йоахім Лелевель. Його лекції з історії Польщі збирали сотні слухачів, його ідеї відродження польського національного духу набували все більшої популярності в молодіжному середовищі. Треба зазначити, що погляди Лелевеля щодо шляхетської вольності (wolność) певним чином суперечили ностальгії за *Złota Wolność*, яка переважала у нащадків польських магнатських династій наприкінці XVIII століття.

Розуміння «вольності» у дворянських революціонерів Росії («декабристів») та майбутніх польських повстанців також вельми відрізнялося. Як писав один із теоретиків польського романтизму, активний учасник Листопадового повстання та його літописець Маурицій Мохнацький, «росіяни вважали основним питанням питання про

владу, а поляки – незалежність, території і повернення «вольності старожитностей» (Мохнацький, 1956, с. 59).

29 листопада 1830 року у Варшаві вибухнуло повстання та було оголошено про вихід Польщі з-під влади Російської імперії. Приводом до виступу були чутки про те, що російський цар Микола I має намір відправити польське військо в католицьку Бельгію на придушення повстання за вихід з Об'єднаного королівства Нідерланди. Спочатку повстання мало форму звичайного військового заколоту на чолі з поручиком Варшавської школи підхорунжих Петром Висоцьким. Аленавідміну від петербурзького виступу декабристів, військові отримали величезну підтримку від місцевих мешканців і викликали революційний ентузіазм серед поляків не тільки Царства Польського, але й майже на всій території колишньої Речі Посполитої в кордонах до 1772 року. Особливою підтримкою воно користувалося у представників дрібної шляхти та патріотично налаштованої польської інтелігенції. Втім, все польське суспільство: від міських низів Варшави до представників старовинних магнатських родів (наприклад, князь Адам Чорторийський), з першими, навіть неочікуваними, перемогами повстанців надихалося ідеями набуття wolność від ненависного російського царату. Слово «wolność» стає символом повстання, єдності народу і висловом польського національного духу.

Листопадове повстання супроводжувалося бурхливими психологічними емоціями його натхненників, організаторів та учасників. Більшість емоцій були пов'язані з намаганнями відновити свою станово-лицарську гідність, яка пов'язувалася зі шляхетними вольностями, на які спокусився царський уряд. Багато шляхтичів «стрімголов кинулися» у вир Листопадового повстання в боротьбі за «вольності старожитні». В той же час, сучасний польський філософ Анджей Валіцький зауважує, що ця «wolność» мала характер не особистісної свободи, а була колективістською, публічною свободою, що втілювалася у колективній суверенності шляхти. Зокрема, він пише: «Особлива риса шляхетської польської демократії *liberum veto* (що часто інтерпретується як гіперболізований прояв польського

індивідуалізму), насправді виявляла дух архаїчного колективізму шляхти, бо лише одностайно можна дійти згоди та прийняти рішення, тож у випадку розбіжності думок меншість мала визнавати свою помилку й прийняти позицію більшості» (Walicki, 1991, s. 74).

У вересні 1831 року повстання поляків, що тривало майже рік, було жорстоко придушене Миколою I. Однак польські події 1830–1831 років стали тим рубіконом, який остаточно розділив російський і польський народи; вони вплинули й на становлення новітньої української ідентичності (можна згадати те враження, яке отримав від них молодий Шевченко).

Хоча у листопадових повстанців залишалися надії на новий сплеск загальноросійського революційного руху навіть після придушення повстання декабристів. З цим пов'язана проведена в Варшаві панахида за страченими лідерами повстання на Сенатській площі 25 січня 1831 року, під час якої вперше прозвучало гасло повстання одночасно польською і російською мовами: «*Za naszą i waszą wolność*» («За нашу и вашу вольность») або в повному вигляді – «*В ім'я Бога, за нашу і вашу вольність*» (*W imię Boga za Naszą i Waszą Wolność*).

Автором девізу був один із лідерів повстання, вже згаданий віленський історик і депутат Сейму Царства Польського Й. Лелевель. Лелевель був ідейним натхненником Листопадового повстання, і деякі польські історики називають події кінця 1830–1831 років «Революцією Лелевеля». Втім, його роль в перебігу подій повстання не стала вирішальною. Його заслугою було насамперед ідеологічне забезпечення дій повстанців. Гасло «*Za naszą i waszą wolność*», яке, як стверджував Лелевель, він відшукав у архівах XV століття, хоча й було його особистим винаходом, пережило повстання й стало закликком до сусідніх народів підтримати польські змагання за свободу. Воно було також спробою реанімувати «декабристські» настрої в російському освіченому суспільстві, зокрема в офіцерському середовищі. Варшавські повстанці вважали, що вони спроможні «розбудити» всю Російську імперію від вікової рабської сплячки.

Саме це дратувало не тільки російські офіційні урядові кола, а й російських лібералів-імперців, які бачили в польському повстанні лише інтриги польської шляхти, яка прагне повернути землі колишньої Речі Посполитої і свої «вольності». Особливо яскраво це проявилось в позиції одного з творців нової російської ідентичності, «сонця російської поезії» А. С. Пушкіна, який перетворився зі «співака свободи» в апологета імперії і великодержавності. Його скандальний вірш «Наклепникам Росії», опублікований в брошурі «На взяття Варшави», в яку були включені також «Бородінська річниця» та патріотичний вірш Василя Жуковського «Стара пісня на новий лад», викликало неоднозначну реакцію в російському суспільстві. Досить велика частина, в тому числі і колишні декабристи, підтримала дії уряду з придушення повстання і захоплено прийняли проімперську поезію Пушкіна. Хоча в звіті за 1831 рік шеф жандармів імперії Бенкендорф був змушений визнати: «Дух заколоту, що поширився в Царстві Польському і в приєднаних від Польщі губерніях, мав взагалі шкідливий вплив і на стан умів всередині держави» (Федосов, 1957, с. 236).

Слово «вольность», що з'явилося на прапорах варшавських повстанців, із 1931 року перестає використовуватися в офіційних документах, в позитивному ключі його перестає вживати патріотично-великодержавна частина суспільства.

Як відомо, повстання 1830 року вітали Олександр Герцен і Микола Огарьов. Позитивно до нього поставився і майбутній ідеолог анархізму Михайло Бакунін. Вони бачили в придушенні повстання «перший чорний гріх Росії», закликаючи своїх співвітчизників: «З'єднається з поляками в загальній боротьбі «за нашу і їх вольність», і гріх Росії спокутується» (Герцен, 1957, с. 87). Але полонофілами, які поділяли з поляками ідеали «вольності» в 1830–1831 роках, були одиниці. Слово «вольность» виключалося імперською цензурою зі словообігу і замінювалося більш нейтральним «свобода».

Російська «свобода» і польська «*wolność*» розійшлися остаточно з появою в еміграції польського месіанізму. Духовний лідер «Великої еміграції» Адам Міцкевич під впливом містично налаштованого

Анджея Тов'янського створює концепцію особливої ролі Польщі в історичному процесі досягнення вищої свободи. В «Книзі польського народу і польського пілігримства» (1832), яка стала біблією польського націоналістичного романтизму, Міцкевич з пафосом проголошує: «I rzekła nakoniec Polska: ktokolwiek przyjdzie do mnie będzie wolny i równy, gdyż ja jestem Wolność (I мовила Польща наостанку: хто б не прийшов до мене, буде вольний і рівний, бо я – сама Вольність)» (Mickiewicz, 2014). Поет-пророк оголошує про «богообраність» польського народу. В поразці Листопадового повстання він вбачає особливу мученицьку роль «народу-Месії», який на власному прикладі святості, мучеництва і воскресіння повинен привести всі європейські народи до справжньої Свободи.

«Книга польського народу і польського пілігримства» стала зразком для подібних маніфестів, зокрема для «Книги буття українського народу», написаного одним із лідерів Кирило-Мефодієвського братства Миколою Костомаровим. Певним чином її можна вважати маніфестацією нової польської ідентичності, як і твори М. Костомарова та поезію Тараса Шевченка маніфестацією нової української ідентичності, яка формується починаючи з 40-х років XIX сторіччя під безпосереднім впливом Листопадового повстання й наступної за ним «весни народів» 1848 року.

Саме придушення польського повстання 1830 – 1831 років стало подією, яка визначила початок формування російської модерної ідентичності, що ототожнює себе з державою, імперією, яка іноді дарує свободи, а не спирається на «вольності» громадян. У 1833 році новопризначений міністр Сергій Уваров подає Миколі I службову записку «Про деякі загальні засади, які можуть служити керівництвом при управлінні Міністерством Народної Освіти», в якій вперше прозвучала формула «Православ'я, Самодержавство, Народність». Вона стане на довгі роки формулою російської ідентичності, лише видозмінюючи свої пріоритети. Місця для «вольності» в цій системі ідентифікаційних координат не залишається, а численні «свободи», що надає держава, надаються народу як чергова омана, що дає можливості для збагачення і посилення влади черговими правителями.

З середини XIX сторіччя слово «вольность» зникає і з російської літератури, і з російської філософії. Класики російської літератури Іван Тургенєв, Лев Толстой та Федір Достоевський використовують лише слово «свобода» у відповідних соціально-культурних дискурсах. Слово «вольность» зникає і з літературної критики, яка в той час багато в чому визначала суспільну думку і формувала основи «ліберально-демократичної» версії російської великодержавної ідентичності. Ключовою фігурою тут був харизматичний літературний критик Віссаріон Белінський, який по суті визначав відповідність тих чи інших митців духу російського «міросозерцання» («Пушкін як сонце російської поезії»). В його статтях з'являється зневажливо-в'їдливій тон щодо «вольності» всупереч громадянській свободі, яка пов'язана зі служінням централізованій, сильній державі. Белінський був шокуюче нещадним щодо Новгородської республіки, яка була чи не єдиним прикладом «російської вольності»: «От создания мира не было более бестолковой и карикатурной республики... Это была не республика, а «вольница», в ней не было свободы гражданской, а была дерзкая вольность холопей, как-то отделившихся от своих господ, — и порабощение Новгорода Иоанном Грозным было делом, которое оправдывается не только политикою, но и нравственностью» (Белинский, 1954, с. 350). Не менш шокуючими були погляди «неістового Віссріона щодо української ідентичності, що базувалася на міфології «козацьких вольностей». Згідно думці одного сучасного російського дослідника М. Кітова щодо Тараса Шевченка, він висловив «мерзенні думки, в яких він виправдовує царя за заслання поета в солдати...», а його розмірковування стосовно України, що просякнуті відвертим імперським духом» (Кітов, 2008, с. 205).

Після смерті Миколи Першого та поразки у Кримській війні серед молоді в Росії все більшого поширення набувають нігілістичні настрої. Тургенєв в романі «Батьки і діти» відображає їх в образі лікаря Базарова. Нігілізм мав і суспільно-політичне втілення в радикальному русі революціонерів-народників, які згодом вдалися до терористичної діяльності. Для нігілістського руху притаманна революційно-радикальна

риторика, яка, втім, була різко нетерпимою до будь-якої іншої думки. Більш того, проголошуючи заклики до політичної свободи, радикальна революційна інтелігенція все більше схиляється до різних форм психологічного, фізіологічного та економічного детермінізму, які заперечують свободу волі людини. Найбільш яскраво це відбилося у творчості «володаря думок» молодого покоління Миколи Чернишевського, примітивні вульгарно-матеріалістичні погляди якого склалися під впливом засновника рефлексології Івана Сеченова.

В своїй знаменитій роботі «Рефлекси головного мозку» Сеченов, проголошуючи фізіологічний матеріалізм основою наукової психології, закликав відкинути «шкідливі побрехеньки (побасенки) про свободу волі». Ці твердження вченого були визнані цензурою як матеріалістичні та такі, що суперечать християнським та юридичним канонам, оскільки заперечують моральну та кримінальну відповідальність особи за її вчинки.

Але тодішня передова, «демократична» громадськість Росії з ентузіазмом сприйняла ці ідеї вульгарного матеріалізму, намагаючись довести, що вчення про не-свободу людської волі ніяк не заперечує ні розуму, ні совісті людини, ні оцінки нею своїх дій. Особливо подібні ідеї відстоював духовний лідер тодішніх російських радикалів Микола Чернишевський. Ще в своїй статті «Антропологічний принцип у філософії» він, вважаючи, що спирається на «незаперечні» досягнення новітньої науки, безапеляційно стверджує: «Те явище, яке ми називаємо волею, є ланкою в ряду явищ і фактів, з'єднаних причинним зв'язком» (Чернишевський, 1987, с. 212). Чернишевський відкидав можливість наявності свободи волі, яка поступається невблаганній логіці наукового детермінізму. Його етика «розумного егоїзму» була спрощеною та догматизованою версією англійського утилітаризму.

І знову, як і у XVII сторіччі, в середині XIX сторіччя український вплив на напрямок розвитку російської філософії стає майже вирішальним: на захист свободи волі в своїх лекціях в Московському університеті виступив виходець з Київської Духовної

академії, уродженець Полтавської губернії Памфіл Юркевич.

На думку П. Юркевича, який свідомо протиставляє свої погляди Чернишевському, головною характеристикою людини є здатність до моральної свободи. Моральна свобода дає людині можливість діяти не лише на догоду своїм природним потягам чи відповідно до певних обставин, а вчиняти наперекір їм, дотримуючись моральних приписів.

Але, нагадаємо, що діяльність філософа проходила в непростих умовах поширення нігілістичних тенденцій в студентських і інтелектуальних колах Росії 50-70-тих років XIX ст. Більша частина тогочасного студентства перебувала під потужним впливом «передової» російської інтелігенції та не сприймала й засуджувала погляди П. Юркевича, якого вважала «київським ретроградом» та обскурантом.

Втім, незважаючи на глузування тодішньої «освіченої публіки», професору Московського університету судилося відіграти величезну роль у становленні російської релігійної філософії так званого «Срібного віку». Його безпосередній учень, нащадок Григорія Сковороди Володимир Соловйов у своїй праці «Про філософські праці П. Д. Юркевича» зазначав, що його погляди суттєво вплинули на формування його власної доктрини. Вплив Юркевича є відчутним і у вченнях Миколи Бердяєва, Миколи Лоського, Семена Франка та багатьох інших російських філософів.

За Соловйовим свобода є основою людського існування. Свободу він розглядає як процесуальну за своєю суттю. В неорганічному світі її не існує. В людському суспільстві вона також формується не одразу. Ми народжуємося лише з можливістю свободи. Її конституювання відбувається поступово і пов'язано з ускладненням структури буття, його здатності до самосвідомості. Соловйов виділяє три ступені (рівні) цього поступального руху або, як він вважає, формування волі: 1) тваринне інстинктивне бажання; 2) бажання, в якому вже позначається психічна детермінація; 3) воля у власному, строгому сенсі слова, що реалізується через акт рішення, властивий лише тим істотам, які мають здатність до абстрактного мислення,

розум. Таким чином, погляди Соловйова на природу свободи людини, заперечуючи «жорсткий детермінізм» гольбахівсько-нігілістичного гатунку, ще не виходить за межі поміркованого компатибілізму, який має чітке релігійне забарвлення

На відміну від нього два інших представники російської релігійної філософії Микола Бердяєв та Лев Шестов в сучасній термінології були б визначені як метафізичні лібертаріанці. У книзі «Філософія свободи» (1911) Н. Бердяєв спробував обґрунтувати первинність свободи, базуючись на категорії «Ungrund», як ніщо співвічне Богові. Ще більш радикальне вчення про свободу розробляє Лев Шестов. Він звинувачує Бердяєва у звичайному ідеалізмі, протиставляючи розумній необхідності сліпу віру в абсолютну свободу Творця, який вимагає від людини неможливого. Свої версії релігійного лібертаріанства стосовно свободи волі розробили й такі видатні російські філософи як Семен Франк та Микола Лоський.

Причому поняття «свободи» розглядається ними як власне «свобода» і «воля», про що йшла мова на початку нашої статті. Російська релігійна філософія, яка починає свій розвиток з Володимира Соловйова, присвятила достатньо уваги розгляду й дихотомії «свобода-воля».

Особливо цікавими є в цьому плані міркування Бориса Вишеславцева, який намагався вирішити її в контексті протиставлення «свободи від» та «свободи для». Російський філософ-емігрант міркував про волю як «свавілля», нижчий рівень свободи, свобода ж як умова творчості за покликанням є вищим виявом людської свободи. Але ці філософські роздуми залишилися поза межами офіційної радянської філософії (тим більше, що Вишеславцев за співробітництво з Власовим в роки Другої світової війни вважався воєнним злочинцем) і на російську радянську ментальність свого впливу не мали.

Поняття «свобода» в більшовицькій Росії спочатку асоціюється з анархістським розгулом та девіантною поведінкою представників «передового» класу, а згодом втрачаючи харизматичність стає одним із ключових концептів «парадної» радянської ідеології («Союз нерушимый республик свободных»).

Польсько-австралійська вчена Анна Вержбицька вважає, що в російській мові другої половини ХХ сторіччя слово «свобода» набуло остаточно офіційно-казенного мовного штампу, а значення слова «воля» поступово звелось до одного – до життя поза в'язницею, поза виправним табором. Вона пише: «Той факт, що російська мова ХХ ст. виробила окремих концепт "волі" як життя поза тюремно-табірною системою, відображає усвідомлене або неусвідомлене сприйняття російським народом життя в тіні гігантського архіпелагу ГУЛАГ» (Wierzbicka, 2006, s.198). Показово, що Вержбицька, порівнюючи російські слова «свобода» і «воля» з англійськими «liberty» та «freedom» і польськими словами «wolność» та «swoboda», вказує на їх індивідуалістичний сенс (незважаючи на офіційно-загальний контекст свободи), в той час як «liberty» та «wolność» пов'язані з суспільно-політичною діяльністю. Втім, у сучасному російському антиліберальному дискурсі все більше поширюється негативістське відношення до самого концепту «свобода». Втім ці тенденції потребують більш ретельного, самостійного аналізу, що лежить за межами завдань нашої статті.

Висновки

Наше дослідження дозволяє стверджувати, що концепт «свобода» в російській літературі, офіційних документах та філософських міркуваннях первісно мав два словесних відображення: «вольность» і «свобода». Причому перше з них фактично домінувало до початку ХІХ сторіччя. Його сенси були пов'язані зі впливами польських політичних принципів та українською православною традицією, яка розповсюджувалася випускниками Києво-Могилянського колегіуму (академії). Ця традиція, всупереч протестанському вченню про «рабство волі», створює православне синергетичне вчення про співвідношення Божественної благодаті та свободи волі. В той же час, слово «вольность» в російському дискурсі поступово витіснялося іншим словом – «свобода», особливо під впливом реакції на події та лозунги французької революції. Але остаточно виключення з соціально-політичного та філософського лексикону відбувається після Листопадового

варшавського повстання 1830 року, яке висунуло гасло «За нашу і вашу вольность (Za naszą i waszą wolność)». Російська ідентичність формується на підставі протиставлення польській «вольності» та набуває рис «позитивної» свободи з наявністю схильності до свавілля та владної деспотії. Як своєрідна контраверсія, яка в той же час компенсує і доповнює цю «позитивну» свободу, існує «негативна» воля, яка втім набуває асоціального, індивідуалістичного, а іноді й руйнівного характеру. Подальший розвиток філософських уявлень про свободу в Росії відбувається під впливом двох суперечних тенденцій: нігілістично-детерміністського і релігійно-лібертаріанського. Польська «wolność» перетворюється з «позитивної»

свободи як певного шляхетного привілея в «негативну» свободу як ідеал досягнення національної незалежності. Подібні ж метаморфози спіткають і український концепт «свобода-воля», який з домагань козацьких «вольностей» переростає у вимоги досягнення національних прав та самостійності. В радянській офіційній філософії та ідеології «позитивний» концепт «свобода» набуває ритуально-офіційного та раціонально-детерміністського значення («свобода як пізнана необхідність»). Всупереч цьому замість «вольності» з'являється концепт «воля», який є російським аналогом «негативної» свободи. В той же час, ототожнення «свободи» зі «свавіллям» в останні роки є джерелом сучасного російського антиліберального дискурсу.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Wierzbicka A. Semantyka : jednostki elementarne i uniwersalne. Lublin : Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2006. 536 s
- Bartmiński Jerzy Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów. Wolność. Maciej Abramowicz (red.). T. 4. Wolność. Lublin : Wydawn. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2019. 620 s.
- Каменский А. Б. К вопросу об эволюции смысла концептов «свобода» и «вольность» в русском политическом дискурсе XVIII в. Труды по русистике. 2011. Вып. 3. С. 115–131. Москва : РАН. ИНИОН. Центр русистических исследований.
- Сэндоу А. [Песков А. М.]. Свобода и воля. URL: <http://polit.ru/article/2009/01/30/svoboda/>
- Лисицын А. Г. Анализ концепта свобода-воля-вольность в русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Москва: МГПУ, 1995. 17 с.
- Федотов Г. П. Россия и свобода. Судьба и грехи России: избранные статьи. Москва: ДАРЪ, 2005. 492 с.
- Флоровский Г. Пути русского богословия. Третье издание. С предисл. прот. И. Мейендорфа с указанием имен. Киев: «Путь к истине», 1991. 600 с.
- Могила П. «Крестъ Христа Спасителя и каждого человѣка», проповедь, произнесенная 4 марта 1632 г. *Архив Юго-Западной России*. 1914. Ч. 1, Т. VIII, Вып. 1. С. 386-421.
- Петр Великий: Избранное. Москва: РОССПЭН, 2010. 488 с.
- Екатерина II: Избранное. Москва: РОССПЭН, 2010. 952 с.
- Мохнацкий М. Восстание польской нации в 1830–1831 гг. Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей. *Издание в трех томах*. Москва: Государ. издат. политич. литер-ры, 1956. Т. 2. С. 59.
- Walicki Andrzej. Trzy patriotyzmy. Trzy tradycje polskiego patriotyzmu i ich znaczenie współczesne, Warszawa: Res Publica, 1991. 157 s.
- Федосов И. А. Революционные кружки в России конца 20-х – начала 30-х годов XIX в. Исторические записки. 1957. № 59. С. 234–248.
- Герцен А. И. Поляки прощают нас! *Собрание сочинений: в 30 т.* Т. 12, Москва: Изд-во АН СССР, 1957. С. 86–89.
- Mickiewicz Adam. Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego. Warszawa: Fundacja Nowoczesna Polska. Retrieved from <https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/ksiegi-narodu-polskiego-i-pielgrzymstwa-polskiego.html>
- Кітов М. Г. Руська національна філософія періоду розбудови Великої Русі. *Руська національна філософія в контексті української історії та культури: Монографія*. Київ: ПАРАПАН, 2008. С. 182–268.
- Белинский В. Г. Россия до Петра Великого. *Полное собрание сочинений: В 13 т.* Т. 5. Статьи и рецензии. 1841–1844. Москва: Изд-во АН СССР, 1954. С. 345–364.
- Чернышевский Н. Г. Антропологический принцип в философии. *Сочинения: В двух томах*. Москва: Мысль, 1987. С.146–229.

REFERENCES

- Wierzbicka, A. (2006). Semantyka : jednostki elementarne i uniwersalne [Semantics: elementary and universal units]. Lublin : Wydaw Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej
- Bartmiński, Jerzy (2019). Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów. Wolność. Maciej Abramowicz (Ed.). (Vol. 4). Lublin : Wydaw Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Kamenskij, A. B. (2011). K voprosu ob jevolucii smysla konceptov «svoboda» i «vol'nost'» v russkom politicheskom diskurse XVIII v. [On the evolution of the meaning of the concepts "freedom" and "liberty" in the Russian political discourse of the 18th century]. *Trudy po rossievedeniju. (Vol. 3)*. 115–131. Moskva: RAN. INION. Centr rossievedenija [in Russian].
- Sjendou, A. [A.M. Peskov] (2009). Svoboda i volja [Freedom and will]. URL : <http://polit.ru/article/2009/01/30/svoboda/> [in Russian]
- Lisicyn, A. G. (1995). Analiz koncepta svoboda-volja-vol'nost' v russkom jazyke [Analysis of the concept of freedom-will-liberty in the Russian language]. Extended abstract of candidate`s thesis. Moskva : MGPU [in Russian].
- Fedotov, G. P. (2005). Rossija i svoboda. Sud'ba i grehi Rossii: izbrannye stat'i [Russia and freedom. The fate and sins of Russia: selected articles]. Moskva : DAR [in Russian].
- Florovskij, G. (1991). Puti russkogo bogoslovija. Tret'e izdanie [Ways of Russian theology. Third edition]. Kiev : "Put' k istine" [in Russian].
- Mogila P. (1914). «Krest Hrista Spasitelja i kozhdogo chelov'ka» ["The Cross of Christ the Savior and the Man of God"], propoved', proiznesennaja 4 marta 1632 g. – a sermon delivered on March 4, 1632. *Arhiv Jugo-Zapadnoj Rossii. Ch.1, VIII (1)*, 386–421. Kiev [in Russian].
- Petr Velikij: Izbrannoe [Peter the Great: Favorites]. (2010). Moskva : ROSSPJeN [in Russian].
- Ekaterina II: Izbrannoe [Catherine II: Favorites]. (2010). Moskva : ROSSPJeN [in Russian].
- Mohnackij, M. (1956). Vosstanie pol'skoj nacii v 1830–1831 gg. Izbrannye proizvedenija progressivnyh pol's'kih myslitelej. Izdanie v treh tomah. Vol. 2, P. 59. Moskva : Gosudar. izdat. politich. liter-ry [in Russian].
- Walicki, Andrzej (1991). Trzy patriotyzmy. Trzy tradycje polskiego patriotyzmu i ich znaczenie wspolczesne [Three patriotisms. Three Traditions of Polish Patriotism and Their Contemporary Significance]. Warszawa : Res Publica.
- Fedosov, I. A. (1957). Revoljucionnyje kruzhy v Rossii konca 20-h – nachala 30-h godov XIX v. [Revolutionary circles in Russia in the late 20s – early 30s of the XIX century]. *Istoricheskie zapiski, (59)*, 234–248 [in Russian].
- Gercen, A. I. (1957). Poljaki proshhajut nas! Sobranie sochinenij: v 30 t. [Poles forgive us! Collected works: in 30 volumes]. Vol. 12. (pp. 86–890. Moskva : Izd-vo AN SSSR [in Russian].
- Mickiewicz, Adam. Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego [Books of the Polish nation and Polish pilgrimage]. Warszawa : Fundacja Nowoczesna Polska. Retrieved from <https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/ksiegi-narodu-polskiego-i-pielgrzymstwa-polskiego.html>
- Kitov, M. G. (2008). Rus'ka nacional'na filosofija periodu rozbudovi Velikoi Rusi. Rus'ka nacional'na filosofija v konteksti ukrains'koi istorii ta kul'turi [Russian national philosophy of the period of development of Great Russia. Russian national philosophy in the context of Ukrainian history and culture]. (pp. 182–268). Kyiv : PARAPAN [in Ukrainian].
- Belinskij, V. G. (1954). Rossija do Petra Velikogo. Polnoe sobranie sochinenij: V 13 t. [Russia before Peter the Great. Complete works: In 13 volumes]. Vol. 5. Stat'i i recenzii 1841–1844 – Articles and reviews 1841–1844. Moskva : Izd-vo AN SSSR [in Russian].
- Chernyshevskij, N. G. (1987). Antropologicheskij princip v filosofii. Sochinenija: V dvuh tomah [Anthropological principle in philosophy. Works: In two volumes]. (pp. 146–229). Moskva : Mysl' [in Russian].

Murha Tetiana

Lecturer, <https://orcid.org/0000-0003-3271-3446>, Tanya.kotsybnak@gmail.com

Стаття надійшла / Article arrived: 24.12.2020

Схвалено до друку / Accepted: 20.01.2021

Дана стаття створена в рамках реалізації проекту «Стратегічні комунікації як інструмент реалізації національних інтересів: український та закордонний досвід» за кошти Державного бюджету (Наказ МОН від 4.12.2020).

Iva Pavlenko

Zaporizhzhia National University

The Genesis of Socio-Philosophical Understanding of the Peace and War Relationship in the Social World Development

The article is devoted to research the genesis of the relationship between peace and war in the development of the social world was determined. It was found that the social world in concrete historical manifestations was considered by philosophers through the functioning of state-building processes of government and self-organization, and the absolutization of one of them led to war, and harmonization – to peace. The stages of formation of the problem were traced and the traditions of understanding the social world were determined. The first stage was characterized by the study of the world as a cosmic phenomenon – in the natural philosophical, mythological and cosmogonic traditions – and social – in the socio-organic, polis, paternalistic-subject traditions. The second stage – the dominance of the theocentric position – was characterized by the distinction between Heaven and Earth. The third stage – modernism – was marked by the dominance of the objectified world in connection with the invention of printing, the development of the institute of education, institutionalization of science. The fourth – stage of industrial institutionalization and world institutions, which was characterized by the consideration of peace and war as a world phenomenon, marked by ideological, idealistic, materialistic, managerial, psychological and peacekeeping traditions. In the fifth – the stage of information and virtual worlds formation, which took place in the integrity of the relationship “society – technology”, it was highlighted the system-holistic tradition. The sixth is the modern stage of the synergetic world, defined by the phenomena of hybrid and network war and peace and connected with the hybrid, network and synergetic traditions. Here the problem of the world as a whole in the dynamic uncertainty and technological aspect of the subjects’ activity is actualized.

Keywords: *social life, peace, war, life actor, social world, genesis*

Iva Pavlenko

Zaporizhzhia National University

Гене́за соціально-філософського розуміння відносин миру та війни у розвитку соціального світу

Стаття присвячена дослідженню генезису взаємозв'язку миру та війни у розвитку соціального світу. Було встановлено, що соціальний світ у конкретних історичних проявах розглядався філософами через функціонування державотворчих процесів управління та самоорганізації, і абсолютизація одного з них призвела до війни, а гармонізація – до миру. Простежено етапи формування проблеми та визначено традиції розуміння соціального світу. Перший етап характеризувався дослідженням світу як космічного явища – у натурфілософських, міфологічних та космогонічних традиціях – та соціального – у соціально-органічних, полісних, патерналістсько-предметних традиціях. Другий етап – домінування теоцентричної позиції – характеризувався різницею між Небом і Землею. Третій етап – модернізм – ознаменувався пануванням об'єктивованого світу у зв'язку з винаходом друкарської машини, розвитком інституту освіти, інституціоналізацією науки. Четвертий – етап промислової інституціоналізації та світових інституцій, який характеризувався розглядом миру та війни як світового явища, що відзначався ідеологічними, ідеалістичними, матеріалістичними, управлінськими, психологічними та миротворчими традиціями. П'ятий етап – етап домінування інформації та створення віртуальних світів, що проходив у цілісності відносин «суспільство – технологія», в якій виділено системно-цілісну традицію. Шостий – сучасний етап синергетичного світу – визначається явищами гібридної та мережевої війни та миру, які пов'язані з гібридними, мережевими та синергетичними традиціями. Тут актуалізується проблема світу в цілому в динамічній невизначеності та технологічному аспекті діяльності суб'єктів.

Ключові слова: *соціальне життя, мир, війна, суб'єкт життя, соціальний світ, гене́за*

Research topicality

To study the peace and war relationship in the social world development, it is necessary to determine the genesis of understanding this phenomenon, its essence in specific historical manifestations. Therefore, to explain the semantic space of the topic, we traced the stages of the issue formation, clarified the historical and philosophical understanding of the main aspects of this issue. The two main problems in the study of the topic are, firstly, the peace and war relationship in the world's development and, secondly, the consideration of the social world. In modern philosophy, the concept of "social world" is considered conventionally, in cases where it is necessary to determine the existence of social relations between people, the absence of war, peace, social environment. It reproduces only the absolutization of war or peace in the social world understanding, but it is necessary to explore the relationship of opposite processes in the phenomenon development.

The state of scientific development.

A comprehensive approach to the war and peace study is presented in the works of C. Clausewitz, in particular in his conceptualization of integral war notion; E. Wide, R. Cowin, L. White studied the features of military and peacemaking activity; H. Tierney explicated the world's development in opposite processes of chaos and order; V. Sagatovsky studied the world as an integral system; A. Pershitsu, Y. Semenov, V. Schnirelman analyzed the functions of war; I. Panarin studied the complex nature of information warfare, etc.

The research purpose is to analyze the genesis of socio-philosophical understanding of the relationship between peace and war in the social world development.

Main material

At the first stage of the study, we note that the social world understanding and the peace and war relationship, was not the subject of independent analysis in the ancient world. They were considered in the context of a more general problem – the search for an ideal model of the state that guarantees harmony and order on the earth. The origins of this problem are connected,

first of all, with the holistic image of the world, which in particular in India was anthropomorphic. The first stage dates from about VIII – II centuries BC in the period of "axial time" according to K. Jaspers, who was characterized by imagery of thinking (Ясперс, 1991, p. 35). I. Nadolnyi drew attention to the fact that K. Jaspers devoted a special study to the worldviews' psychology (Надольний, 1999, p. 7). Therefore, the central issue of philosophical understanding of this period was the structure of the universe, understanding of the human world, the cosmological theme. The world was perceived by images as a cosmic phenomenon, dominated by natural philosophical, mythological and cosmogonic traditions, the ontological aspect in the study of being.

Indian philosophy of the time was characterized by a close connection with religious traditions that penetrated deeply into all spheres of public consciousness. The world was considered from a spiritual point of view and there was a clear distinction between the Divine and Earthly worlds (Антология мировой философии, 1969, p. 11). In the Upanishads, society was seen as a social organism, the image of Purusha, or the spiritual beginning of existence, reproduced the image of the absolute and the first principle of the world. This tradition can be called socio-organic.

In accordance with the socio-organic approach, the social structure of ancient India was formed, which consisted of four varnas. Varna defined the social hierarchy in society (Неру, 1989, p. 129). This division of society was a strict tradition that defined sustainable socio-economic forms in Indian society. This social structure became inert and rigid to the development of society, but had great potential for the society's survival. For example, all the conquerors of India became a new caste of Kshatriya varna, and therefore there were no upheavals of the social structure. This demonstrates a stable self-organizing basis of society. Also, there was a dislike of the militant intentions of neighboring states, each member of society had "his place" in it and did not change it, following the so-called principle of "Jajman". Consequently, devotion to one's

country and to what one possesses has played a huge role in life. Thus, the social world in ancient India was perceived as the peaceful coexistence of citizens not only within its system (cities, settlements, etc.), but also in relation to other neighboring peoples.

In the VIII-VI centuries BC began the transition from religious and mythological ideas to a rationalist view of the world in general and the state in particular. In ancient China, he was one of the first to consider the question of building a social world as a place of relations between the state and society of Lao Tzu. In Tao de Jin, the thinker remarked that “the best ruler is the one about whom the people know only that he exists. Somewhat worse are those rulers whom the people love and glorify. Even worse are those rulers whom the people fear, and worst of all are the rulers whom the people despise” (Древнекитайская философия : собрание текстов, 1972, p. 119). The philosopher warned that the government, with the help of religious postulates, forces people to actions and lifestyles that are hostile to the natural course of events in society. Spontaneity in self-organization and minimization of control and management by the state is the basis for a successful society and prevent warfare in the country.

He was opposed by Confucius, according to whom the main condition of human life in the world is compliance with the laws and rules of the state. The essence of the social order is expressed by the formula: “The ruler should always be the ruler, the servant – the servant, the father – the father, the son – the son” (Древнекитайская философия : собрание текстов, 1972, p. 148). That is, for Confucius, the main meaning in the social world is order, social hierarchy, observance of laws, norms, which will later contribute to the formation of a natural respect for peace and harmony in society and contribute to the absence of warfare. Confucius laid the foundations of public administration in Chinese civilization, and the order and punishment for its violation positioned as the basis for a peaceful social world.

There were three religious concepts in ancient China: Confucianism, Taoism and Chan Buddhism (Абаев, 1983, pp. 21, 46, 72). A kind of anarchism, chaotic processes

in the organization, typical of the Taoists, were harshly criticized by the Confucians. Representatives of Taoism, in turn, criticized the rationalism and uncompromisingness of Confucianism. That is, there was an absolutization of one side: either management or self-organization, which destabilized peace in the social world and provoked military processes. The position of Chan Buddhism was to free people from strict rules and norms and thus develop discipline and cultural behavior in society.

In ancient China, we distinguish the paternalistic-citizen tradition in the issue, its time limits correspond to V – III centuries BC. The principle of paternalism is the embodiment of the practice of public administration, based on the paradigm of education and control of the father over the children in the patriarchal family (Патернализм). Thus, paternalism in ancient China became a mean of protecting the existing order from the threat of destruction by war, and the ruler was given the role of father to the people as a guarantor of peace and the absence of war.

In ancient Greece, the object of study was not only the phenomena of nature, but also the world of man himself, his relationships with others and his individual existence. Prominent ideas in the philosophy of society and government were put forward by Plato and Aristotle, and the understanding of the world was reflected in the world of the polis and the ecumenism. The polis tradition of comprehending the problems touched upon by this research (VI – III centuries BC) was started.

Plato introduced the doctrine of ideas, the so-called “eidos”, and asserted the existence of two worlds: the world of ideas (eidos) and the world of things or forms. Ideas give rise to the reality of the world and are the primary source of all material, but matter itself cannot create anything (Платон, Пир, 2007). The philosopher reflected the concept of idea in human consciousness as a formative model of being, and also depicted the things of the real world, their relationship to each other and to man. That is, the thinker first formulates the idea of stratification of the social world.

The absolute opposite of the world of

ideas is absolutely passive matter, non-being, something immeasurable, meaningless, something that cannot be understood, correctly expressed and reproduced (Платон, Теэтет, 2007, р. 364). Thus, the concept of the world of non-existence appears as the opposite of reality, the eternal struggle of truth and untruth, good and evil. Thus, Plato formulates dialectical ideas.

In addition to the world of ideas and the world of things, there is a sensory world, somewhat intermediate and middle in relation to the previous two areas. It is in him that the “soul of the world”, or world soul, is located. “The soul is similar to the divine, and the body is similar to the mortal” (Платон, Федон, 2007, р. 46). That is, between the body and the soul is the unity and confrontation of good and evil, life and death, divine and perishable.

Regarding public administration, Plato believed that the most important thing – to understand how to run the state, this skill is called prudence and justice (Платон, Пир, 2007, р. 143). “... That always and everywhere profits be accompanied by justice, prudence, honesty, or some other part of virtue. If this is not the case, then it will not be a virtue, even when the good is achieved” (Платон, Менон, 2007, р. 389).

In the work “Menon” describes that in the world of ideas themselves there is a single goal, part of the highest goal of all that exists – the idea of good, good. The concepts of “justice”, “prudence”, “honesty” illustrate the axiological aspect of the world and society. Good is identified with peace, and the opposite state of world justice is embodied in war.

Aristotle considered the construction of an ideal state to be his most important task. He believed that all the activities of the emperor and the legislator are aimed at creating a policy, and the state system is the organization of its citizens (Аристотель, 1983, р. 444). That is, the polis is a self-governing structure with socio-political and economic principles, hierarchical relations between rich and poor. Thus, the policies regulated the state of the social world, in accordance with the idea of harmony and order asserted the absence of war and the achievement of peace.

Polises had political, legal and other institutions - a system of democratic self-government with the right and duty of every full citizen, member of the policy, to participate in public affairs (Васильев, 1998, р. 88). The central square of the polis, the Agora, was jointly owned by all citizens of the polis. The most severe punishment was the expulsion of a citizen from this area, i.e. neglect of his freedom, property, personality, expulsion from the community – ostracism. In the management of the policy, the emphasis was on the system of private-law guarantees with the protection of the interests of every citizen. A citizen of the polis, a person who achieves change for the better by his own efforts, is equal to other citizens, is bound by them in bonds of solidarity and obeys laws passed democratically on a self-organizing basis. And this means achieving peace in the social world.

A. Uyomov in his work analyzed the study of Aristotle on the existence of two worlds: earthly and heavenly (Уёмов, 1970, стр. 27). These are the first mentions of the interconnection of elements in the system, as well as the complexity of the functioning, self-organization and organization of independent parts of the world, the relationship of two opposite but inseparable worlds.

The social world in ancient Greece was seen as an existing social order, philosophers identified the threat of its destruction and developed means and mechanisms to protect the social order from war. Thus, in the ancient world we distinguish the following traditions of understanding the social world: social-organic, paternalistic-citizen, polis, in which the world was defined as a social phenomenon.

Thus, the first stage was characterized by the study of the world as a cosmic phenomenon - in the natural-philosophical, mythological and cosmogonic traditions, and social – in the socio-organic, polis, paternalistic-citizen traditions.

Religious worldview was formed during the Middle Ages. This is the next stage of the study of the issue, during which the world, society and the state were considered with the dominance of the theocentric position.

Thus, Blessed Augustine distinguished

from the real world the Divine, the otherworldly. This is the first dialectical combination of inner and outer worlds. The philosopher believed that the world owed its existence to God. "...Since the world means the first work of a spiritual being, it would be necessary for there to be a corporeal, i.e. our visible world, which was created in (subsequent) two days from these two largest substances that make up the universe..." (Августин Блаженный, 2000, p. 475). The relationship between peace and war was embodied in the internal contradictions of the sacred world of man, who had access to the outside world. The more harmonious the inner world of each individual, the more peaceful the outer world is.

Thomas Aquinas focused on the proof of God as the "first engine" of all things and argued this way: "therefore, it is necessary to come to something primarily driving, which is not set in motion, and everyone understands God" (Фома Аквинский, 2002, p. 380). The lack of ontological meaning further emphasizes the significance of God as a majestic being and does not require reflection on his existence or non-existence. The epistemological aspect of these reflections is the belief that the world was created by God.

In "On Being and Essence", Thomas Aquinas continued the idea of God's self-creation and the impossibility of endowing a thing with being on its own. That is, God was given the role not only of creating the world, but also of all processes of peace and war, harmony and discord among people.

Thus, the second stage is characterized by the dominance of the theocentric position in the study of the world, religious worldview and the distinction between the world and the heavenly and earthly world. Of particular importance was the concept of St. Augustine with the distinction of temporal modalities. At this stage we distinguish the theological tradition of understanding the social world.

The third stage – modern, was characterized by the humanist movement and the rejection of the theological justification of social life and the world. This has led to radical changes in all areas of ideology and worldview. Time frame of the period – XIV-XVIII centuries.

N. Machiavelli identified the world with the state, which he compared with other components of society, and the idea of public administration was proclaimed an art. "If a conquered state has lived freely since time immemorial and has its own laws, there are three ways to keep it. The first is to destroy; the second – to move there to live; third – to give citizens the right to live by their laws, while imposing their tax and entrusting the government to a small number of people who would vouch for the friendliness of the emperor" (Макиавелли, 2003, p. 73). The philosopher portrayed the structure of the state as a special world with its own laws and regulations. N. Machiavelli tried to prove the need for a strong and powerful army and troops. There was a desire for freedom and the destruction of the then order, which was characterized by a deep political, social and economic crisis. Consequently, the state was given a major role in maintaining peace in the social world.

T. More held opposing views on the role of the state and government. He professed a utopian, proto-socialist concept of world order, which means that society determined the basic processes of peace and war, governance and self-organization in the social world. "It is incompatible with the royal dignity to exercise their power over the poor, but rather over people who are sufficient and wealthy" (Мор, 1978, p. 234). Thus, the axiological aspect is manifested in the respect of human freedom, equality between people, the creation of well-being in society on a reliable humane basis.

T. Campanella also considered the main cause of all misfortune – the stratification of society, the existence of wealth and poverty, i.e. social inequality. The only way out is to live in a community, when "the community makes everyone rich and poor at the same time: rich because they have everything, poor because they have no property; and therefore, they do not serve things, but things serve them" (Кампанелла, 1978, p. 97).

The scientist also showed solidarity with T. More on military affairs. He paid great attention to military exercises and a well-trained army, but not in order to fight, but in order for society to feel unity not only in prosperity and peace, but also in social

protection. Thus, according to the works of T. More and T. Campanella, the ideas of utopian socialism depicted society and the state as an attempt to form a fantastic world in the definition of order. The ideal structure of the world was transposed into the real world, that is, there was an absolutization of the ideal.

R. Descartes saw the world as independent of God. "Changes in the world cannot be directly attributed to God's actions, because his actions are perfectly unchanged. Therefore, I attribute them to nature. The rules by which these changes are carried out, I call the laws of nature" (Декарт, 1989, p. 200). Thus, the creation of the world belongs to the Lord, but the chaotic processes that arise in it are inherent only in nature. Thus, R. Descartes had a dialectical worldview in the development and independence of emerging processes. He reflected the reconciliation of the worlds: religious and scientific, thus creating a dualistic conception of the world. Cartesius saw the world as a substance, an attribution in which peace is manifested in the process of reconciliation.

F. Bacon also did not consider God the only source of all things. He imagined the world in the image of the Lord, that is, the totality of all things, the universe. "It is extremely correct to depict the body of nature, which has a dual shape, because the bodies of the higher sphere are different from the bodies of the lower" (Бэкон, 1971, p. 193). The thinker depicted the duality of the world organism, which is characterized by different in nature processes of order, for the higher sphere – people, and chaos – for the lower sphere, i.e. the world of nature. The Lord's metaphor embodied processes similar to management in opposition to chaos.

The philosopher defended the idea of humanism and was opposed to tyranny. "There must always be a just, pious, respectable and sympathetic cause of war. Among all the causes of the war, the desire to overthrow the tyranny, under the oppression of which the exhausted and exhausted people suffer" (Бэкон, 1971, p. 201). That is, if the established order in the world is destroyed by military action, such a process is possible only for the noble cause that unites the whole society for the liberation

of the people, and not for the usurpation of power or the introduction of tyranny. Thus, the world began to be seen as an interaction and dialectical combination of opposite processes of peace and war. And the task for society was to find the right way to organize the system.

T. Hobbes paid great attention to the issues of world governance as building order and harmonious interaction of society with the state. "It is necessary to have control over people, but not total and militant, but to prevent military conflicts and correct the manifestations of leadership in society, which stem from the differences between mental and physical" (Гоббс, 1991, p. 110). Thus, in human nature, T. Hobbes found three main causes of war: first – rivalry; secondly – distrust; third, the thirst for glory. With good governance, society regulates its needs and ambitions to prevent the destruction of the state and the world at large. Thus, in understanding the problem of the social world, the philosopher considered the processes of management and self-organization of society to prevent war and maintain peace.

B. Spinoza believed that freedom and necessity are compatible: "That supreme power is the best in which people live in harmony, and when their rights are exercised inviolably" (Спиноза, 1957, p. 300). Therefore, a person who is formed in freedom and respect on the part of the state, the main meaning of life will be peace and the absence of war in the world.

J. Locke considered the ideal state of society in the voluntary association of citizens, the so-called social contract, which was concluded between the people and the state. "We have a clear difference between the state of nature and the state of war; and these states, no matter what some people claim, are as far apart as the state of peace, good will, mutual assistance, security and the state of enmity, anger, violence and mutual destruction" (Локк, 1988, p. 272). Therefore, the main goal of the state is to protect the natural rights of people, the rights to life, freedom and property.

J. J. Rousseau saw the social world as the absence of slavery and the rule of law, freedom. Society needs freedom and will,

but, at the same time, people need to regulate their own lives, and therefore the supreme ruler, who would establish common rules to achieve a common goal (Руссо, 1998, p. 86). J. J. Rousseau insisted that only one principle - the public will can help to achieve the common good and peace, only such a will can control the forces of the state and the people. Equality of all citizens and a common sense of unity and desire for peace create the necessary conditions in the social world to prevent war.

In "Critique of Pure Reason" I. Kant explored the difference between the Cognizable and the Divine world. Using a holistic approach, he defined the world as a whole (Кант, 1994, pp. 350-370). Thus, the ontological aspect is manifested in the existence of essentially different worlds: living and non-living, sensory and cognitive.

Another important line of Kant's philosophy is the concept of thing-in-itself or essence, and things-for-us or phenomena and things for others (Кант, Критика чистого разума, 1994, pp. 400-420). Hence the notion of the transcendence of the world. The transcendent world as a field outside the individual is not known, and the inner world that exists in each individual is known.

As for the structure of the social world, I. Kant expressed a clear position on the peaceful and military situation in the state. Every country has the right to war, but only if there is danger – then it is necessary to accumulate military forces. He insisted that war and peace have nothing in common, they are completely opposite concepts. I. Kant even distinguished the concept of "truce" from "peace", because "no peace treaty should be considered as such, if its conclusion secretly preserves the basis of a new war" (Кант, К вечному миру. Спор факультетов. Антропология. Успехи метафизики, 1994, p. 380). Thus, the philosopher saw war and peace as completely opposite but interacting states, from which the social world is built, its structure.

I. Kant had a negative attitude to the standing armies in the states: "Permanent armies (miles perpetuus) must eventually disappear completely" (Кант, К вечному миру. Спор факультетов. Антропология. Успехи метафизики, 1994, p. 13). A state of

peace between people is not a natural state, so people live in constant threat of war, and constant armies motivate society to go to war and wait for the necessary time to start a war.

For Hegel, the whole world, all things are represented in the form of levels of sequential development of the absolute idea: "... It is the own activity of the logical idea determines itself to the future and develops into nature and spirit" (Гегель, 1970, p. 260). The philosopher explored the main question – what is this absolute idea that gives rise to the whole world? An idea that contains the totality and unity of the whole Universe, that is, the being of being.

"Being, indefinitely directly, is in fact nothing and no more, and no less than nothing" (Гегель, 1970, p. 20). He compares being with a blank slate, the beginning of existence, because the history of being arose from nothing, from emptiness. The philosopher distinguishes between "definite, finite" being, "pure being and pure nothingness" and "existing being" (Гегель, 1970, pp. 25-27).

A. Schopenhauer in his work "The world as a will and imagination" considers the world as a subjective idea of each individual (Шопенгауэр, 1999, p. 21). The epistemological aspect is the finding of man as an individual in the world, i.e. his knowledge, which is the determining carrier of the whole world as an idea. Man is the main element of the world, he knows and studies the world in his subjective nature.

The philosopher revealed in his work such concepts as "reality" and "actuality": Realität and Wirklichkeit (Шопенгауэр, 1999, p. 23). Society, the matter of the world has the ability to influence reality and thus distort and change the space around it. This is a completely natural change within the boundaries of reality.

Hence, we can draw an analogy with the social world, the main feature of which A. Schopenhauer considered "agreement, in which there are all parties and parts of the world" (Шопенгауэр, 1999, p. 86). The axiological aspect of his theory is manifested in the assertion of the value of consent and consent of all members of society. Not only in the inner world of man, which depends on the will and is determined by virtues, but

also in the outer. Thus, A. Schopenhauer considered the world in all its aspects, namely the relationship of each individual to the world. Man's will was seen by him as the driving force, power and thirst for life in the world, and vice versa, he understood any force in nature as will, because the concept of "power" is fundamental in the knowledge of the objective world.

J. Fichte believed that the real purpose of the human race is not intelligent existence, but intelligent formation through freedom. The last highest goal of society is full consent and unanimity with all its possible members (Буржуазная философия конца XIX века, 1971, p. 239). That is, peace is seen in the sense of harmony in society.

A. Bychko and I. Bychko specify that J. Fichte, emphasizing the idea of the primacy of practical (moral and ethical) reason before the "pure" mind, puts in the center of his philosophical attention the free activity of the human self. All reality in J. Fichte is active, and everything active is a reality. Activity is a positive absolute reality (Бичко, Бичко, & Табачковський, 2001, p. 132).

Thus, in the XIX century, philosophers began to work actively on the definitions of the inner and outer, sensory and natural worlds. The theme of transcendental reality acquires central importance in their works. In classical German philosophy, the idea of world and being took a leading position.

G. Skovoroda also developed the idea of the duality of the world on the inner and outer, as well as the infinity, the eternity of matter, which he identified with God. "... The infinite end, the beginning without the beginning and God is all one" (Сковорода, 1973, p. 332). We see the ontological aspect in the existence of God as the creator of all beings and the cause of life of all living things.

S. Krymskyi, researching the work of G. Skovoroda, notes that the philosopher considers the acts of creation of the world, set out in the Book of Genesis as symbols of self-creation of the inner world of man (Крымський, 2002, p. 44).

According to another classification of the world, the philosopher distinguished three worlds: the first is the general and inhabited world, where everything that was born lives.

The other two are partial and small worlds. The first microcosm, or light, saint, or man. The second world is symbolic, or the Bible (Сковорода Г. , 1973). Thus G. Skovoroda recognizes such worlds as the Great World (macrocosm) and Man (microcosm). The Bible appears as a mediator between these worlds, it is a world of words and symbols. These two worlds are in a state of harmonious interaction.

Thus, the third stage is modern, marked by the dominance of the objectified world with the invention of the printing press by J. Gutenberg and the development of the institute of education, institutionalization of science, and the establishment of the world of knowledge. The world was considered not only in the cosmological, theological sense, but in a combination of different processes of peace and war, the importance of the state and public administration over society for harmony in the world, and the differentiation and division of worlds into internal and external, earthly and divine, etc. Thus, we should highlight the progressive tradition in understanding the social world.

From the author's point of view, the next, fourth, stage begins in the middle and end of the XIX century, when the social world underwent qualitative changes, began the rapid development of industry and technology, material relations in society, which led to new philosophical currents and views on human existence.

Ukrainian society at that time experienced problems of peace and war in the everyday world. That is why the Cyril and Methodius Brotherhood embodied the ideas of equality, independence and freedom on the basis of the Christian doctrine of justice, brotherhood and humanity. All members of the Cyril and Methodius Society defended the rights of the people to freedom, liberation, and demanded the abolition of all class privileges and "the abolition of slavery and any humiliation of the lower classes, national inequality, the spread of universal education, the introduction of universal suffrage, and the election of officials" (Костомаров, 1991, p. 11).

In European society, the main tasks of the new Marxist ideological doctrine were also the liberation of the working class

(proletariat) from exploitation and the construction of a society free from social oppression. “The bourgeoisie, wherever it has achieved domination, has destroyed all feudal, patriarchal, idyllic relations. It turned a person's personal dignity into an exchange value and put in place of countless gifted and benevolent freedoms one unscrupulous freedom of trade” (Маркс, 1959, p. 427). In the work “Manifesto of the Communist Party” the authors clearly describe all the absurdity of the capitalist regime and the bourgeoisie as such. Thus, the axiological aspect of Marx's approach is manifested in the defense of “personal dignity” and the rejection of “unscrupulous freedom of trade”. The praxeological aspect is expressed in the comprehension of the actions of the bourgeoisie, which destroyed both the negative influence of feudalism on society and all the moral virtues that were replaced by exchange value and trade relations. Thus, the world in Marxism was seen as a world historical process, and with the development of social relations, conflicts and revolutions began to emerge as special forms of the social world.

The philosophical understanding of this period is determined by the philosophy of life of F. Nietzsche and A. Bergson, who criticized the position of the representatives of socialism as the main current of the stage. F. Nietzsche completely denied the ideas of socialism, in particular regarding the equalization of needs and living standards. “Socialism – as a fully thought-out tyranny of insignificant and unreasonable, i.e. superficial, envious, three-quarters of the actors - is really the final conclusion of the” modern ideas “and their hidden anarchism...” (Ницше, 2005, p. 91). The reason for the creation of socialism as a concept, according to Nietzsche, is the public sense of danger from the elected higher people. But at the same time, the philosopher himself unwittingly contributed to the justification of tyranny, anarchism, absolutizing self-organizing processes. The philosopher saw the paradox of socialism in the fact that each person is not an individual, he is only a slave, an atavism of society. That is, the uprising of the people, excessive self-organization without decent governance in

the social world led to warfare. The reason for creating a social world is the public sense of danger and the desire to protect peace from war. Thus, it is necessary to distinguish the ideological tradition in the study of the social world.

A. Bergson in his work “Two sources of morality and religion” describes a closed and open society (Бергсон, 1994, p. 288). In the section “Mechanics and Mysticism” the philosopher describes the main antithesis of an open society – the instinct of war, which is inherent in a closed one. “Wars – the inevitable consequence of the existence of closed societies, as well as nationalism and xenophobia” [18, p. 300]. The ontological aspect of war as the cause of its occurrence is the existence of a closed society. Such a society is hostile to everything around it and does not have a proper level of freedom.

E. Husserl, according to phenomenological ideas about the world, defines it as a set of entities (Гуссерль, 2009, p. 30). All reality is considered within the meanings and meanings that it has and that are used for cognition.

The philosopher distinguished between the existing, practical, natural, material and real worlds (Гуссерль, 2009, pp. 89-93, 119, 144). In his philosophy there is a metaphysical classification of worlds, at the center of which is a fragmentary approach to research. Within each world there are opposite and interconnected processes of chaos and order, peace and war, organization and self-organization, and the set of worlds forms a single integrity of the social world. A holistic approach is used in the development of the types of worlds and their interconnections and interdependencies, and thus the classification becomes a dialectical unity. Thus, in the study we distinguish two more traditions: idealistic and materialistic.

Historical events of the twentieth century. cardinally influenced the further development of understanding of the social world as a contradiction of peace and war, life and death. The first such powerful qualitative changes in the world were the destruction of key empires: Russia and Austria-Hungary, the First World War. Large manufacturing enterprises, factories, and corporations began to form. A. Fayol and F. Taylor

founded the classical school of management, which emerged during the development of the industrial phase. "To manage means to anticipate, organize, dispose of, coordinate and control" (Файоль, 1923). These were the basic management principles for A. Fayol, which determined the source of efficiency of the system of production processes.

"For each individual, the highest material well-being can occur only when this individual reaches the highest degree of productivity available to him, that is, when he will give the maximum daily output in his work" (Тейлор, 1991, p. 10). F. Taylor saw the community as a tool for profit, and the management of this community was mainly reflected in monitoring the performance of the corporation. Thus, the hallmarks of the period were the increase in profits, the emergence of world capital, man was seen as a tool to achieve high standards of welfare for the upper class, which gave rise to self-organizing confrontation of the masses and the first revolutions within society for dignity and freedom of every citizen. The social world has undergone qualitative changes and a new alignment of priorities in public life. The study of the world was dominated by a functional approach and management tradition.

M. Heidegger noted that for human existence the world is a sphere of practical activity and encouragement of their needs. The question of being in general is very broad and needs definitions in temporal and spatial senses (Хайдеггер, 1999, p. 53). That is, the world that people create around themselves is each individual's own unique world. The author agrees with L. Binswanger, in that M. Heidegger made an attempt to create a new ontology based on the postulate that man is essentially being-in-the-world (Бинсвангер, 1999, p. 14).

When it comes to the social world, there are associations of a peaceful situation in society or finding people side by side with each other. "Peace" is an ontological concept and implies the structure of the constitutive moment of being-in-the-world (Хайдеггер, 1999, p. 64). The ontological aspect in this definition lies in the essence of the world as being and the Universe of being. Moreover, the world can be called both geographical

regions and the sphere of science or art. Thus, Heidegger's phenomenology was focused on the knowledge of human existence, not just its awareness, but also the understanding of being in general. "Peace" acts as a structure of "being" in the world.

A characteristic event of this stage was the Revolution of 1917 in Russia and the emergence of a socialist political system. "The situation when the people are governed should be replaced by self-government of the people" (Маркс, Изменения и дополнения во втором издании брошюры И. Моста "Капитал и труд", 1968, p. 80). Developing the ideas of Marxism, Lenin and the Bolshevik Party proposed the implementation of a socialist revolution, which, in their opinion, would unite the solution of all accumulated problems in society, as well as initiate national liberation and anti-colonial movements.

"Pure democracy" is a liberal phrase that deceives the workers. History knows bourgeois democracy, which replaces feudalism, and proletarian democracy, which replaces bourgeois (Ленин, 1969, p. 251). The country began to create a socialist model of government, which later divided the world into socialist, capitalist and third world countries.

V. Lutai noted that, unfortunately, Lenin's fundamental ideas of democratic centralism for some reason were not only not implemented, but on the contrary, the role of the centralized principle continued to increase, which led to Stalinist and post-Stalinist totalitarianism in the party and society as a whole (Лутай, 2008, p. 31).

V. Skvorets, studying the way of life of the Ukrainian people in Soviet times, considers a significant shortcoming of the restriction of human freedom in various spheres of public life and approves the process of reproduction of industrial relations (Скворець, 2010, pp. 133-140). Thus, we observe positive moments in the structure of the social world – it is the all-encompassing enthusiasm for building a new society, the implementation of innovations, etc., and negative – the absolutization of governance in society, which led to the destruction of peace in the social world and dissatisfaction.

During this period, O. Bogdanov created

his work “Tectology”, which means general organizational science. “World War is nothing more than an organizational crisis on a global scale, caused by the social spontaneity of mankind, the anarchy of relations between state organizations” (Богданов, 1989, стр. 56). Self-organizational processes were comprehended in the idea of anarchy, the scientist noticed and substantiated the relationship between management and self-organization using a metaphysical approach. During the war, the situation in the social world is unstable, so to study the states and processes in the world it is necessary to stimulate tectological thinking in society.

M. Berdyaev asserted that the Russian revolution is anti-national in nature (Бердяев). The philosopher accused the revolutionary processes of failing to unite society in a natural way, because it happened only for material gain. Russia, according to M. Berdyaev, has changed irreversibly, and emerging ideological conflicts lead to the stratification of society, new misunderstandings and difficulties in managing the disorganized crowd.

I. Ilyin, studying the social processes of that time, was a supporter of democracy and explored two options for governing the state: the state-corporation as a manifestation of the formal democracy of society and the state-institution as a manifestation of the totalitarian regime. The philosopher warns that absolute corporation can lead to anarchy, and the completed principle of organization neutralizes people’s initiative, extinguishes freedom of spirit and leads to violence (Ильин, 1993).

Thus, O. Bogdanov, M. Berdyaev and I. Ilyin foresaw the severe consequences of unreasonable public administration in the social world and felt in the absolutization of this process the uneven development of society and the main cause of warfare. This once again confirms the development of philosophically sound ideas of management and self-organization of the philosophy of the twentieth century as drivers of peace or war in the social world.

Freud’s psychological concept defined the instinct of life “Eros” and the instinct of death “Thanatos”, as well as necrophilia as the opposite of biophilia. “All living things

die due to internal causes, return to the inorganic, so we can say: the purpose of all life is death, and, conversely – the inanimate was before the living” (Фрейд, 2001, p. 46). That is, the emergence of World War II and the thirst of individuals to destroy the living and any system, the scientist saw in natural instinct. The opposite position of S. Freud states “the existence of a thirst for self-preservation, which we attribute to every living being” (Фрейд, 2001, p. 48). Along with the desire for destruction, living organisms try to protect themselves from death, and the preservation of existence and the thirst for life are as strong as the thirst for death. This is the paradox of human existence, which reveals the cause of destructive processes in the social world.

K. Horney also studied the psychological aspects of peace and war. “The search for love and affection is one of the ways often used in our culture to soothe anxiety. The search for power, prestige and possession is the second such way” (Хорни, 1993, p. 127). Thus, power, prestige and possession are identified with the need for love, and the lack of positive emotions, happiness a person compensates in domination over someone or something. The desire for power, prestige and possession leads to war and the destruction of the world system. Thus, the author considers it necessary to highlight the psychological tradition in the study of socio-philosophical understanding of the work.

Gradually, the world began to acquire the qualities of the world economic and political system with a set of changing and stable qualities, processes. The Second World War of 1939-1945 initiated the formation of a new democratic system of world order, and the leading geopolitical and geoeconomic positions changed. The methods of achieving peace during hostilities were strict management and strategic thinking, which had an impact on the further development of social relations and the mechanism of peacemaking in the social world.

One of the results of military events was the study of an open system of government in the cybernetic approach of N. Wiener as one of the types of social management (Винер, 1983).

Also during the Second World War, the

theory of operations was widely used to plan hostilities. The following theory, proposed by P. Hershey, was called situational management. There is a theory of strategic management (J. Barney, B. Wernerfelt, R. Whittington). That is, the cybernetic approach to management, theories of situational, strategic management were used not only to achieve economic growth in the postwar world, but also transposed to the management of society to prevent chaotic and anarchic manifestations in the social world.

From the end of the 1940s, accelerated developments began, which, as they grew, began to change the borders, structure, and dynamics of economic growth. In 1946, Churchill's Fulton speech signaled the beginning of the Cold War between the capitalist and socialist systems, and also stimulated anti-communist ideas and the policies of humanism in the world. The creation of international organizations, such as the United Nations, UNESCO, the World Bank, the Club of Rome, etc., which advocate the absence of war, conflict, and peace, have become mechanisms to counter the emergence of a new world war. For example, the activities of the Club of Rome, represented by J. Forrester, D. Meadows, M. Mesarovich, E. Pestel, A. Peccei, etc., are aimed at studying the global problems of today, understanding the difficulties of human development and changing public opinion on these challenges (Club of Rome, n.d.). Therefore, the peacekeeping tradition should be singled out in the study of the world.

In general, the world in the postwar period is transformed in accordance with the new world economic, social, political, environmental, military-technical, spiritual and cultural requirements and rules. Thus, in the twentieth century, after World War II, the era of modernization began.

G. Derlugyan, studying the state of the world system and the main processes that occur in the world, noted that the classical revolutions began with a general panicked awareness of the inadequacy of the old regime and its shameful failure in the face of external threats (Дерлугьян, 2013, p. 125). This led to self-organization of the

population, the search for management alternatives to achieve progress in all spheres of public life. Such revolutionary sentiments of the people were accompanied by dissatisfaction of various segments of the population, because among society there are both supporters of the old regime and those who seek change. Revolutionary conflict is defined as the source of the subjects of war and peace, governance and self-organization. Therefore, it is necessary to study the processes in the social world only taking into account the world historical context.

Thus, the fourth stage is the stage of industrial institutionalization and world institutions, marked by ideological, idealistic, materialistic, managerial, psychological and peacekeeping traditions. A significant change that determined the position in the worldview was the industrial phase, which led to the consideration of peace and war as a world phenomenon. This phase was characterized by the emergence of world capital, world war, peace as overcoming war. The new trend of existentialism reproduced the understanding of the absurdity of war, as well as the search for the cause of hostilities and ways to resolve conflicts. The world institutions of the United Nations, UNESCO, etc. were formed to comprehend world problems. After the formation of the Club of Rome, the concept of the peaceful existence of the capitalist and socialist worlds emerged.

The consequences of the events described above were the ideological establishment of peace on Earth, the development of the information society, and, accordingly, the formation of information and virtual worlds, there was a discussion of a systematic approach and psychologizing management. These features characterize the next, fifth, stage.

It is important to define a systemic approach for our study. The following positions should be taken into account in its consideration: first, the direction of the methodology of scientific cognition, based on the consideration of the object as a holistic complex of interconnected elements (I. Blauberg, V. Sadovskiy, E. Yudin); secondly, a set of interacting objects at the biological level (L. von Bertalanffy); third, a

set of entities and relationships (A. Hall, R. Fagin). And since the social world is a whole with a set of different fragments, including peace and war, chaos and order, organization and self-organization, etc., it is appropriate to study the issue with a systematic approach.

Another approach – poststructuralism is the embodiment of the principle of individual freedom, the power of chance, voluntarism, irrationality in human action. Poststructuralist K. Levi-Strauss, poststructuralists J. Derrida, J. Lacan, R. Barthes and postmodernists F. Guattari, J. F. Lyotard, M. Foucault and others advocated the idea of creating free conditions for the development of the individual and the impossibility of total control of political power over the spheres of life.

M. Foucault considers the right of discourse as the right to speak, which promotes the development of competence in understanding, provides legalized and direct access to the body of already formulated statements (Фуко, 2004, p. 142). The need for discourse is determined by the harmonious combination of opinions of different individuals. Discourse is designed so that society does not oppose or contradict itself. Through comparison of facts, arguments, historical analysis, the truth can be achieved. That is, in discourse, freedom of action, thought, free access to information, harmony is born in the social world.

After the two World Wars and the attempt of the world community to hinder the war-making processes, the information revolution is gradually brewing, and a new information society, driven by new technologies, is emerging. The author of the concept of information society is J. Masuda: information permeates production, management, politics, life and all other aspects of human life (Masuda, 1983, pp. 336-338). The scientist put forward the idea of a new management of society on the basis of participatory democracy, the expediency of which is determined by the global problems of mankind: the relationship of war and peace in the social world, nuclear energy development, environmental pollution, inflation, international terrorism, etc. members of society and coordinated actions of all citizens.

Thus, the fifth stage was characterized by the formation of information and virtual worlds, which are based on objective and objectified worlds, at the center of which is the subjective world of man and the relationship “society – technology”. In view of this, we should highlight the systemic-holistic tradition in understanding the world.

At the present stage of the synergetic world we observe such trends in the development of the social world as hybrid and network warfare, hence the need to develop similar peacekeeping processes. Contradictions in international relations between states affect the state and form of social relations.

I. Wallerstein studied the modern world according to the world-system approach. “Studying the world system, we come to understand that intellectual activity is determined not only by intellectual or volitional qualities, but also by social timeliness – in the world-system sense” (Валлерстайн, 2004, p. 274). That is, society has the ability to use intellectual opportunities to build a new world on the basis of modern democracy and organization.

According to the network approach of M. Castells, new types of technologies, namely – the Internet define a new world order, the state of the economy, politics, etc., the whole society is forced to exist on the basis of network rules (Кастельс, 2000, pp. 8-15). There is a network business with new features, network social communication, network relationships, network war and peace, which are a distorted network effect (Коновал, 2019; Пічугіна, 2019; Ороховська, 2019).

It is necessary to turn to the worldview approach of P. Kopnin, which traces how the worldview affects the cognitive activity and social ideals of scientists, the search for and justification of the practical consequences of new scientific theories (Копнин, 1974, pp. 5-10). A person’s worldview has a great social impact on his further actions and in general on the formation of subjects' respect for peace in the social world.

From the standpoint of a synergetic approach, the world is studied as the unity of order and chaos, war and peace, self-organization and management in the development of the social world as a complex non-equilibrium system.

Thus, A. Nazaretyan, considering the origins of the harmony of nature and the balance of aggressions that form a flexible self-organizing system of the biosphere, turns to a synergistic generalization of fundamental factors that make inevitable social conflicts and periodic exacerbation of anthropogenic crises, but also serve as development. The first is the exhaustion of resources to support persistently unbalanced processes, which leads to inevitable competition. The second is the paradoxical tendency of persistently nonequilibrium systems to unstable states. The dialectical contradiction is that such systems are essentially focused on achieving and maintaining stability, but the long-term state of such stability creates their internal imbalance (Назаретян, 2012, p. 99).

Thus, we can distinguish the sixth – modern stage of the synergetic world, marked by the emergence of hybrid and network war and peace. At this stage there is a problem of holistic, dynamic uncertainty as a factor of subjective design, which are covered in the world-system approach of I. Wallerstein, the network approach of M. Castells, and there is a need to combine different approaches to understand ways to achieve peace in the social world. At this stage, we distinguish between hybrid, network and synergetic traditions in the study of the social world.

Conclusions

Thus, in this paper the genesis of the relationship between peace and war in the development of the social world was determined.

It was found that the social world in concrete historical manifestations was considered by philosophers through the functioning of state-building processes of government and self-organization, and the absolutization of one of them led to war, and harmonization – to peace. But the dialectic of these dichotomies requires further study in the context of a globalized social world. Therefore, for further research, the stages of formation of the problem were traced and the traditions of understanding the social

world were determined. The first stage was characterized by the study of the world as a cosmic phenomenon – in the natural philosophical, mythological and cosmogonic traditions – and social – in the socio-organic, polis, paternalistic-subject traditions (philosophers of ancient India, Lao Tzu, Confucius, Plato, Aristotle). The second stage – the dominance of the theocentric position – was characterized by the distinction between heaven and earth in the philosophy of St. Augustine and Thomas Aquinas. Here the theological tradition developed. The third – the stage of modernism – was marked by the dominance of the objectified world in connection with the invention of printing, the development of the institute of education, institutionalization of science and was associated with the progressive tradition represented by N. Machiavelli, T. More, T. Campanella, R. Descartes, F. Bacon and others. The fourth is the stage of industrial institutionalization and world institutions (UN, UNESCO, etc.), which was characterized by the consideration of peace and war as a world phenomenon, marked by ideological, idealistic, materialistic, managerial, psychological and peacekeeping traditions. K. Marx, F. Engels, F. Nietzsche, A. Bergson, F. Taylor, Z. Freud, N. Wiener, P. Hershey, J. Barney, etc.). In the fifth – the stage of formation of information and virtual worlds, which took place in the integrity of the relationship “society – technology”, we highlight the system-holistic tradition. He is represented by I. Blauberg, V. Sadovskyi, E. Yudin, and others. The sixth is the modern stage of the synergetic world, defined by the phenomena of hybrid and network war and peace and connected with the hybrid, network and synergetic traditions. He is represented by I. Wallerstein, G. Hacken, I. Prigozhyn, O. Knyazeva, S. Kapitsa, V. Bekh, V. Andrushchenko, V. Voronkova and others. Here the problem of the world as a whole in the dynamic uncertainty and technological aspect of the subjects’ activity is actualized.

REFERENCES

- Abaev, N. V. (1983). *Chan`-buddizm i kul`tura psikhicheskoy deyatel`nosti v srednevekovom Kitae*. Novosibirsk: Nauka.
- Avgustin Blazhenny`j. (2000). *Ob istinnoj religii*. In Avgustin Blazhenny`j, *Tvoreniya* (Vol. 1). Sankt-Peterburg; Kiev: Aletejya; UCzIMM Press.
- Antologiya mirovoj filosofii (Vol. 1). (1969). Moskva: My`sl`.
- Aristotel`. (1983). *Sochineniya* (Vol. 4). Moskva: My`sl`.
- Bergson, A. (1994). *Dva istochnika morali i religii*. Moskva: Kanon.
- Berdyayev, N. A. (n.d.). *Dukhi ruskoj revolyuczii*. Retrieved from E`lektronnaya biblioteka Gramotej: <http://www.gramotey.com/books/371140173942.htm>
- Binsvanger, L. (1999). *By`tie v mire : vvedenie v e`kzistencial`nyuyu psixiatriyu*. KSP+ ; Yuventa: Moskva-Sankt-Peterburg.
- Bichko, A. K., Bichko, I. V., & Tabachkovs`kij, V. G. (2001). *I`stori`ya fi`losofi`yi : pi`druchnik*. Kiyiv: Libi`d`.
- Bogdanov, A. A. (1989). *Tektologiya: vseobshhaya organizacionnaya nauka*. Moskva: E`konomika.
- Burzhuznaya filosofiya konca KhI`Kh veka. (1971). In *Antologiya mirovoj filosofii* (Vol. 3). Moskva: My`sl`.
- Be`kon, F. (1971). *Sochineniya* (Vol. 1). Moskva: My`sl`.
- Vallerstajin, I. (2004). *Konecz znakomogo mira : Socziologiya KhKhI` veka*. Moskva: Logos.
- Vasil`ev, L. S. (1998). *Istoriya Vostoka* (Vol. 1). Moskva: Vy`sshaya shkola.
- Viner, N. (1983). *Kibernetika, ili Upravlenie i svyaz` v zhivotnom i mashine*. Moskva: Nauka.
- Gegel`, G. V. (1970). *Nauka logiki* (Vol. 1). Moskva: My`sl`.
- Gobbs, T. (1991). *Sochineniya* (Vol. 2). Moskva: My`sl`.
- Gusserl`, E`. (2009). *Obshee vvedenie v chistuyu fenomenologiyu*. In E`. Gusserl`, *Idei k chistoj fenomenologii i fenomenologicheskoy filosofii* (Vol. 1). Moskva: Akademicheskij Proekt.
- Dekart, R. (1989). *Sochineniya* (Vol. 1). Moskva: My`sl`.
- Derlug`yan, G. (2013). *Kak ustroen e`tot mir : nabroski na makrosocziologicheskie temy`*. Moskva: Izd-vo In-ta Gajdara.
- Drevnekitajskaya filosofiya : sobranie tekstov (Vol. 1). (1972). Moskva: My`sl`.
- Il`in, I. (1993). *Predposylki tvorcheskoj demokratii*. In I. Il`in, *O gryadushhej Rossii : Izbranny`e stat`i*. Moskva: Voenizdat.
- Kampanella, T. (1978). *Gorod Solncza*. Moskva ; Leningrad: Izd-vo Akademii nauk SSSR.
- Kant, I. (1994). *K vechnomu miru. Spor fakul`tetov*. Antropologiya. Uspekhi metafiziki. In I. Kant, *Sobranie sochinenij* (Vol. 7). Moskva: ChORO.
- Kant, I. (1994). *Kritika chistogo razuma*. In I. Kant, *Sobranie sochinenij* (Vol. 3). Moskva: ChORO.
- Kastel`s, M. (2000). *Informacionnaya e`pokha : E`konomika, obshhestvo i kul`tura*. Moskva: Gos. un-t Vy`ssh. shk. e`konomiki.
- Konoval, V. O. (2019). *Merezhevi` tekhnologi`yi u suchasnikh umovakh suspi`l`nogo rozvitku: fi`losofs`ki` koncepczi`yi. I`nvesticzi`yi: praktika ta dosvi`d(2)*. doi:10.32702/2306-6814.2019.2.134
- Kopnin, P. V. (1974). *Gnoseologicheskie i logicheskie osnovy` nauki*. Moskva: My`sl`.
- Kostomarov, M. I. (1991). *Zakon Bozhij : (Kniga buttya ukrajins`kogo narodu)*. Kiyiv: Libi`d`.
- Krims`kij, S. B. (2002). *Fenomen mudrosti` u tvorchosti` Grigori`ya Skovorodi : do 280-ri`chchya vi`d dnya narodzhennya ukrajins`kogo mislitya. Vi`snik Naczi`onal`noyi akademi`yi nauk Ukraini(12)*, 42-46.
- Lenin, V. I. (1969). *Iyul` 1918-mart 1919*. In V. I. Lenin, *Polnoe sobranie sochinenij* (Vol. 37). Moskva: Politizdat.
- Lokk, D. (1988). *Sobranie sochinenij* (Vol. 3). Moskva: My`sl`.
- Lutaj, V. S. (2008). *Suchasni` fi`losofs`ki` zasady reformuvannya ukrajins`koyi sistemi "osvi`ta - nauka - virobnicztvo". Fi`losofi`ya osvi`ti : naukovij chasopis(1-2)*, 22-34.
- Makiavelli, N. (2003). *Gosudar`*. In N. Makiavelli, *Traktaty`*. Moskva; Khar`kov: AST; Folio.
- Marks, K. (1959). *Manifest Kommunisticheskoy partii*. In K. Marks, *Sobraniya sochinenij* (Vol. 4). Moskva: Institut Marksa - E`ngel`sa - Lenina - Stalina pri CzK KPSS ; Gospolitizdat.
- Marks, K. (1968). *Izmeneniya i dopolneniya vo vtorom izdanii broshyury` I. Mosta "Kapital i trud"*. *Voprosy` istorii KPSS(2)*, 67-80.
- Mor, T. (1978). *Utopiya*. Moskva: Nauka.
- Nadol`nij, I. F. (Ed.). (1999). *Fi`losofi`ya : navchal`nij posi`bnik*. Kiyiv: Vi`kar.
- Nazaretyan, A. P. (2012). *Antropologiya nasiliya i kul`tura samoorganizaczi` : ocherki po e`volyucionno-istoricheskoy psikhologii*. Moskva: Knizhny`j dom "LIBROKOM".
- Neru, D. (1989). *Otkry`tie Indii : v 2 kn*. Moskva: Politizdat.
- Niczshe, F. V. (2005). *Volya k vlasti : opy`t pereoczenki vsekh cennostej*. Moskva: Kul`turnaya Revolyucziya.
- Orokhovs`ka, L. A. (2019). *Transformaczi`ya soczi`al`no-ekonomi`chnikh vi`dnosin u merezhevomu suspi`l`stvi`*. *Problemi sistemnogo pi`dkhodu v ekonomi`czi`*. *Zbi`rnik naukovikh prac`(5 (73))*. doi:<https://doi.org/10.32782/2520-2200/2019-5-4>
- Paternalizm. (bez dati). *Otrmano z Novaya filosofskaya e`ncziklopediya*: <http://iph.ras.ru/elib/2279.html>
- Pi`chugi`na, Yu. O. (2019). *Nova kul`tura v koncepczi`yi merezhevogo suspi`l`stva Manuelya Kastel`sa*. *Young Scientist(1 (65))*. doi:<https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-1-65-4>

- Platon. (2007). Menon. In Platon, Sochineniya. Sankt-Peterburg: Izd-vo S.-Peterb. un-ta; Izd-vo Olega Aby'shko.
- Platon. (2007). Pir. In Platon, Sochineniya (Vol. 2). Sankt-Peterburg: Izd-vo S.-Peterb. un-ta; Izd-vo Olega Aby'shko.
- Platon. (2007). Tee tet. In Platon, Sochineniya (Vol. 2). Sankt-Peterburg: Izd-vo S.-Peterb. un-ta; Izd-vo Olega Aby'shko.
- Platon. (2007). Fedon. In Platon, Sochineniya. Sankt-Peterburg: Izd-vo S. Peterb. un-ta; Izd-vo Olega Aby'shko.
- Russo, Zh.-Zh. (1998). Ob Obshhestvennom dogovore, ili Printsipy` politicheskogo Prava. Moskva: KANON-press; Kuchkovo pole.
- Skvorecz`, V. O. (2010). Zhittyestri`j ukrayins`kogo narodu: vi`d radyans`koyi do postradyans`koyi epokhi. Gumani`tarnij vi`snik Zapori`z`koyi derzhavnoyi i`nzhenernoyi akademi`yi(40), 133-145.
- Skovoroda, G. (1973). Vi`rshi`. Pi`sni`. Bajki. Di`alogi. Traktati. Pritchi`. Prozovi` perekladi. Listi. Kiyiv: Naukova dumka.
- Skovoroda, G. (1973). Sochineniya (Vol. 1). Moskva: My`sl`.
- Spinoza, B. (1957). Izbranny`e proizvedeniya (Vol. 2). Moskva: Gospolitizdat.
- Tejlor, F. U. (1991). Printsipy` nauchnogo menedzhmenta. Moskva: Zhurnal "Kontrolling" ; Izd-vo standartov.
- Uemov, A. I. (1970). Analogiya v praktike nauchnogo issledovaniya : iz istorii fiziko-matematicheskikh nauk. Moskva: Nauka.
- Fajol`, A. (1923). Obshhee i promy`shlennoe upravlenie. Moskva. Otrimano z <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/5783>
- Foma Akvinskij. (2002). Voprosy` 1-43. In Foma Akvinskij, Summa teologii (Vol. 1). Kiev; Moskva: E`l`ga; Nika Czent; E`l`kor MK.
- Frejd, Z. (2001). Po tu storonu principa udovol`stviya. Khar`kov ; Moskva: Folio ; AST.
- Fuko, M. (2004). Arkheologiya znaniya. Sankt-Peterburg: ICz "Gumanitarnaya Akademiya" ; Universitetskaya kniga.
- Khajdegger, M. (1999). By`tie i vremya. Moskva: Ad Marginem.
- Khorni, K. (1993). Nevroticheskaya lichnost` nashego vremeni : Samoanaliz. Moskva: Progress ; Univers.
- Shopengaue`r, A. (1999). Mir kak volya i predstavlenie. In A. Shopengaue`r, Sochineniya (Vol. 1). Moskva: TERRA-Knizhny`j klub; Respublika.
- Yaspers, K. (1991). Smy`sl i naznachenie istorii. Moskva: Politizdat.
- Club of Rome. (n.d.). Retrieved from Club of Rome: <http://www.clubofrome.org>
- Masuda, Y. (1983). The Information Society as Postindustrial Society. Washington: World Future Society.

Pavlenko Iva

Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-9994-6477>, iva.fsu@gmail.com

Стаття надійшла / Article arrived: 19.01.2021

Схвалено до друку / Accepted: 17.02.2021

Лада Прокопович

Одеський національний політехнічний університет

Театральна складова протестів проти Covid-карантинів: соціально-філософська рефлексія

Соціально-політичне життя суспільства передбачає комунікацію влади із народом і народу із владою. Ця комунікація може набувати різних форм, в тому числі й з елементами театральності (таких як гра, перформанс, артистизм, костюми і декорації, драматургія, режисура тощо). Пандемія Covid-19 спричинила багато змін у соціально-політичному житті різних країн, але не відмінила прагнення людей до його театралізації. Про це свідчать, зокрема, акції протесту проти Covid-карантинів. Але їх театральна складова набуває різних особливостей в різних контекстах – культурних, соціально-економічних тощо. Тому актуальною науковою проблемою є виявлення цих особливостей та їх осмислення в рамках предмету соціальної філософії. Метою даного дослідження є виявлення елементів театральності в протестах проти Covid-карантинів та їх осмислення в соціально-філософському аспекті. Методологічна стратегія цього дослідження базується на концепції театральності соціокомунікативних проявів культури, яка дозволяє осмислювати сутність і форми існування соціальної реальності в динаміці їх змін зі зміною культурного (політичного, соціально-економічного, інформаційного тощо) контексту. В результаті дослідження встановлено, що для багатьох акцій протесту проти карантинних обмежень характерною є театральна складова з такими елементами, як гра, перформанс, костюми і декорації, відповідна драматургія тощо. Це пояснюється тим, що будь-яка акція протесту (масовий мітинг, поодинокий пікет тощо) є заходом публічним, розрахованим на певну аудиторію, до якої треба донести певне повідомлення. Проте з'ясовано, що у протестах проти Covid-карантинів театральна складова проявляється по-різному на різних етапах пандемії. Під час першої хвилі в них переважали елементи костюмованих вистав, жартівливих витівок, але для другої хвилі характерними стають масові мітинги, більшість з яких закінчуються сутичками із поліцією. Театрального в цих акціях стає значно менше. Це вказує на те, що театральна складова в акціях протесту зберігається лише до певної межі – доки є сподівання на діалог із владою. Коли ж народ не отримує відповідей на свої запитання, починає вдаватися до інших форм комунікації із владою.

Ключові слова: соціально-політичний «театр», пандемія Covid-19, акції протесту, комунікація, народ, влада, права людини

Lada Prokopovych

Odessa National Polytechnic University

Theatrical component of protests against Covid-quarantines: socio-philosophical reflection

The socio-political life of society presupposes communication between the authorities and the people, and the people with the authorities. This communication can be carried out in various forms, including with elements of theatricality (play, performance, artistry, costumes and sets, drama, direction, etc.). The Covid-19 pandemic has largely changed the socio-political life of different countries, but has not canceled the desire of people to theatricalize this life. This is evidenced, in particular, by the protests against the Covid-quarantines, which added new techniques and subjects to the repertoire of the political “theater”. The purpose of this study is to identify elements of theatricality in protests against Covid-quarantines and to interpret them in a socio-philosophical aspect. The methodological strategy of this study is based on the concept of theatricality of socio-communicative manifestations of culture. This concept allows us to comprehend the essence and forms of existence of social reality in the dynamics of their changes with a change in the cultural (political, socio-economic, informational, etc.) context. As a result of the study, it was found that many protests against quarantine restrictions are characterized by theatrical component with elements such as play, performance, costumes and scenery, corresponding drama, etc. This is due to the fact that any protest action (whether it be a mass meeting or an individual protest) is a public event addressed to a specific audience to which a specific message needs to be conveyed. However, it was found that in protests against lockdowns, the theatrical component manifests itself in different ways at different stages of the pandemic. During the first wave, elements of costumed performances and comic antics prevailed in them, but for the second wave mass rallies became characteristic, most of which end in clashes with the police. There is much less theatrical content in these actions. This indicates that the theatrical component of the protest action lasts only as long as there is hope for a dialogue with the authorities.

When the people do not receive answers to their questions, they begin to use other forms of communication with the authorities.

Keywords: socio-political “theater”, pandemic Covid-19, protest actions, communication, people, power, human rights

Вступ

Соціально-політичне життя суспільства передбачає комунікацію влади із народом і народу із владою. Ця комунікація може набувати різних форм, в тому числі й з елементами театральності (таких як гра, перформанс, артистизм, костюми і декорації, драматургія, режисура тощо).

Без театральної складової не обходяться і протести проти Covid-карантинів, яких впроваджують уряди різних країн. Проте ця складова набуває різних особливостей в різних контекстах – культурних, соціально-економічних, часових (перша або друга хвиля пандемії) тощо. Тому актуальною науковою проблемою є виявлення цих особливостей та їх осмислення в рамках предмету соціальної філософії.

Огляд попередніх публікацій та соціально-політичних подій останніх років показують, що якщо публічна політика завжди орієнтована на пошуки найбільш ефективних способів комунікації з широкими масами (суспільством, населенням, народом, електоратом) (Прокопович, 2017), то влада таку комунікацію часто лише імітує, що дало підстави С.П. Поцелуєву навіть ввести поняття політичного парадіалогу, як квазі-художньої пародії на діалог (Поцелуєв, 2010, с. 168). Проте в обох випадках в нагоді стають театральні прийоми.

У політичному «театрі» використовуються майже всі техніки і практики, яких було напрацьовано у театральному мистецтві:

– акторська гра (Neuman, Marcus, & Maskuen, 2007; Прокопович, 2019b, с. 52–53);

– наявність амплу: вождь, лідер, соратник, опонент, опозиціонер, критик, аналітик тощо (Гринберг, 1995; Русакова, 2009, с. 36; Богуцький, Корабльова, Чміль, 2013, с. 14; Дандекар, 2020);

– феномен «театру одного актора», переважно – політичних лідерів або

вождів (Краснокутський, 2008);

– ритуали і церемонії як складова драматургії, де поєднуються візуальність, семантика, перформанс (Ільницька, 2009; Хома, 2014; Мусихин, 2015; Прокопович, 2019, с. 50–51);

– використання костюмів та декорацій як додаткових засобів передачі повідомлень (Воронкова, 2018; Прокопович, 2018);

– практика аплодисментів для демонстрації «народної любові» до чергового лідера (Прокопович, 2019a);

– скандали і провокації (як жанрова складова фарсу або водевілю) задля привернення уваги загалом до певних проблем, або, навпаки, для відвернення уваги від якихось дій влади (Костельнюк, 2018; Прокопович, 2019b, с. 51–52);

– поділ на сценічну виставу (публічна політика) та дії за лаштунками (таємна політика) (Шейгал, 2000);

– віртуалізація держави («країна в смартфоні», е-демократія тощо), внаслідок чого традиційні політичні інститути (в тому числі й сама держава) заміщуються їх симулякрами (Кривошеїн, 2019), що сприяє утворенню суто театального ефекту – коли глядачі одночасно і вірять, і не вірять у все, що відбувається на сцені.

Народ у своїй комунікації із владою також іноді вдається до театральних прийомів. Особливо яскраво це проявляється в різних формах протесту.

Пандемія Covid-19 додала до практики театралізації соціально-політичних комунікацій нових фарб та драматичних ефектів.

Метою даного дослідження є виявлення елементів театральності в протестах проти Covid-карантинів та їх осмислення в соціально-філософському аспекті.

Методологічна стратегія цього дослідження базується на концепції театральності соціокомунікативних проявів культури (Прокопович, 2017), яка дозволяє осмислювати сутність і форми існування соціальної реальності

в динаміці їх змін зі зміною культурного (політичного, соціально-економічного, інформаційного тощо) контексту.

Виклад основного матеріалу

Пандемія Covid-19, яку було оголошено на початку 2020 року, майже одразу набула ознак проблеми не лише суто медичної, а й соціальної, економічної та політичної. Карантинні заходи, яких почали впроваджувати різні країни, лише перші декілька тижнів сприймалися людьми як доцільні та необхідні. Люди активно, і навіть творчо, пристосовувалися до нових умов життя – соціальної дистанції, самоізоляції, маскового режиму тощо.

Найбільш ефектно це проявлялося у костюмованих перформансах, в яких люди винахідливо та з гумором обігравали тему захисного одягу та масок (Прокопович, & Кирилова, 2020).

Мабуть, однією з перших «театральних» реакцій на карантинні обмеження, які почали запроваджуватись в різних країнах, став «динозавр», що виносив сміття, в Іспанії. 17 березня 2020 року поліція міста Мурсія (вже закритого на карантин) опублікувала відео, де людина у костюмі динозавру пересувається вулицею. Поліціанти відреагували на цю подію таким зауваженням: «В нинішній ситуації людям дозволено здійснювати короткі прогулянки із домашніми тваринами. Але це правило не розповсюджується на тиранозаврів» (Twitter, 17 березня 2020).

Згодом ще одного «динозавра» помітили в Росії: ввечері 7 квітня 2020 року у Санкт-Петербурзі людина у костюмі динозавра гуляла із дитячою коляскою навколо озера.

У тому ж дусі відреагували на посилення карантинних заходів деякі мешканці України. Наприклад, одесити дозвіл виходити з дому лише для того, щоб вигуляти домашню тваринку, сприйняли із гумором. В Інтернеті почали з'являтися відео, як вулицями Одеси ходять люди, одягнені у казкових персонажів, які вигулюють казкових звірів: Машу із Ведмедем, Алісу із Чеширським котом.

В такий самий спосіб люди урізноманітнювали режим ізоляції й в Австралії. Там запустили флешмоб, сутність якого полягала у тому, щоб винести

сміття у найбільш незвичайному костюмі. В Інтернеті з'явилися численні фото- і відео-звіти учасників цієї театралізованої акції у костюмах Супермена, Бетмена, Попелюшки, нареченої тощо.

У всіх цих перформансах тема коронавірусу, як така, не візуалізовувалася. Вона була присутня лише у драматургії (у сюжетних обставинах, мотивах, поведінкових реакціях), а костюми – були «старими», позиченими з інших, попередніх «спектаклів».

У костюмі саме «коронавірусному» постав перед «публікою» поліціант Раджеш Бабу з індійського міста Ченнаї. Наприкінці березня він вийшов патрулювати вулиці у шоломі, який зображав модель коронавірусу. В такий спосіб чоловік намагався привернути увагу людей до спалаху Covid-19 і нагадати про важливість карантину. Цю ініціативу підхопили його колеги, які також «озброїлися» схожою бутафорією.

Але згодом люди почали вбачати в обмежувальних заходах зазіхання влади на свої права та свободи. Тому почали в різні способи демонструвати свій протест, іноді привносячи в нього елементи театральності.

Зазвичай соціально-політичний протест актуалізується або в активній, або в пасивній формі. Пасивний протест проявляється у стані політичної апатії і виражається у відмові брати участь у виборах влади різних рівнів. Активний протест має більш широкий арсенал форматів – петиції, пікети, акції непокори, мітинги, страйки тощо, – що дозволяє залучати різноманітні засоби комунікації: як вербальні, так і невербальні.

Вербальну складову будь-якого соціально-політичного протесту складають лозунги, які є не лише засобом вираження позиції їх авторів. Проголошення лозунгів, особливо – під час масових протестів, формує актуальний набір ідей, важливих для даної соціальної групи, а іноді – і для всього суспільства. Лозунги, які проголошувалися на акціях протесту проти Covid-карантинів, свідчать про те, що люди намагалися відстоювати базові права і свободи: «Вам не відібрати нашу свободу», «Моє тіло

– мій ризик – мій вибір» (США, квітень 2020); «Особиста свобода недоторканна», «Хай живе свобода!», «Жодних масок, жодного соціального дистанціювання» (Італія, вересень 2020); «Живи своїм життям, епідемія закінчилася», «Я дихаю вільно!» (Бельгія, вересень 2020); «Зніми маску, вимкни телевізор, живи повним життям», «Covid-19 – це брехня, ми не всі ковідіоти», «Краще могила, ніж бути рабом» (Хорватія, вересень 2020); «Дайте працювати!» (Україна, листопад 2020); «Поверніть нашу свободу!» (Словаччина, грудень 2020).

Невербальну складову протестів проти карантинних обмежень формували різноманітні прояви візуального та театрального.

Одним з яскравих прикладів є мем-історія українського спортсмена Валентина Бур'янова. 6 квітня 2020 року в Україні було запроваджено заборону на відвідування парків, скверів та інших зелених зон відпочинку. Вхід до Київського Гідропарку був перекритий поліцією. Спортсмен, що планував у парку тренування, вирішив потрапити до парку, перепливши річку. Але на іншому березі його вже зустрічали з десятком поліціантів. Спортсмена затримали, склали адміністративний протокол, а 28 квітня суд наклав на нього штраф у 17 тисяч гривень. Спортсмен набув слави і прізвисько «Пловець із Гідропарку».

Вважаючи, що представники влади знехтували його конституційними правами, Валентин Бур'янов вирішив подати скаргу міністру внутрішніх справ Арсену Авакову. На зустріч із міністром він приїхав у медичній масці і на коні. Але бесіди із міністром не відбулося: далі приймальні громадянина не пропустили. Тому пояснювати свій вчинок він змушений був у Facebook. Він розповів, що вдався до такого перформансу задля того, щоб «продемонструвати суспільству, Кабміну і Арсену Борисовичу те, що ми повертаємось фактично до Середньовіччя. А саме – змушені знову їздити на конях... До того ж, поліціанти, які поведуться фактично як інквізитори» (Valentyn Burynov, Facebook, 28 квітня 2020).

Звісно, вся ця історія мала б швидко

забутися, як і будь-який хайп, в умовах інформаційного перевантаження (або навмисно створюваного інформаційного шуму). Але «п'єса» набула продовження.

11 травня 2020 року головний санітарний лікар Віктор Ляшко зізнався, що закривати парки та сквери на період карантину з точки зору епідеміології не було потреби. Ці заходи застосували для того, щоб психологічно вплинути на українців і показати масштаби небезпеки, якої може завдати невидима інфекція.

Зрозуміло, що ці зізнання були розцінені суспільством як неповага влади до громадян: спочатку залякали, а потім про це розповіли. Цілком природно, що люди почали згадувати всі випадки такого «психологічного» приниження людської гідності, зокрема, і «вилов» поліціантами «Пловця із Гідропарку». Його вчинок набув додаткового сенсу та бунтівного драматизму. І у подальшому часто згадувався аналітиками як аргумент у поясненнях, чому у людей виникла недовіра до будь-яких дій влади з карантинних обмежень.

Не менш креативними при влаштуванні театралізованих акцій протесту виявилися і працівники галузі послуг.

2 травня 2020 року під Офісом Президента України пройшла акція київських рестораторів, які вимагали дозволити відкрити літні тераси ресторанів і кафе під час карантину. У сквері перед центральним входом до Офісу Президента вони влаштували велику «літню терасу», а кухарі організували пікнік для учасників акції. При цьому мітингарі дотримувалися всіх норм безпеки, демонструючи, що так само вони і в своїх закладах спроможні забезпечити санітарну безпеку своїм працівникам (майже 200 тис. робочих місць) та відвідувачам.

Наступного дня, 3 травня 2020 року, працівники туристичного бізнесу у Тернополі влаштували ще більш вражаючий перформанс – символічне поховання туристичного сезону, який зірвався через спалах коронавірусу. Попре те, що «поховання» було символічним, поховальне приладдя – труна, вінки, катафалк – було справжнім.

У травні, до речі, почали проявлятися

дві тенденції у протестах, пов'язаних із пандемією Covid-19. Перша – це протести проти карантину, друга – протести проти його зняття. Друга тенденція проявлялася здебільшого в США та Європі.

На початку травня в США поступово почали знімати обмеження на відвідування громадських місць. А влада Флориди навіть дозволила відвідування пляжів. Проте деякі мешканці штату вважали це рішення передчасним. Тому в різні способи намагалися нагадати людям про небезпеку. Наприклад, юрист Деніел Улфелдер надягнув на себе чорний балахон Смерті, взяв косу і почав у такому вигляді ходити по узбережжю. «Я за те, щоб пляжі було відкрито, але я переконаний, що зараз – не найвдаліший час для цього. Це може бути смертельно небезпечним», – заявив він телеканалу Northwest Florida Daily News (Daniel Uhlfelder, Twitter, May 1, 2020).

До костюмованих акцій вдавалися і «коронавірусні дисиденти». Наприклад, 26 червня 2020 року у Київському метро відбулася акція невеличкої групи жінок, які закликали пасажирів зняти захисні маски і переконували, що коронавірусу не існує. «Вас обманюють! Ніякого коронавірусу не існує!» – вигукували жінки, одягнені у костюми відьом. Їх обличчя були закриті масками – але не медичними, а косметичними.

Без костюмів та декорацій, але з вражаючим драматичним ефектом проводили акції протесту лікарі. Таких акцій було не дуже багато, та й не всі вони широко висвітлювалися ЗМІ. Але принаймні одна з них наробила світового галасу. Йдеться про мовчазний протест, «коридор ганьби», який влаштував колектив брюсельської лікарні Сен-П'єр прем'єр-міністерці Софі Вільмес. Коли кортеж під'їхав до лікарні, медики вишукувалися у два ряди вздовж дороги і повернулися до чиновниці спинами – на знак незгоди із політикою уряду в боротьбі з коронавірусом (BBC, 18 травня 2020).

Влітку перша хвиля пандемії почала вщухати. Карантинні заходи були де послаблені, а де й зовсім скасовані. Відповідно, і протестні настрої пішли на спад. Акції мали суто мирний характер,

іноді навіть нагадували пікніки на галявинах міських парків. Так, наприклад, відбувалося 1 серпня 2020 року в Гаазі, де на протест проти карантину вийшли майже півтори тисячі людей. Всі вони були або без масок, або в масках театральних та карнавальних.

З другою хвилею пандемії протести поновилися, але їх характер суттєво змінився.

Акції стали більш масовими, їх порядок денний почав доповнюватися соціально-економічними питаннями, пов'язаними із ростом безробіття. Часто протести проти карантину поєднувалися із соціально-політичними питаннями: проти проведення судової реформи (Аргентина), проти заборони абортів (Польща), проти політики уряду в цілому (Сербія), проти загострення військового конфлікту із сусідньою країною (Вірменія, Азербайджан), проти обмеження свободи зібрань (Словаччина) тощо. В цих акціях театрального ставало все менше, а водометів та сльозогінного газу, яких застосовувала поліція, розганяючи демонстрантів, – все більше. Ось лише заголовки повідомлень деяких українських ЗМІ: «Протести проти карантину в Лондоні: постраждали дев'ять поліцейських і троє учасників» (Радіо Свобода, 26 вересня 2020), «У Празі протест проти карантину розігнали водометами» (Волинські новини, 18 жовтня 2020), «У Флоренції пройшли протести проти карантину, поліція затримала 20 учасників» (Громадське радіо, 31 жовтня 2020), «У німецькому Лейпцигу протест проти карантину переріс в сутички з поліцією» (Zaxid.net, 8 листопада 2020), «У Словаччині тисячі людей вийшли на протести проти карантину» (Волинські новини, 18 листопада 2020), «Протести проти карантину в Берліні: поліція застосувала водомети, є поранені» (Ліга. Новини, 18 листопада 2020).

На тлі цього масового протестного руху акції проти карантину в Україні виглядали, так би мовити, «камерними». Вони (як і під час першої хвилі) не були масовими, але зберігали театральність.

Особливо креативними в цьому сенсі знову ж таки виявилися ресторатори,

які навчилися гарно поєднувати протест із рекламою своїх закладів. Театральність їх акцій полягала не лише у залученні декорацій (пусті столики та стільці, кухонне приладдя в руках мітингувальників), але й в створенні сюжетного конфлікту за допомогою ефектних драматургічних прийомів.

Наприклад, 19 листопада 2020 року на сторінці «Дайте працювати» у Facebook львівські ресторатори розмістили відеозвернення до влади із закликом відмінити «карантин вихідного дня». Щоб привернути до себе увагу заклопотаної влади, підприємці постали перед відеокамерою без штанів. «...У той час, коли інші країни пропонують плани боротьби з епідемією та роблять реальні кроки, наш уряд вводить карантин вихідного дня, котрий нічого не змінить, лише вб'є наш бізнес і вижене тисячі наших людей на вулиці», – сказали вони. І додали: «Ми будемо працювати, як партизани, як би це нас не принижувало. У нас немає іншого виходу. Це Львів, крихітко. Жодна влада тут не змогла перемогти підпілля, і вам навряд чи вдасться... Ви вже залишили нас без штанів, але ми не дамо цього зробити з тисячами наших людей».

Слід зауважити, що такий ню-перформанс не є ноу-хау львівських рестораторів. «Голі акції» почали відбуватись в різних країнах Європи вже з квітня 2020 року, тобто у першу хвилю пандемії. Наприклад, 14 квітня в Іспанії жінка на знак протесту проти правил карантину роздяглася і стрибнула на поліцейську автівку. 29 квітня у Німеччині лікарі роздяглися, щоб привернути увагу влади до нестачі захисного одягу для роботи із пацієнтами з коронавірусною хворобою. 19 травня у Росії казанські бармени та ресторатори влаштували челендж-страйк у стилі ню, який підтримали їх колеги з багатьох міст країни. А під час другої хвилі пандемії цю практику відновили французькі підприємці. 17 листопада 2020 року вони запустили відео-челендж, де позували перед камерами голяка, задля привернення уваги до свого важкого економічного стану після запровадження в країні повторного карантину.

Напередодні Різдва та Нового року уряди різних країн почали говорити про посилення карантинних обмежень на свята.

Першими на акції протесту з цього приводу почали виходити громадяни Росії, де уряд заборонив проводити масові гуляння, в тому числі і «Ёлки» – вистави в дитячих садках та школах, корпоративи в організаціях та інші подібні заходи з участю «Діда Мороза» та «Снігуроньки». Через таке рішення влади актори та аніматори, які зазвичай виступали в цих ролях, опинилися без сезонного підробітку. Тому вже 18 листопада 2020 року в Москві на Красній площі з'явився пікет «Діда Мороза» з двома «помічниками» – дівчатами в костюмах ельфів. Поліція затримала «Діда Мороза» і склала протокол про порушення порядку проведення пікетів.

Такі ж самі – небагатолюдні та театралізовані – вуличні протести були характерними і для початку 2021 року. Наприклад, 3 січня в Чехії пройшла акція, під час якої протестувальники принесли до будинку прем'єр-міністра труну та унітаз. До труни вони причепили табличку «Рокитніце в Орлицьких горах», яка вказувала на гірськолижний центр, закритий через карантин. Трохи згодом, 11 січня, у столиці Чехії, Празі, пройшла більш масова акція. Тисячі людей, що вийшли на протест проти карантинних обмежень скандували: «Ми не вівці! Зупинимо тиранію Covid-19!» (Ліга. Новини, 11 січня 2021). Обидві акції пройшли мирно.

Проте вже із середини січня протести знов набули масового характеру, почали супроводжуватись заворушеннями та сутичками із поліцією: «В Вене тисячі австрійців протестують проти локдауна» (Страна.ua, 16 январа 2021), «У Тунісі спалахнули масштабні протести проти карантину: поліція затримала сотні людей, а влада розгорнула війська» (Hromadske. ua, 19 січня 2021), «В Нідерландах вспыхнули протесты против карантина. Полиция применила водомёты» (Страна.ua, 25 январа 2021), «В Ливане продолжаются протесты из-за карантина: есть пострадавшие, привлечена армия и

бронетехника» (РБК-Україна, 28 января 2021).

Отже, бачимо, що акції протесту проти Covid-карантинів поступово втрачають театральну складову і стають схожими на справжні бойові дії. Адже у людей все більше накопичується запитань, на які влада не дає відповідей. До питань про доцільність локдаунів (особливо – про їх посилення на тлі появи вакцин) додаються питання про ефективність цих вакцин, про принципи їх розподілу між країнами та громадянами, про доцільність та правомірність впровадження «паспортів вакцинації» тощо. Всі ці питання формують новий порядок денний соціально-політичного життя і, відповідно, у подальшому будуть задавати вже іншу драматургію політичного «театру» (якщо, звісно ж, суспільство не отримає на них відповідей, або ці відповіді не задовольнять певну частину суспільства).

Висновки

Огляд і аналіз акцій протесту проти Covid-карантинів показують, що в більшості з них присутні елементи театральності – гра, перформанс, костюми та декорації, відповідна драматургія тощо. Наявність театральної складової тут є цілком природною, адже будь-яка акція протесту (чи то масовий мітинг, чи то поодинокий пікет) є заходом публічним, розрахованим на певну аудиторію, до якої треба донести певне повідомлення. Застосування прийомів, напрацьованих у театральному мистецтві, дозволяє народові в його комунікації із владою зробити свої повідомлення більш виразними, змістовними не лише інформаційно, а й емоційно. Чи належним чином влада реагує на такі повідомлення – то вже окреме питання, але вона на них реагує, отже, помічає. Тому народ і надалі

вдаватиметься до театралізації деяких акцій протесту як вимушеної форми комунікації із владою.

Щодо акцій протесту саме проти Covid-карантинів, то їх театральна складова проявляється по-різному на різних етапах пандемії. Якщо під час першої хвили в них переважали елементи костюмованих вистав, жартівливих витівок, то для другої хвили характерними стають масові мітинги, більшість з яких закінчується сутичками із поліцією. Театрального в цих акціях стає все менше, а сльозогінного газу з боку поліції – все більше. Це пояснюється тим, що на початку пандемії локдауну здавалися людям доцільними, адже влада запевняла, що ці заходи є тимчасовими, доки не з'являться вакцини. Коли ж з появою вакцин ситуація не змінилася (і навіть, навпаки: замість відміни локдаунів з'явилися закони про посилення маскового режиму та вимоги щодо самих масок), почала зростати недовіра до дій влади. І комунікація народу із владою почала набувати нових, більш радикальних, форм.

Це дозволяє зробити висновок про те, що театральна складова зберігається в акціях протесту лише до певної межі – доти, доки є сподівання на мирний діалог із владою. Саме на діалог. Адже якщо діалог є драматичним першоелементом виникнення театру як виду мистецтва, то й політичний «театр» має функціонувати на цих засадах. Тому, коли діалогу не відбувається, одна із сторін (частіш за все – влада) вдається до його імітації. Тобто здійснюється постановка такого складного театального жанру, як «спектакль у спектаклі». Народові залишається обирати, ким йому бути в цій грі – учасником, глядачем чи критиком. Або просто встати і вийти із зали, щоб розпочати іншу гру.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Богуцький Ю., Корабльова Н., Чміль Г. Нова культурна реальність як соціодинамічний процес людинотворення через ролі. Київ : Інститут культурології НАМ України, 2013. 272 с.

Воронкова А. І. Протести і мода в сучасному суспільстві: політологічний вимір. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2018. Т. 21, № 11. С. 40–46. DOI: 10.15421/1718150.

Гринберг Т. Политическая реклама: портрет лидера. Москва : Возрождение, 1995. 104 с.

Дандекар Д. Концепції політичного лідерства: філософсько-антропологічні та соціокультурні виміри. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. Т. 23, № 3. С. 73–81. DOI: 10.15421/172027.

- Ільницька І. В. Перформансна комунікація як політична технологія та складова іміджевої PR-стратегії збройних сил. *Військово-науковий Вісник*. 2009. № 12. С. 189–200.
- Костельнюк М. М. Маніпуляційні технології в політичних процесах: термінологічний інструментарій. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2018. Т. 21, № 5. С. 123–132. DOI: 10.15421/171877.
- Краснокутський Г. Архетип Діви-Матері в сугестивному річищі «кольорових» революцій: Casus Franciae et lapsus Ucrainae. *Аркадія: культурологічний та мистецтвознавчий журнал*. 2008. № 4 (22). С. 32–35.
- Кривошеїн В. В. Соціально-політичні ризики віртуалізації держави. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2019. Т. 22, № 12. С. 5–14. DOI: 10.15421/172000.
- Мусихин Г. И. «Блеск и нищета» политических ритуалов. *Полития*. 2015. № 2(77). С. 98–109.
- Поцелуев С. П. Диалог и квазидиалог в коммуникативных теориях демократии. Ростов-на-Дону : СКАГС, 2010. 496 с.
- Прокопович Л. В. Театрализация социокультурной коммуникации: методологическое обоснование исследовательского подхода. *ScienceRise*. 2017. № 7(36). С. 29–32. DOI: 10.15587/2313-8416.2017.106701.
- Прокопович Л. В. Исследование костюмных украшений и аксессуаров как средств коммуникации в политическом «театре». *ScienceRise*. 2018. № 1(42). С. 16–19. DOI: 10.15587/2313-8416.2018.121879.
- Прокопович Л. В. Аплодисменты в политическом «театре»: социокоммуникативный аспект технологии. *Наукове пізнання: методологія та технологія*. 2019. № 1(42). С. 94–98.
- Прокопович Л. В. Соціально-філософські засади театралізації політичної сфери. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2019. Т. 22, № 2. С. 48–58. DOI: 10.15421/171922.
- Прокопович Л. В., Кирилова А. Г. Маски у «театрі» буття в контексті пандемії Covid-19. *Scientific Journal "Virtus"*. 2020. № 45. С. 28–31.
- Русакова О. Ф. Шоу-политика: особенности дискурса. Социум и власть. 2009. № 4(24). С. 36–39.
- Хома Н. М. Політичний перформанс як постмодерна форма соціального протесту. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2014. Вип. 1(21). С. 18–22.
- Шейгал Е.И. Театральность политического дискурса. *Единицы языка и их функционирование*. 2000. Вып. 6.
- Neuman R., Marcus G., Maskuen M. The Affect Effect. Dynamics of emotion in political thinking and behavior. Chicago: The University of Chicago Press, 2007. 440 p.

REFERENCES

- Bogutsky, Yu., Korablyova, N., & Chmil, G. (2013) *Nova kulturna realnist yak sociodynamichnyy protses lyudynotvorennya cherez roli [New cultural reality as a sociodynamic process of human creation through roles]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Voronkova, A. I. (2018). Protesty i moda v suchasnomu suspilstvi: politolohichnyi vymir [Protests and fashion in modern society: political science]. *Scientific and theoretical almanac "Grani"*, 21(11), 40–46. DOI: 10.15421/1718150 [in Ukrainian].
- Greenberg, T. (1995). *Politicheskaya reklama: portret lidera [Political advertising: a portrait of a leader]*. Moscow [in Russian].
- Dandekar, D. (2020). Kontseptsii politychnogo liderstva: filosofsko-antropolohichni ta sotsiokulturni vymiry [Concepts of political leadership: philosophical-anthropological and socio-cultural measurements]. *Scientific and theoretical almanac "Grani"*, 23(3), 73–81. DOI: 10.15421/172027 [in Ukrainian].
- Ilynitckaya, U. V. (2009). Performansna komunikatsiya yak politychna tekhnolohiya ta skladova imidzhevoyi PR-stratehiyi zbroynykh syl [Performance communication as a political technology and component of the image PR-strategy of the armed forces]. *Viyis'kovo-naukovyy visnyk*, 12, 189–200 [in Ukrainian].
- Kostelniuk, M.M. (2018). Manipuliatsiini tekhnolohoi v politychnykh protsesakh: terminolohichnyi instrumentarii [Manipulation technologies in political process: terminological tools]. *Scientific and theoretical almanac "Grani"*, 21(5), 123–132. DOI: 10.15421/171877 [in Ukrainian].
- Krasnokutskiy, G. (2008). Arkhetyp Divy-Materi v suhestyvnomu rishyshchi "kolorovykh" revolyutsiy: Casus Franciae et lapsus Ucrainae [The archetype of the Virgin-Mother in the suggestive stream of "color" revolutions: Casus Franciae et lapsus Ucrainae]. *Arcadia*, 4 (22), 32–35 [in Ukrainian].
- Kryvoshein, V. V. (2019). Sotsialno-politychni ryzyky virtualizatsii derzhavy [Social and political risks of virtualization of state]. *Scientific and theoretical almanac "Grani"*, 22(12), 5–14 [in Ukrainian].
- Musikhin, G.I. (2015). "Blesk i nishcheta" politicheskikh ritualov ["Shine and poverty" of political rituals]. *Polity*, 2(77), 98–109 [in Russian].
- Potseluev, S. (2010). Dialog i kvazidiialog v kommunikativnykh teoriyakh demokratii [Dialogue and quasi-dialogue in communicative theories of democracy]. Rostov na Donu: SKAGS [in Russian].
- Prokopovich, L. V. (2017). Teatralizatsia sotsiokul'turnoy komunikatsii: metodologicheskoe obosnovaniye issledovatel'skogo podkhoda [Theatricalization of sociocultural communication: methodological substantiation of the research approach]. *ScienceRise*, 7(36), 29–32. DOI: 10.15587/2313-8416.2017.106701. [in Russian].
- Prokopovich, L. V. (2018). Issledovaniye kostyumnykh ukrasheniy i aksessuarov kak sredstv kommunikatsii v politicheskom "teatre" [Study of jewelry and accessories as a means of communication in a political "theater"]. *ScienceRise*, 1(42), 16–19. DOI: 10.15587/2313-8416.2018.121879 [in Russian].
- Prokopovych, L. V. (2019a). Aplodysmenty v politychnomu "teatri": sotsyokomunikativnyy aspekt tekhnolohii [Applause in the political "theater": the socio-communicative aspect of technology]. *Scientific Knowledge: Methodology and Technology*, 1(42), 94–98 [in Ukrainian].

Prokopovych, L. V. (2019b). Sotsialno-filosofski zasady teatralizatsii politychnoi sfery [Socio-philosophical foundations of theatricalization of the political sphere]. *Scientific and theoretical almanac "Grani"*, 22(2), 48-58. [in Ukrainian].

Prokopovych, L. V., & Kyrillova, A. G. (2020). Masky u "teatri" buttya v konteksti pandemii covid-19 [Masks in the "theater" of being in the context of the Covid-19 pandemic]. *Scientific Journal "Virtus"*, 45, 28-31 [in Ukrainian].

Rusakova, O. F. (2009) Shou-politika: osobennosti diskursa [Show politics: features of discourse]. *Society and power*, 4(24), 36-39 [in Russian].

Khoma, N.M. (2014). Politychnyy perfomans yak postmoderna forma sotsial'noho protestu [Political performance as a postmodern form of social protest]. *National Technical University of Ukraine Journal Political science. Sociology. Law*, 1(21), 18-22 [in Ukrainian].

Sheigal, E.I. (2000). Teatralnost politicheskogo diskursa [Theatricality of political discourse]. *Yedynitsy yazyka i ikh funktsionirovaniye*, 6. [in Russian].

Neuman, R., Marcus, G., & Mackuen, M. (2007). *The Affect Effect. Dynamics of emotion in political thinking and behavior*. Chicago: The University of Chicago Press, 2007. 440 p.

Prokopovych Lada

Dr. Sc., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-8626-91722>, lada.prokopovich@gmail.com

Стаття надійшла / Article arrived: 05.01.2021

Схвалено до друку / Accepted: 17.02.2021

Людмила Облова

Национальный педагогический университет им. М. Драгоманов

Философское понимание философии. Высшая школа без философии

В статье ставится вопрос об универсальном понимании философии с целью вопрошания уровня способности современника понимать философию в соответствии с ее исконным способом бытия. Постановка вопроса связана с броскими странностями современной ситуации. Речь идет о сегодняшнем желании философствующего сообщества оправдать пользу философии и ее предметное присутствие в академической среде через разработку «компетентностных философий». Распространяющиеся философии «чего хочешь», с уходом в частичные моменты заданной проблемы, сообщают систему определенных истин. Но вводят ли в философское состояние? И сохраняют ли собственно философию? Также на сегодня есть достаточно предложений передать философскую мысль в оторванном от институционализаций мире. Но непременно модным и прославившимся мыслителем. Или же пофилософствовать в придачу с чем-то привлекательным. Со скандалом, например. В основном такие предложения имеют спрос. Поэтому мышление «за деньги» активно совершает свой разброс. Назову это философией через абонемент.

При этом в заявках предлагаются пикантные или злободневные темы с приставкой: философская встреча, философский взгляд, философское понимание. На что наводят совместные пребывания людей, связывающихся присоединённой к насущному философией?

Целью статьи есть исследование уровня способности современника понимать философию в соответствии с её исконным способом бытия. Основными задачами есть: 1) оценка современной ситуации активно распространяющегося инновационного преподавания философии; 2) анализ мышления человека, находящегося в положении, когда, с одной стороны, укрепляется «компетентностная философия» и «крафтовая философия», с другой стороны – философия академии устраняется из классических университетов за ненужностью, по условиям глобального рынка; 3) взгляд на философию как особенное единство.

Метод исследования: метатеоретический, позволяющий описывать философию неотчуждённо, в соответствии с её природой – формально и побуждать мыслить философию, испытывая её силу.

К размышлению предлагается сопоставимость опытов философии самой по себе и привлеченной философии.

Ключевые слова: философия, университет, самостоятельное мышление, досуг, компетентности, прибыль

Liudmyla Oblova

National Pedagogical Dragomanov University

Philosophical understanding of philosophy. Higher school without philosophy.

The conversation raises the question of the universal understanding of philosophy in order to question about the level of the contemporary's ability to understand philosophy in accordance with its original way of being. The statement of the question is connected with the catchy oddities of the current situation. We are talking about the current desire of the philosophizing community to justify the benefits of philosophy, and its substantive presence in the academic environment through the development of "competence philosophies". The spreading philosophies of "what you want", with a departure in the partial moments of a given problem, communicate a system of certain truths. But is it being introduced into a philosophical state? And do they preserve philosophy itself? Also, today, there are enough proposals to convey philosophical thought in a world separation from institutionalization. But, by all means, a fashionable and famous thinker. Or philosophize along with something attractive. With a scandal, for example. Basically, such offers are in demand. Therefore, thinking "for the money" is actively scattering. I will call this philosophy through subscription.

At the same time, the applications offer spicy or hot topics with the prefix: a philosophical meeting, a philosophical view, a philosophical understanding. What do the joint stays of people who associate with the philosophy attached to the vital lead to? The aim of the article is to study the level of a contemporary's ability to understand philosophy in accordance with its original way of being. The main tasks are: 1) assessment of the current situation of actively spreading innovative teaching of philosophy; 2) analysis of the thinking of a person who is in a position where, on

the one hand, “competence-based philosophy” and “craft philosophy” are being strengthened, on the other hand, the philosophy of the academy is removed from classical universities as unnecessary - under the conditions of the global market; 3) view of philosophy as an absolute unity.

Research methods: The research is based on the metatheoretical method, since it allows one to describe philosophy in an inalienable way, in accordance with its nature. Avoiding methodological confusion, metatheory makes it possible to examine philosophy formally and encourage thinking, testing its power. For reflection, the comparability of the experiences of philosophy in itself and of the involved philosophy is proposed.

Keywords: *philosophy, university, independent thinking, leisure, competence, profit*

Людмила Облова

Національний педагогічний університет ім.М.П.Драгоманова

Філософське розуміння філософії. Вища школа без філософії.

У статті ставиться питання про універсальне розуміння філософії з метою запитування рівня здатності сучасника розуміти філософію відповідно до її споконвічного способу буття. Постановка питання пов'язана з помітними дивацтвами сучасної ситуації. Мова йде про сьогодишнє бажання філософської спільноти виправдати користь філософії і її предметну присутність в академічному середовищі через розробку «компетентнісних філософій». Філософії «чого хочеш» набирають оберти. Вони діють з нахилом в часткові моменти заданої проблеми і повідомляють систему певних істин. Але чи вводять у філософський стан? І чи зберігають власне філософію? Так само на сьогодні є достатньо пропозицій передати філософську думку у відірваному від інституціоналізації світі. Але безумовно модним і відомим мислителем. Або ж пофілософствувати на додачу з чимось привабливим. Зі скандалом, наприклад. Як правило, такі пропозиції мають попит. Тому мислення «за гроші» активно здійснює свій розкид. Назву це філософією через абонемент.

При цьому в заявках пропонуються пікантні або пекучі теми з приставкою: філософська зустріч, філософський погляд, філософське розуміння. На що наводять спільні перебування людей, які об'єднуються приєднаною до насущного філософією?

Метою статті є дослідження рівня здатності сучасника розуміти філософію відповідно до її споконвічного способу буття. Основними завданнями є: 1) оцінка сучасної ситуації активного розповсюдження інноваційного викладання філософії; 2) аналіз мислення людини, яка знаходиться в положенні, коли, з одного боку, зміцнюється «компетентнісна філософія» і «крафтова філософія», з іншого боку – філософія академії усувається з класичних університетів через відсутність попиту – під диктовку глобального ринку; 3) погляд на філософію як особливу єдність.

Метод дослідження: метатеоретичний, що дозволяє описувати філософію невідчужено, відповідно до її природи – формально і спонукає мислити філософію, відчуваючи її силу.

До роздумів пропонується співвіднесення досвідів філософії самої по собі і залученої філософії.

Ключові слова: *філософія, університет, самостійне мислення, дозвілля, компетентності, прибуток*

Вступлення

Разработанность вопроса об универсальном понимании философии настолько частая, что с упорством перекрывает необходимость снова с ним работать. При этом есть смысл отстраниться от всего, что приостанавливает озвученное размышление и вопросить уровень способности современника понимать философию в соответствии с ее исконным способом бытия.

Наблюдая сегодняшнее желание философствующего сообщества оправдать пользу философии и ее предметное присутствие в академической среде всё чаще становятся заметными разработки «не универсальных» философий.

Это философии «чего хочешь не самостоятельного» с уходом в частичные моменты заданной проблемы, но только не мысли о самой философии. Речь не о том, что философию используют как ярлык или приставку. Это вульгарность, конечно, но оно тут же и безобидно. Поэтому не так пагубно, как «компетентностная философия» или «крафтовая философия». Последние, изымая себя из университета под новым видом, не просто разрушают его содержательность, а уничтожают как форму. Поэтому университет прекращает своё существование «по идее» и превращается в центр обслуживания тех, кто жаждет обрести навык, который в будущем обеспечит экономический рост.

На сегодня ещё поднимается разговор об университете как особенном месте для тех, для кого образование и познание являются не пыткой, а наслаждением (А. Баумейстер). И показывается его уникальность. А значит и неразлучность с философией. При этом в реально протекающем процессе философию передают трансформации и ликвидируют университет.

Весомое обоснование при выяснении обозначенной темы составили работы М. Нуссбаум и Я. Пеликана.

Постановка цели и задач.

Целью статьи есть исследование уровня способности современника понимать философию в соответствии с её исконным способом бытия. Основными задачами есть: 1) оценка современной ситуации активно распространяющегося инновационного преподавания философии; 2) анализ мышления человека, находящегося в положении, когда, с одной стороны, укрепляется «компетентностная философия» и «крафтовая философия», а с другой стороны – философия академии устраняется из классических университетов за ненужность – по условиям глобального рынка; 3) взгляд на философию как особенное единство и утверждение её необходимости в структуре университета.

Методы исследования.

Исследование опирается на метатеоретический метод, так как он позволяет описывать философию неотчуждённо, в соответствии с её природой. Избегая методологического смешения, метатеория даёт возможность исследовать философию формально и побуждать мыслить, испытывая её силу.

Результаты. Когда, к примеру, Дж. Лайкер, разъясняя успех компании Toyota, использовал философию для эффективности, он хотя бы давал себе отчёт, что её присутствие в названии книги разрешено в силу того, что речь пойдёт о ведущей фирме мира (Лайкер, 2017). Так сказать прислонил респектабельное к респектабельному. Заявив о Дао Toyota, автор хотел произвести впечатление на читателя. То есть, идя на поводу у проблемы превосходства, полагал философию важной фигурой. По обыкновению, воздавал равным за

равное, когда приурочивал Toyota Дао. Тем самым, придавая философии негодный вид – большее себя не используют – не снимал её формального статуса. В это же самое время «компетентностные философии» – не чего-то, а какие-то (что-то сыскивающие) – раскручивают за счет исторического авторитета философии качественность определённой сферы. Беда в том, что, взяв на себя функции универсальности, они результативно сживают со света то, что задаёт ту или иную образовательную площадку. И ладно социальная, экономическая, политическая философии плотно засели в наши умы и имеют место быть. А возвеличивающаяся сегодня музыкальная, кулинарная, модная? И сразу проявляющееся желание присвоить «корень» какой-то философии одной из наций. К, примеру, утверждается, что у философии музыки украинские истоки (Козаренко, 2018). Или тут же заметить, что предметная философия занимается тем, что не несёт в себе универсальности и постоянства, а пронизано новаторством и иррационализмом (Щепанський, 2019). И тем не менее, претендующая на фундаментальность.

Несмотря на напор «отцентрализации» сжатых философий, они пока что ещё шокируют думающих людей своими «передачами». Можно сказать «лучами». Но будут ли такие вещи пониматься недоразумением в будущем? Думается, что занятие, пусть сексуальной, философией будет восприниматься как урок пения в школе.

Так же есть достаточно предложений пройти по философии в оторванном от университета мире с кем-то или с чем-то известными признанным. С фиксированной оплатой за мысли. Это то, что сегодня называют популярной философией. Что весьма хитро: скидки предоставляют студентам университетов. То есть происходит опыт вырывания мыслящего человека из «традиционной корпорации» с целью переноса его в инновационное преподавание. Осуществляется соблазн непринадлежностью – дозволенностью познавать, не находясь на началах общности жизни, времени и труда. В заявках предлагаются острые или злободневные

темы с указанием: философская встреча, философский взгляд, философское понимание.

Ударение на том, что совместное пребывание будет не обыденным, а «великим» и «затягивающим все пробелы в образовании» менеджерам философии нужно не столько для того, чтобы ввести «клиента» в мыслящее состояние, сколько как прикрытие того, что в мыслящее состояние вводить не выгодно. Шторка создаётся уже потому, что заявленные вопросы есть вовсе не философскими, но похожими на мудрость. Манипулирующими свободой и реальностью. А иначе народ не соберётся. И люди, которые покупают философские встречи, слушают и обсуждают проблемы, заведомо лишённые меры автономности. Поэтому, объективно, ещё дальше уходят от самой философии. Становятся на позиции её усугублённого отчуждения. И даже когда хотят мыслить, то делают это не ради самой мысли, а при известном мыслителе – внешнем ориентире. То есть действуют исключительно из банальной надежды избавиться от глупости при встрече с умным человеком. Счисляют свои переживания с тем, что наличествует в мышлении авторитетного человека и в подтверждённых ценностях получают опору своим решениям. Совсем не думают о вульгарности расчёта обрести (купить) понимание происходящего. Да ещё и тогда, когда от тебя скрывают действительное.

Людей тоже можно понять. Им вдруг становится важно не отставать в развитии. Чувствуют, что опростились. И кажется, что раз известный человек зовёт на разговор, то, по определению, он опытен, начитан, умён. Поэтому своими размышлениями легко заменит подавляющий информационный ввод непосредственным общением, а абстракцию – личным пониманием. Ускорит появление понимания мировоззренческих ценностей. И, соответственно, будет место, где можно искренне высказываться. Поговорить по душам. Люди хотят с помощью услышанного научиться избавляться от конкретных проблем психологического характера. Посетителям даже в голову не приходит то, что тот, кто для них мыслит должным образом, в

действительности, устанавливает ложную цель. Не годящийся, на самом деле, человек в отношении свободного, духовного творчества. Привлекательный в силу научной пропитанности устоявшимися смыслами, но без жизненной позиции.

Позвольте сейчас вспомнить о «соответствующей моменту», недавно поднятой теме: конкурентной способности философии (Vuckovic I.). Миру предложили поговорить о несвойственном для философии, но характерном духу времени. Из заявки сразу чувствуется, что в обсуждении не будет информационного, а значит, терминологического мучения. Субстанций, трансценденций, эйдосов. Вроде как создаётся поле непосредственного, а значит не канонического размышления. И уже не важно, что заявители смотрят на философию предвзято: как на объект, отстающий от чего-то конкретного. Ну или опережающий. А ещё, как представлю себе Платона с идеей, Канта с трансцендентальным субъектом мысли и Мамардашвили с бытием-сознанием соревнующихся с разработчиками инноваций, так понимаю, что впадаю в бред. Но и не говорить об этом нельзя. Иначе нарциссическая озабоченность представителей «компетентностной философии» наберёт новый класс.

Допускать существование места для конкуренции в философии, её соревновательный элемент может тот, кто ещё ни разу ничего не слышал о философии и не пережил бытийствующее. Вот как выяснить: святые – они лучшие? Лик – то же, что и пьедестал? За что можно чтить философа? Кто сейчас добродетельней: пишущий или читающий? Кому из мыслителей Античности положены привилегии?

В философии всё просто: сначала смерть, потом кладбище. И кладбище не конкурент смерти. Даже несмотря на то, что есть несчастные, для которых кладбище опережает смерть. В сущности, смерть – всегда. Кладбище снесут. Поэтому они не соотносятся – не равновеликие. Так и философию нельзя превзойти уже потому, что она основание – предел любого познавательного акта. К тому же

совершенно беспомощна.

Но дальше – хуже. Пока где-то в мире пускают философию «в забег», ещё где-то её грубо исключают за ненадобностью (Vucković I.). Попросту заменяют набором факультативов. Логика, этика остаются, потому что обусловлено мыслящий и отрегулированный в поведении нужны, а вот самостоятельно думающий и действующий – нет. И, безусловно, преподаватели философии озаботились не только наличием рабочих мест, но и интеллектуальным положением молодёжи.

Похоже, что активность по «задержанию» философии частными влиятельными структурами и утилитаристскими мотивами солидная и, вернее всего, неискоренимая вещь. Настойчиво выводит философию из самоё себя, заставляет примыкать себя и представляет собой не что иное как арест самостоятельного мышления. Повторюсь, что не так страшно считать философию значимой и, предавая мысль, отдавать её в залог «брендового», сколько скверно выводить её из университета – заставлять представлять не «учреждение», а популярного философа из учреждения. Действовать во благо частного, инновационного и принуждающего свободную волю. Ведь незря сегодня говорят о том, что: «сучасне українське суспільство характеризується певною сукупністю девіантогенних факторів, наприклад, станом аномії, різкою соціальною диференціацією населення, соціальною дезорганізацією й маргінальністю певних соціальних груп...» (Литовченко В. І., & Корольок К. А., 2019). И бросается в глаза неуспешная социализация с адикцией, деликвентностью, деструктивным поведением, протестными настроениями и экстремизмом (Литовченко В. І., & Корольок К. А., 2019). Думается, что это не только украинская проблема.

Да, присоединение философии к насущным и пикантным темам придают не свойственный ей вид. Выставляют её прибыльной. Но что внушает негодование, так это то, что такая привязка, только не бизнесменом, а человеком с философским образованием, отнимают вид у философии вообще. Обезличивает сугубо личностное

знание. Потому что встречи философа через абонемент задуманы продать её саму. С тем, чтобы укоренить, усилить «поколение полезных машин» (Нуссбаум, 2014: 2). И собирает таковой в аудиторию не то, чтобы умалишенных, но точно, что духовных калек. Людей, одержимых улучшить качество своего мышления и потому готовых купить конкурентноспособную мысль, правильный образ жизни, исключительный опыт.

Таким образом, Дж. Лайкер, спекулирующий на философии, хотя бы рекламировал фирму и продавал успех компании, книгу. Но не саму философию. То есть, понимал, что хоть на ней и не разбогатеть, но она для тех, кто живёт с чувством достоинства. Не убыточна.

Значит, преподавание философии ради прибыли или, по сути, частным образом – есть уроком философии без «универсалии». Стоит заметить, что философия без «универсалии», пока что хорошо продаваемая и экономически оправданная, возникает не от желания сделать её модной. Так сказать, преодолеть мнение, что философия «ненужное излишество» (Нуссбаум, 2014: 2). Так же не импульс создать нечто необыкновенное (что произвольно и получается). Это не что иное, как холодный расчет: выделиться за счёт всеобщего. Якобы не быть в ряду «полезных машин», а находиться на особой позиции. Но только не из способности «сюжетного воображения», а быть за пультом управления (Нуссбаум, 2014: 27). Доминировать. И извлечь прибыль из «бессмысленного излишества» (Нуссбаум, 2014: 2).

Значит, образование чудо-проблем (галлюцинаций) творится компетентным человеком, не могущим жить без постоянного и настырного придания себе значимости. Самостоятельности. А вот университету, в своём классическом понимании, удаётся сохранять философию без причуд и избавляться от «околомыслителя». В системе академического общения человек хоть и «корпоративен», то есть, не допущен к преобразованию, начинается суровыми словами, обязательными исполнениями, но всё-таки имеет возможность вступать

в дискуссию, вести живую беседу, издаваться. При этом, не сообщая ни информативное, ни фантазийное. А собственное и применимое другими.

Думаю, что в силу того, что философия универсальное знание или благодаря парадоксу академического общения её нельзя не только удалять из университета, но и смещать в сторону средней школы. Ускорять процесс её постижения. Иначе эффект братства – устоя быть в устое – не будет не только притягивать и обязывать – то есть исказится, но исчезнет. И человек приучится видеть опору или в информации, или в фантазии – в отрывочном или фантастическом обучении фундаментального знания. Но не сможет определять свою волю собственно волей. То есть, личностным усилием.

Можно легко обвинять современный рынок в крахе университета и, соответственно, химерности и фактичности существования философии. Только проблема возникает тогда, когда единственно возможным спасением для классического университета руководство объявляет его максимальное приближение к условиям современного рынка. Логично, что раз нужны миру специалисты с конкретными навыками, но без видения мира в целом, значит надо раздробить людей по классам или маркам. И усиленно готовить экспертов в избранной области. Вот и окажется философия лишней при существах, наполненных компетенциями. Так же становится вопрос: кто формирует современный рынок? Не сам же он таким случился.

Думается, что это не миру нужны специалисты, исполняющие определённые функции и только. Скорее всего, это забота богатого мира. Мира без мировоззрения.

Увы, заметная апатия к поступлению в университеты, видно усиливает крах высшей школы. Совсем недавно, в моё время, поступление в университеты осуществлялось не с первого раза, при мечте и старательной подготовке. А сегодня ни дети, ни их родители уже не видят того смысла окончить высшее учебное заведение, который держал людей в необходимости получить образование, ещё десяток лет назад. Усвоив из

временных (наличествующих) показателей то, что в подавляющем большинстве случаев выпускники не работают по специальности, вчерашний школьник утрачивает перспективу состояться как профессионал. А с этим и цель не только обрести профессию, но просвещаться. Дальше, всё больше растёт устойчивое положение, что в университеты люди поступают по привычке или из тщеславия родителей дать ребёнку образование, тогда как дети, уставшие от школы и ещё не определившиеся в интересе к делу, которому готовы посвятить жизнь, предпочитают начать зарабатывать и хаотично снабжать себя профессиональным навыком. Всё это подкрепляется успехом тех подростков, которые «образовали» себя на работе и представляются обеспеченными, плюс не глупыми. Есть достаточно живых примеров людей, которые обошли университет, зарабатывают на продажах и пользуются багажом знаний, полученных в школе или из «лент». При этом они свободно рассуждают о гендерной проблематике, миссии свободного рынка и последних писательских трудах. Дело усугубляется тем, что число контрактной учёбы увеличивается и заметно превышает бюджетные места. Родители, выросшие при системе, дающей бесплатное образование, и не приученные собирать деньги на образование детей с их рождения, не справляются с финансовой нагрузкой и вынужденно отпускают детей на случайные заработки. Ещё и мешает претенциозность, замешанная на доступности получения образования «за границей». То есть там, где лучше уже потому, что давно находится в сфере платного образования. Налажено. И повальным выездом «остатка» желающих учиться за пределы в прошлом социальной страны.

Соответственно, те, кто остались, и всё-таки имеют возможность учиться дальше, выбирают такое заведение, которое либо престижно, либо обеспечит бюджетным местом, либо даст такое образование, которое не будет сопровождаться отвлечением на неспециальные предметы. Поэтому философии в современном (не корпоративном) университете заказа нет. Руководство, понимая, что

выбирается абитуриентом, самовольно исключают универсальные предметы из разряда обязательных дисциплин. И, для оправдания, выносят их в ранг тех, которые могут быть выбранными. Усиливается вычищение философии тем, что выбрать её прочтение предлагают первокурснику. Расчет идет на то, что вероятность выбора новоиспечённым студентом, предмета, о котором в школе только упоминали – мизерная. Ведь этот выбор осуществляет человек, который пережил не простой переход из средней школы в высшую школу, прошел массу инструкций и стандартизаций и ещё не успел адаптироваться к новым, в основном, пугающим условиям. Ко всему, именно сейчас как никогда он спешит стать профессионалом. И не распылять силы на «дополнительное». Хваток.

Руководство убеждено, что, посвящая всё имеющееся академическое время на изучение конкретного предмета, поступает верно. Независимо от того, что хитря с законом. И не думает о том, что, сознательно действуя в угоду богатых, лишает своих студентов места, где можно узнать об особенностях объединяющего, охватывающего знания. Беспечно углубляя в одно, ввергает их в потерю постижения всеобщего. В результате формирует поколение людей, могущих исполнять те же функции, которые может делать или сможет через время делать искусственный интеллект. И о силе общечеловеческого узнающих (если ещё узнающих) с улицы. То есть, лишенных возможности реализации творческого и собственного.

Что не понимает руководящий работник, убирающий философию из университета? В первую очередь, что максимальное приближение классического университета к условиям современного рынка – это не его спасение – подчинение условиям выживания, а смертный приговор – казнь. Университет существует не только ради обретения конкретного навыка – профессиональной компетенции, но, прежде всего, чтобы снабдить человека комплексом разнообразных знаний и открыть его интегративность. В принципе, показать смысл и существование универсальности.

Спросите у человека, занимающегося только «сыскным»: чем отличается Леонардо да Винчи от Леонардо ди Каприо? Это же до смешного простой вопрос. Буквально, абсурдный. Какую черту ему удастся выделить, чтобы заявить различие? Как сработает «искусство различения» в его мышлении? Возьмёт время жизни? Наличие наград и почестей? Может, для эксперта-критика станет главным то, что да Винчи не снимался в кино, а ди Каприо не пишет?

Скорее всего, без познания универсальности человек утонет в перечислении различий (или не назовёт ни одного), а главного не увидит. То есть то, что один одновременно: живописец, скульптор, архитектор, учёный, анатом, естествоиспытатель, изобретатель, писатель, музыкант, а другой – классный специалист в исполнительном искусстве, останется обезразличенным. То есть, «компетентный» не понимает того, что, прежде всего, ди Каприо некогда делать что-то ещё, кроме того, что он отлично умеет. Да и незачем ему другое. Исполнитель, вроде как принадлежит корпорации, но при сосуществовании с теми, кто «под стать», не ведает досуга. Он занят внешним – расписан. Именно корпорацией, которая его представляет рассчитан. Поэтому, будучи классным актером – есть ограниченное одним временем существо. А да Винчи во все времена свободен. Навсегда занят собственным. Не ведает «этапов». В нём высокий зазор неопределённости.

Реальность в том, что компетентный человек не найдёт через «поисковик» отличие творческого человека и исполнителя. Речь идёт о том, что люди, лишённые философствования, не понимают смысла всесторонности и не выходят за наличествующие пределы. И как раз университет существует «из» и ради универсальности – формы и формирования универсального человека. С целью развития чувства сообщества. Безусловно, что начинается университет с философии – знания, соответствующего многообразности познания. Поэтому без её присутствия превратится в аппарат подачи определённых знаний.

Выводы.

Подытоживая, замечу, что, анализируя сегодняшнюю ситуацию по активации предложений изложить философскую мысль в оторванном от академии мире или оторвано в самой академии, возникает необходимость снова соотнести философию саму по себе и привлечённую философию. Последняя разводится либо по компетентностям и выливается в изучение «сжатых философий». Либо по «ювелирным» – маленьким мастерским, где преподносят мысль о том, что работают с мировоззренческими ценностями не кустарно, а потому вещают постигнутое для не всех. Выясняется, что современник легко соглашается пропускать уроки по философии в университете, покупая при этом философские встречи с непременно модным и прославившимся мыслителем. Или же предпочитает пофилософствовать в придачу с чем-то привлекательным. Со скандалом, например. В основном такие предложения имеют спрос, тогда как философия в университете объявляется невостребованной. Поэтому мышление «за деньги» активно совершает свой разброс. Назову это философией через абонемент. А самостоятельное мышление усиленно блокируется.

При этом в заявках вне университетских курсов предлагаются пикантные или злободневные темы с приставкой: философская встреча, философский взгляд, философское понимание. Но только с тем, чтобы симитировать исконную мысль. И для массовости использовать фундаментальное звучание. Результативно совместные пребывания людей, связывающихся присоединённой к насущному философией, разрушают собственно философию. Углубляясь во внешнюю проблематику мира, человек всё дальше уходит от личностного проникновения в исконное. В результате это ведёт к краху университета и созданию поколения «полезных машин» (Нуссбаум М., 2014).

Таким образом, соотнести философию саму по себе и привлечённую, оно же привлекательную философию, оказывается невозможным в силу несущественности и притворности существования последней. При этом оказывается также невозможным не констатировать сегодняшний спрос на поддельную и прукрашению настоящим философией с продолжающимся отчуждением от неподдельной и безыскусной философии.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Баумейстер А. Университет. Прошлое, настоящее, будущее – лекция. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=YWCvy8bk9vQ>
- Лайкер Джефрі К. Філософія Toyota. 14 принципів роботи злагодженої команди. Київ: Наш формат, 2017. 424 с.
- Козаренко. Українське коріння філософії музики. Вагнер і Ніцше: 150-ліття зустрічі: збірник матеріалів міжнародної наукової конференції (Львів, 7–8 листопада 2018 р.). Львів, 2018. 206 с.
- Литовченко В. І., Королюк К. А. Особливості дисфункціональності інститутів соціалізації молоді в умовах розвитку сучасного суспільства: соціально-філософський аналіз. Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія. 2019. № 2 (30). С. 52–55.
- Нуссбаум Марта. Не ради прибыли. Зачем демократии нужны гуманитарные науки. Высшая Школа Экономики (Государственный университет), 2014. 192 с.
- Пелікан Ярослав. Ідея університету. Переосмислення. Київ: Дух і Літера, 2009. 394 с.
- Щепанський В. Нудьга, мода і страх Ларса Свендсена. URL: <https://plomin.club/boredom-fashion-and-fear-of-lars-svendsten/>
- Vuckovic Ivan. The Battle for Philosophy in Serbian Schools. Retrieved from <https://dailynous.com/2021/04/12/the-battle-for-philosophy-in-serbian-schools-guest-post/>
- The Journal of Philosophy in Schools. «What is the place for competition in philosophy?» Retrieved from <https://jps.bham.ac.uk/>

REFERENCES

- Baumeister, A. Universitet Proshloe nastoiashchee budushchee lektsiia [University. Past, present, future – lecture]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=YWCvy8bk9vQ> [in Russian].
- Laiker, Dz. K. (2017). *Filosofia Toyota. 14 pryntsyviv roboty zlahodzhenoï komandy* [Toyota's philosophy. 14 principles of work of the coordinated team]. Kyiv: Nash format [in Ukrainian].
- Kozarenko (2018). *Ukrainske korinnia filosofii muzyky* [Ukrainian roots of music philosoph]. *Vagner i Nitsshe: 150-littia zustrichi – Wagner and Nietzsche: 150th anniversary of the meeting.* (pp. 206). Lviv [in Ukrainian].
- Lytovchenko, V. I., & Koroliuk, K. A. (2019). *Osoblyvosti dysfunktsionalnosti instytutiv sotsializatsii molodi v umovakh rozvytku suchasnoho suspilstva: sotsialno-filosofskyi analiz* [Features of dysfunction of institutions of youth socialization in the development of modern society: socio-philosophical analysis]. *Visnyk NAU. Serii: Filosofii. Kulturolohiia*, 2 (30), 52–55 [in Ukrainian].
- Nussbaum, Marta (2014). *Ne radi prybyli. Zachem demokratii nuzhny gumanitarnye nauki* [Not for profit. Why Democracy Needs Humanities]. *Vysshaya Shkola Ehkonomiki (Gosudarstvennyj universitet)* [in Russian].
- Pelikan, Yaroslav (2009). *Ideia universytetu. Pereosmyslennia* [The idea of the university. Rethinking]. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
- Shchepanskyi, V. *Nudha, moda i strakh Larsa Svendsena* [Boredom, fashion and fear of Lars Svendsen]. URL: <https://plomin.club/boredom-fashion-and-fear-of-lars-svendsen/> [in Ukrainian].
- Vuckovic, Ivan. *The Battle for Philosophy in Serbian Schools*. Retrieved from <https://dailynous.com/2021/04/12/the-battle-for-philosophy-in-serbian-schools-guest-post/>
- The Journal of Philosophy in Schools*. «What is the place for competition in philosophy?» URL: <https://jps.bham.ac.uk/>

Oblova Liudmyla

Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-7872-6026>, zbirka@ukr.net

Стаття надійшла / Article arrived: 20.01.2021

Схвалено до друку / Accepted: 17.02.2021